

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU

RADOVI

ISSN 2303-6990

KNJIGA XXVI

SARAJEVO, 2023.

RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XXVI, 2023.
JOURNAL of the Faculty of Philosophy in Sarajevo, Volume XXVI, 2023.

Izdavač/Publisher:

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog, 1
71 000 Sarajevo, BiH

Za izdavača/For the Publisher: Kenan Šljivo

Glavna urednica/Editor in Chief: Amira Sadiković

Urednici/Editors: Sibela Zvizdić, Ifeta Čirić-Fazlija

Redakcija/Editorial Board:

Leyla Amzi Erdoğdular (Rutgers University), Ifeta Čirić-Fazlija
(Univerzitet u Sarajevu), Alma Čović-Filipović (Univerzitet u Sarajevu),
Keith Doubt (Wittenberg University), Munir Drkić (Univerzitet u Sarajevu),
Jelena Gaković (Univerzitet u Sarajevu), Nadina Grebović-Lendo
(Univerzitet u Sarajevu), Hrvoje Jurić (Sveučilište u Zagrebu),
Nikolina Palašić (Sveučilište u Rijeci), Sibela Zvizdić (Univerzitet u Sarajevu)

Sekretar Redakcije/Secretary to the Board: Nihada Bećirović

Lektura i DTP/Proofreading and DTP: Elma Durmišević, Mehmed Kardaš,
Jakub Salihović, Verena Gruber; Amra Mekić

UDK/UDC: Biblioteka Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta

Dizajn korica/Cover design: Tarik Jesenković

ISSN 0581-7447 (Print)

ISSN 2303-6990 (Online)

Indexing and Abstracting: ERIH Plus, Modern Language Association (MLA),
Central & Eastern European Academic Source (EBSCO), Central and Eastern
European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Scholarly
Resources (ROAD), Slavic Humanities Index, Dimensions and MIAR

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu arhivirani su u/Digitally stored in
LOCKSS (Lots of Copies Keep Stuff Safe)

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje članova
Redakcije/View expressed in the texts do not necessarily express opinions
of the Editorial Board

RADOVI
Filozofskog fakulteta u Sarajevu
knjiga XXVI, 2023.

RADOVI
Filozofskog fakulteta u Sarajevu
Volume XXVI, 2023.

Sarajevo, 2023.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ.....	7
-------------------	---

LINGVISTIKA

Sandra Zlotrg DISKURS PROTIV RODNO OSJETLJIVOG JEZIKA	11
Azra Hodžić-Čavkić SINTAGMATIZACIJA KAO SREDSTVO VEZE IZMEĐU PAREMIOLOGIJE I FRAZELOGIJE.....	33
Nedim Livnjak SPRACHLICHE BESONDERHEITEN IN AUSGEWÄHLTEN DEUTSCHEN WERBETEXTEN FÜR GETRÄNKEPRODUKTE.....	55
Melisa Okičić O INTERKULTURALNOM ASPEKTU RAZVOJA AKADEMSKOG ENGLESKOG S KRAČIM OSVRTOM NA EDUKACIJU IZ OVE OBLASTI NA UNIVERZITETSKOM NIVOU U BOSNI I HERCEGOVINI	83
Zana Ekiz MORFOLOŠKE I SEMANTIČKE KARAKTERISTIKE STANDARDNOG ITALIJANSKOG JEZIKA NA PRIMJERIMA KNJIŽEVNOG DJELA IZ XX VIJEKA I SAVREMENE ITALIJANSKE ŠTAMPE.....	105

KNJIŽEVNOST

Јована Костић “ПРИЧАЈ МИ”: ЕГЗИЛАНТСКА И ПОСТКОЛОНИЈАЛНА ПРИЧА У РОМАНУ <i>ЕНГЛЕСКИ ПАЦИЈЕНТ</i> МАЈКЛА ОНДАЧИЈА	123
Sanita Delić PRIVIDNI RED U HAOTIČNOM SVIJETU: <i>OBJAVA BROJA 49</i> THOMASA PYNCHONA.....	145
Merima Handanović STRANCI NA SVOM. SLIKA STRANCA U ROMANIMA DŽEVADA KARAHASANA <i>NOĆNO VIJEĆE</i> I <i>UVOD U LEBDENJE</i>	161

PSIHOLOGIJA

Marija Batinić Nina Hadžiahmetović UNUTARGRUPNA PRISTRANOST: ULOGA RELIGIOZNOSTI.....	185
---	-----

PRIKAZI

Amela Ljevo-Ovčina

UNIVERBACIJA U BOSANSKOM JEZIKU

Durmišević, Elma, 2023. *Univerbacija u bosanskom jeziku*.

Sarajevo: Slavistički komitet, 232 str.229

Amela Šehović

NEOLOŠKA TVORBA RIJEČI U SLAVENSKIM JEZICIMA

Ološtiak, Martin; Liptáková, Ludmila, Bednárová-Gibová, Klaudia, ur., 2022.

Slovanská slovtvorba: synchronia, inovácie, neologizácia, zbornik radova

Dvadesete prve međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu

riječi Međunarodnog komiteta slavista. Prešov: Prešovská univerzita

v Prešove vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity, 430 str.233

Martin Henzelmann

TIPOLOGIJA SLOVENSKIH JEZIKA

Манучарян, Иветта, 2021. *Типология славянских языков*.

Ереван: Издательство ЕГУ, 368 стр.240

Nihada Bećirović

ANDRIĆEV SKRIVENI TEATAR

Bašović, Almir, 2022. *Andrićev skriveni teatar*.

Sarajevo: UNIVERSITY PRESS, 160 str.244

IN MEMORIAM

Nedžad Leko

IN MEMORIAM PROF. DR. MIDHAT RIĐANOVIĆ (1935–2023)249

UPUTE ZA AUTORE..... 259

GUIDELINES FOR THE AUTHORS 265

KONTAKT PODACI AUTORA/AUTORICA 271

UVODNA RIJEČ

Drage kolegice i kolege,

zadovoljstvo nam je što vam predstavljamo dvadeset šesti broj *Radova Filozofskog fakulteta*, koji je u znaku tri discipline: nauke o jeziku, nauke o književnosti i psihologije.

U prvoj sekciji su radovi koji se bave temama vezanim za savremeni jezik: alatima kritičke analize diskursa i propitivanjem ideologije moći razmatra se diskurs protiv rodno osjetljivog jezika; obrasci stigmatizacije posmatraju se kroz konceptualne mehanizme metafore, metonimije i integracije; reklame za pića poslužile su kao korpus za istraživanje snage jezika, u ovom slučaju njemačkog, da korištenjem igre riječima, anglicizama, metafora i eliptičnih izraza privuče pažnju konzumenta i ostvari i komunikacijsku i komercijalnu svrhu – osvoji potrošača; savremeni italijanski jezik razmatra se u svjetlu promjena vidljivih kroz štampu i književnost 20. vijeka; akademski engleski je, kao sastavni dio internacionalizacije visokog obrazovanja i naučnoistraživačkog rada, fenomen koji zaslužuje posebnu pažnju, te se ovdje obrađuje, između ostalog, i kroz nastavne prakse na osam javnih univerziteta u Bosni i Hercegovini.

Druga sekcija nas od postkolonijalne književnosti, Michaela Ondaatjea i metapripovjednih postupaka kojima se konstruira prošlost vodi do Thomasa Pynchona i pitanja univerzalnih interpretativnih alata naspram kontingentne prirode jezika kao oruđa za tumačenje svijeta, te dovodi do Dževada Karahasana i “vodiča” kroz različite vrste pakla njegovih likova.

Sekcija koja je posvećena psihologiji razmatra vezu religioznosti kao multidimenzionalnog konstrukta i unutargrupne pristranosti, tj. pozitivnog vrednovanja vlastite, a derogiranja vanjske grupe, kao pitanje od značaja za sva društva u kojima postoje po religijskom osnovu diferencirane grupe.

Četvrta sekcija predstavlja nekoliko vrhunskih publikacija: o univerbaciji u bosanskom jeziku, o neološkoj tvorbi riječi u slavenskim jezicima, o tipologiji slavenskih jezika i o mjestu i značaju teatra u poetici Ive Andrića.

Na samom kraju se prisjećamo obima, raznovrsnosti, bogatstva i značaja nastavničkog, naučnoistraživačkog, stručnog i publicističkog opusa profesora Midhata Riđanovića, čiji su lik i djelo ugrađeni u Odsjek za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Nadamo se da ćete i u ovom broju *Radova Filozofskog fakulteta* pronaći zanimljive i inspirativne sadržaje.

Glavna urednica
Amira Sadiković

LINGVISTIKA

SANDRA ZLOTRG

DISKURS PROTIV RODNO OSJETLJIVOG JEZIKA¹

Sažetak

U ovom radu daje se pregled metodologije kritičke diskursne analize (CDA), s fokusom na lingvističku osnovu deskriptivne faze CDA Normana Fairclougha. Taj se metodološki alat koristi da se analizira diskurs protiv rodno osjetljivog jezika koji se shvata široko: kao skup tekstova i govora u kojima se propagiraju ideje suprotne principima rodno osjetljivog jezika i rodne ravnopravnosti, odnosno tekstovi i govori u kojima se djeluje protiv tih ideja. U vezi s diskurzivnim praksama, analizira se kome su takvi tekstovi upućeni i kojim kanalima se šire, a u vezi sa sociokulturnom praksom, tj. društvenim uslovima produkcije takvih tekstova, analizira se ko tu ustvari ima moć i kakva se tu ideologija skriva. Kako je u analizi važno ispitati odnose moći, tako se za primjer diskursa uzimaju upravo oni koji imaju moć: Odbor za standardizaciju srpskog jezika kao institucija koja normira srpski jezik. Uzimajući njihovu odluku povodom usvajanja Zakona o rodnoj ravnopravnosti u Srbiji 2021. godine kao ogledni primjer diskursa, ispituje se hipoteza da Odbor za standardizaciju srpskog jezika oblikuje diskurs protiv rodno osjetljivog jezika.

Ključne riječi: *diskurs, kritička diskursna analiza, rodno osjetljiv jezik, rodna ravnopravnost, standardni jezik, standardizacija, normiranje jezika, jezička politika*

¹ Rad je prilagođeni seminarski rad iz predmeta Metodologija savremenih lingvističkih istraživanja u sklopu doktorskog studija. Mentorica: akademkinja prof. dr. Marina Katnić-Bakaršić. Odbranjen u maju 2023.

UVOD

Rodno osjetljiv jezik je takva upotreba jezika kojom se promovira ravnopravnost muškaraca i žena: upotrebom rodno neutralnih oblika (osobe s invaliditetom, LGBT osobe), upotrebom naizmjeničnih oblika (učenici/e; studenti_ce; učitelji(ca)ma) te upotrebom ženskih mocionih sufiksa u riječima koje se odnose na titule, zvanja i zanimanja žena. Rodno osjetljiva upotreba jezika podrazumijeva osvještavanje predrasuda i stereotipa koji su u korijenu seksizma i neravnopravnog tretiranja žena u društvu te je stoga aspekt šire borbe za rodnu ravnopravnost.

Od donošenja novog Zakona o rodnoj ravnopravnosti u Srbiji 2021. godine u medijima ne prestaje rasprava o rodno osjetljivoj upotrebi jezika. Naime, Zakonom² se predviđa revizija udžbenika i diploma da budu rodno osjetljivi te se rodno osjetljiva upotreba jezika zahtijeva općenito u obrazovanju i medijima. Suprotno stavovima koji se mogu čuti u javnosti, Zakon ne predviđa kazne za govornike koji ne kažu *psihološkinja* ili *psihologinja* za ženu s diplomom iz psihologije, nego za organe javne vlasti ako “ne postupe po obavezama propisanim” u članu o obrazovanju (i to tek od 2024. godine). Mediji u Srbiji najviše prostora daju patrijarhu Porfiriju, koji i formalne i neformalne (Dežulović, 2023) prilike koristi da govori protiv rodne ravnopravnosti, a posebno protiv rodno osjetljive upotrebe jezika. Jedna od takvih formalnih prilika bila je Vaskršnja poslanica 2023. godine, u kojoj patrijarh nakon 13 minuta podsjećanja na primjere iz Hristovog života prelazi na “molitvu za mir, očuvanje Kosova i Metohije u Srbiji, za očuvanje naših svetinja” te poziva:

“Posebno pozivamo na očuvanje srpskog jezika i ćirilčnog pisma na kojima je izgrađena srpska kultura. Apelujemo da se normira upotreba ćirilčnog

² Član 6 (Pojmovi), stav 17, definiše da “rodno osjetljiv jezik jeste jezik kojim se promovira ravnopravnost žena i muškaraca i sredstvo kojim se utiče na svest onih koji se tim jezikom služe u pravcu ostvarivanja ravnopravnosti, uključujući promene mišljenja, stavova i ponašanja u okviru jezika kojim se služe u ličnom i profesionalnom životu”. U prelaznim odredbama navodi se da primjena rodno osjetljivog jezika (u udžbenicima, diplomama i općenito obrazovanju te u medijima) “stupa na snagu tri godine nakon donošenja zakona”. Novčane kazne se predviđaju za organe javne vlasti ako “ne postupe po obavezama propisanim” u članu o obrazovanju.

pisma u javnom prostoru, kao i da se obustavi nasilje nad srpskim jezikom i ukinu odredbe zakonâ koji to nasilje nameću, naročito kroz protivustavni zakon koji nameće takozvani rodno osjetljivi jezik iza koga se krije borba protiv braka i porodice kao bogoustanovljenih svetinja i prirodnih oblika čovekovog ličnog i sabornog života.” (*Vaskršnja poslanica*, 2023)

Pažnju javnosti (usp. Hathor, 2023; Mandić, 2023; Marković, 2023) privuklo je to kako patrijarh povezuje upotrebu jezika s borbom protiv braka i porodice, odnosno nesrazmjer između crkvenog (“svetinje”, “saborni život”) i pravnog diskursa (“normiranje upotrebe ćiriličnog pisma”, “protivustavni zakon”). Posebno je zanimljiva konstrukcija da je rodno osjetljiv jezik “nasilje nad jezikom”.

Ovu konstrukciju “nasilje nad srpskim jezikom” nalazimo u naslovu dopisa Odbora za standardizaciju srpskog jezika (od 31. 5. 2021) objavljenog povodom donošenja Zakona. Koristeći ovaj dopis kao ilustraciju diskursa protiv rodno osjetljivog jezika, a iskaze patrijarha Porfirija kao povod, hipoteza ovog rada jeste:

- Patrijarhovi iskazi eho su stavova lingvista iz Odbora za standardizaciju srpskog jezika kao mjesta moći.

Odnosno,

- Odbor za standardizaciju srpskog jezika oblikuje diskurs protiv rodno osjetljivog jezika.

Da bi se hipoteza potvrdila, trebao bi se analizirati širi korpus tekstova protiv rodno osjetljivog jezika kako lingvista (kakav je npr. Ranko Bugarski) tako i javnih ličnosti u medijima. Takva analiza pak prevazilazi ograničenja ovoga rada. Drugi razlog zašto se ograničavam na samo jedan, ogledni, primjer jeste taj što se argumenti koji se mogu čuti u javnosti svi mogu naći u dva dopisa Odbora za standardizaciju srpskog jezika (iz 2011, objavljenog u *Našem jeziku* 2017. godine, i iz 2021). Kako kaže Marjana Stevanović (2014) u svojoj kolumni:

“Komentari na tekstove o rodno osjetljivom jeziku, koje je malo mučno čitati, pokazuju ne samo veliko nerazumevanje njegove suštine i značaja već i to da nam nije bliska ni sama ideja o rodnoj ravnopravnosti. Jedno od tipičnih

ubeđenja koje se ne da lako iskoreniti jeste da te nove reči nisu u duhu našeg jezika te da je muški rod imenice neutralan, odnosno podrazumeva i žensku osobu.”

U članku *Jezik i rodna ravnopravnost u akademskom kontekstu: regionalna perspektiva*, objavljenom u sklopu zbornika o integriranju rodne ravnopravnosti u univerzitetu širom regije, autorice analiziraju mišljenja govornika i govornica o rodno osjetljivom jeziku (Čaušević, Demiragić, Miloš i Subašić, 2022) i zaključuju kako su ona oblikovana jezičkom politikom, kako onom rodno osjetljivom tako i, prvenstveno kad je u pitanju srpska norma, jezičkom politikom koja se protivi rodnoj osjetljivosti. Kako se argumenti o “duhu srpskog jezika” i neutralnosti muškog roda upravo mogu naći u dopisima Odbora, čini se opravdanim analizirati njihov posljednji dopis nastao povodom donošenja spornog Zakona o rodnoj ravnopravnosti.

TEORIJSKI OKVIR

Diskurs je pisana ili govorena upotreba jezika u stvarnom kontekstu. U ovom radu koristit ćemo definiciju Normana Fairclougha (1992; 2015), koji kaže da je diskurs simultano i pisani ili govoreni jezički tekst i diskurzivna praksa (produkcija teksta, distribucija i interpretacija) i sociokulturalna praksa.

Kritička diskursna analiza (engl. Critical Discourse Analysis, CDA) lingvistička je disciplina koja se bavi upotrebom jezika u kontekstu (društvenom, historijskom, kulturološkom) koji određuju odnosi moći. Disciplina je jako široka tako da je ne odlikuje jedinstven metodološki aparat. Korijene CDA možemo naći u retorici, tekstualnoj lingvistici, sociolingvistici, kao i u primijenjenoj lingvistici i pragmatici. Iz sociologije je preuzela shvatanja ideologije, moći, hijerarhije, roda itd. kao važna za razumijevanje teksta. Diskursna analiza će se zasnivati na lingvističkoj analizi, a kritički aspekt će potom biti analiza društvenih pitanja: rodnih, pitanja rasizma, analiza medijskog diskursa, političkog diskursa itd. (Weiss i Wodak, 2003, str. 11–12).

Kako Fairclough kaže, lingvističko predznanje je u principu potrebno da biste se bavili CDA, ali je to multidisciplinarna aktivnost, pa je lingvističko predznanje jednako važno kao i (detaljno) znanje iz sociologije, psihologije ili pak politike (Fairclough, 1992, str. 74). Na prigovor da je CDA eklektična, Marina Katnić-Bakaršić uzvraća uvjerenjem da “samo takav pristup može donijeti rezultate u proučavanju različitih tipova diskursa, njihovih podtipova, žanrova i konkretnih tekstova” (Katnić-Bakaršić, 2012, str. 14). Zbog te dinamičnosti i otvorenosti ka drugim disciplinama otvorena je za diskusiju i debatu, može mijenjati svoje ciljeve i unapređivati se.

U ovom radu ograničit ćemo se na lingvističku podlogu CDA onako kako ju je predstavio Fairclough u svom ključnom djelu *Language and Power* (Fairclough, 2015), a koja se zasniva na postulatima sistemske funkcionalne lingvistike. Opravdanje nalazim upravo u njegovoj knjizi, u poglavlju “Doing Discourse Analysis”: “there is no set procedure for doing discourse analysis; people approach it in different ways according to the specific nature of the project, as well as their own views of discourse” (Fairclough, 1992, str. 225).

Fairclough (2015, str. 84) jezičku standardizaciju vidi kao moć *iza* diskursa, kao širi proces ekonomske, političke i kulturalne unifikacije nastao s pojavom kapitalizma. Jedinstvenom tržištu treba standardni jezik jer omogućava lakše sporazumijevanje. Jezik je također važan za uspostavljanje (ujedinjavanje) nacije, jer je za kapitalizam država-nacija najpogodniji oblik društvenog uređenja.

Analizirajući jezičku politiku, Marina Katnić-Bakaršić već je u naslovu (*Jezik, politika i moć: diskurs jezične politike kao diskurs moći*) predstavlja kao diskurs moći: analizirati jezičku politiku znači analizirati osovinu moć/znanje: “Jezična politika istovremeno odražava društvo u kojem nastaje i odnose koji u tom društvu postoje, ali i kreira društvene odnose” (Katnić-Bakaršić, 2012, str. 92). Za jezičku politiku u Srbiji karakteristična je potreba “očuvanja ćirilice”, koja podrazumijeva istiskanje latinice iz javne upotrebe. Kako Bugarski u svojoj analizi kaže, ako koristiš ćirilicu, znači da si dobar Srbin, te bi upotreba latinice značila *rasrbljavanje* (Bugarski,

2013, str. 102). Latinica se poistovjećuje s Drugim, odnosno shvata kao *hrvatsko* pismo. Od koga ili čega čuvamo, dakle, ćirilicu ili srpski (bosanski, hrvatski, crnogorski) jezik ključno je pitanje za kritičku diskursnu analizu jezičke politike na Balkanu.

Diskurs protiv rodno osjetljivog jezika u ovom radu shvata se široko: kao skup tekstova i govora u kojima se propagiraju ideje suprotne rodno osjetljivom jeziku, odnosno tekstovi i govori u kojima se djeluje protiv tih ideja. U vezi s diskurzivnim praksama, analizirat ćemo kome su takvi tekstovi upućeni i kojim kanalima se šire, a u vezi sa sociokulturnom praksom, tj. društvenim uslovima produkcije takvih tekstova, analizirat ćemo ko tu ustvari ima moć i kakva se tu ideologija skriva.

METODOLOŠKI OKVIR

Kako se radi kritička diskursna analiza? Svaka analiza mora proći tri faze: deskripcija, interpretacija i eksplanacija (Fairclough, 2015, str. 129–130). Deskripcijska faza razrađuje Hallidayevu ideacijsku funkciju jezika, i to putem sistema tranzitivnosti. To znači da analiziramo participante (ko govori, kome se obraća), šta je izgovoreno i u kojim okolnostima. Potom identificiramo materijalne procese, aktere i okolnosti, te to povezujemo s ideologijama u tekstu: “A major concern is agency, the expression of causality, and the attribution of responsibility” (Fairclough, 1992, str. 236).

U analizi akademskog, liječničkog i sudskog diskursa u knjizi *Između diskursa moći i moći diskursa* Marina Katnić-Bakaršić (2012, str. 12–13) preuzima i prilagođava pitanja Normana Fairclougha kao metodu deskripcije po jezičkim razinama:

- rječnik – ima li eufemizama, iz kojeg su registra, kakva im je ekspresivna vrijednost, jesu li riječi ideološki markirane, ima li metafora;
- gramatička razina – kakve se zamjenice koriste: mi-vi-oni; koristi li se aktiv ili pasiv; ko su agenti i patiens; je li zastupljena koordinacija ili subordinacija;

- tekstualna – kako su dijelovi teksta povezani; koji su konektori; imenovanje; preuzimanje riječi; govorni činovi i strategije učtivosti;
- intertekstualne veze – odnos teksta prema drugim tekstovima; citati.

U knjizi *How To Do Critical Discourse Analysis: A Multimodal Introduction* (Machin i Mayr, 2015) autor i autorica navode strategije reprezentacije koje se trebaju prepoznati u diskursu: *nominacija* ili *funkcionalizacija*; *obezličavanje*; korištenje *honorifika*; *individualizacija* ili *kolektivizacija*; *specifikacija* ili *generalizacija* (Machin i Mayr, 2015, str. 77–81). Kao česte strategije u medijskom izvještavanju još izdvajaju *objektivizaciju*, kad se žena svede samo na svoju “ženskost”, te *anonimizaciju* i *agregaciju* – kad se učesnici kvantificiraju i prema njima se odnosi kao prema statistici (Machin i Mayr, 2015, str. 83).

Kod analize participanata gledamo tranzitivnost: ko šta kome radi i kako. Osim participanta/aktera, koji je u subjekatskoj, važna je i objekatska pozicija – nad kim se radnja vrši (*patiens*). Još jedna česta strategija predstavljanja u medijskom diskursu jeste *mi protiv njih* – koristi se kako bi se sagovornici priklonili jednoj ili drugoj strani, tj. određenim idejama. To su obično nejasne izjave kojima se sakrivaju odnosi moći. Analiza uvijek mora postaviti pitanje: ko smo to *mi*? (Machin i Mayr, 2015, str. 84). Treća instanca u gramatici tranzitivnosti kod Hallidaya, ali i u CDA, jesu korisnici (engl. *beneficiaries*), što bi odgovaralo gramatičkom terminu daljeg objekta.

Poslije tranzitivnosti slijedi analiza procesa i okolnosti. Pri analizi okolnosti pažnju obraćamo na vremenske i prostorne odrednice te važnost koja im se daje u rečenici. Iz sistemske funkcionalne lingvistike preuzeta je podjela procesa na materijalne, mentalne, bihevioralne, verbalne, odnosno i egzistencijalne. Materijalni procesi opisuju radnju, mentalni iskazuju osjećanja, bihevioralni se odnose na fiziološko ili fizičko ponašanje, dok su verbalni procesi oni s glagolima *reći* i njegovim sinonimima. Relacioni procesi označavaju gdje su stvari jedne u odnosu na druge i izražavaju se glagolima *biti*, *postojati*, *značiti*. Egzistencijalni označavaju da se nešto desilo ili da postoji (Machin i Mayr, 2015, str. 109–110).

Autori i autorice koji koriste CDA utvrdili su kao važne strategije nominalizaciju, pasivizaciju i presupoziciju. Pitanje koje se uvijek postavlja jeste šta se time postiže. Gramatički, kada koristimo pasivnu rečenicu, to znači da subjekt (akter, agens) nije poznat ili nije bitan. U CDA ta izjava “nije bitan” ne smije se uzeti zdravo za gotovo, nego se umjesto toga kaže da je subjekt prešućen ili sakriven i tome se uvijek traži razlog. Nominalizacija je strategija kojom se proces daje u vidu imenice, čime se sam proces stavlja u drugi plan. Fairclough upozorava da se time vrijeme i modalnost ne naznačavaju, da se često ne određuju participanti (subjekt ni objekt) te da ostaje implicirano *ko šta radi kome* (Fairclough, 1992, str. 179). Drugačije rečeno, dokida se odgovornost za akcije i procesi se predstavljaju kao da se dešavaju sami od sebe (Machin i Mayr, 2015, str. 137). Presupozicija je strategija kojom se stvari impliciraju ili se daju zdravo za gotovo i normaliziraju. Upravo na tom mjestu gdje se stvari impliciraju i predstavljaju kao normalne CDA nalazi ideološke efekte: “Pasivizacija i nominalizacija su posebno korisna sredstva za parcijalno predstavljanje društvene zbilje, odnosno mistificiranje određenih dijelova stvarnosti radi ostvarivanja ideoloških efekata” (Zečić-Durmišević, 2021, str. 241).

Predstavljati osobe, mjesta i prilike možemo još i tropima, tako da CDA u analizu uzima i metafore, personifikaciju, hiperbolu, metonimiju i sinegdohu jer su retorički tropi način kako razumijemo i predstavljamo svijet: “Metaphors structure the way we think and the way we act, and our systems of knowledge and belief, in a pervasive and fundamental way” (Fairclough, 1992, str. 194).

U fazi deskripcije Fairclough kao važnu uzima i analizu modalnosti (*modality*) i ublažavanja (*hedging*). Modalnost se izražava obično modalnim glagolima ili prilozima i njima govornik izražava stepen svoje obavezanosti ili predanosti prema izgovorenom (Fairclough, 1992, str. 142). Nizak stepen sklonosti izražavamo glagolima *moglo bi se reći, vjerujem, čini mi se* i sl. Upotreba modalnih izraza govori nam o govornikovom identitetu i moći koju ima kako nad drugima tako i nad znanjem. Machin i Mayr (2015, str. 186–198) kao jedan od načina ublažavanja (*hedginga*) uzimaju i veznik “ali”, koji često funkcionira kao *presuppositional trigger*, okidač koji

nam otkriva šta se ustvari htjelo sakriti: *Nisam vjernik, ali...; Nisam protiv homoseksualaca, ali...*

Nakon deskripcije slijedi interpretacija, kojom se tekst stavlja u okvir i sheme. Potom, eksplanacija uvodi odnose moći u igru i razotkriva moć *iza* diskursa. Odnosno, u trećem izdanju knjige *Language and Power* Fairclough kaže: kritika – eksplanacija – akcija. Odnosno, treći stadij mora biti *promjena društvene prakse* (Fairclough, 2015, str. 14–15).

U CDA moć se shvata “kao sposobnost pojedinaca i institucija da utječu na ponašanje i živote drugih ljudi i/ili da ih kontroliraju” (Weber prema Katnić-Bakaršić, 2012, str. 17). Ako jezikom oblikujemo društvo i ako društvo oblikuje jezik, onda iz toga proizlazi da su odnosi moći diskurzivni i da se stoga mogu osvijetliti/osvijestiti jezičkom analizom. Stoga je važno pitanje u kritičkoj analizi diskursa kako se odnosi moći ispoljavaju i pregovaraju u diskursu (Fairclough i Wodak prema Machin i Mayr, 2015, str. 4). Cilj CDA jeste sljedeći: “It is to analyze and criticize, and ultimately to change, the existing social reality in which such discourse is related in particular ways to other social elements such as power relations, ideologies, economic and political strategies and policies” (Fairclough, 2015, str. 5). Fairclough razlikuje moć *u* diskursu, koja se prakticira diskursom, odnosno analizira deskripcijom, i moć *iza* diskursa, što je ustvari moć koju akteri imaju u društvu (na osnovu statusa, novca, znanja itd.) i koja im omogućava da imaju pristup javnoj sferi i da oblikuju odnose moći.

Za CDA jezik sam po sebi nije moćan – moć mu daje upotreba ljudi koji imaju moć. Zato se u CDA često analizira diskurs onih koji imaju moć *iza* diskursa, kako bi se dao glas onima koji je nemaju.

DISKURS PROTIV RODNO OSJETLJIVOG JEZIKA: DISKUSIJA

Kolokvijalno se kaže da je feminizam *radikalna ideja da su i žene ljudi*. S načelom da su i žene ljudi načelno niko nema problema. Tako ne bi trebalo biti problema ni s idejom da bi u jeziku, ako već postoje *učiteljice, doktorice, služavke i dojilje*, trebale biti i *računovotkinje, vojnkinje, psihologinje* i

pedagoginje. U svojim tekstovima i prezentacijama na temu rodno osjetljivog jezika često postavljam retoričko pitanje:

- Zašto je *boginja* normalno, a *psihologinja* nenormalno?
- Zašto je *sekretarka* neprirodna, a *travarka* prirodna?
- Zašto *babica* nije smiješna, a *pedagogica* jeste?
- Zašto je *borkinja* i *računovotkinja* nezgrapno, a *nerotkinja* i *prvorotkinja* nije? (Zlotrg, 2019, str. 270).

Umjesto nelingvističkih termina *nezgrapno*, *neprirodno*, *smiješno*, možemo reći da prosto nije prošireno u upotrebi (Šehović, 2003). Ali, ako znamo da neologizmi ulaze u standardni jezik tek kad se dovoljno prošire u upotrebi (ko to kad odluči?), onda imamo posla s klasičnom *kvakom* 22: da bi *računovotkinja* ušla u rječnik standardnog jezika, treba biti dovoljno raširena u medijima i općenito u javnom diskursu, a ne može biti jer nije “ovjerena” kao standardna riječ.

Na inicijativu tadašnje zastupnice Ismete Dervoz u Parlamentarnoj skupštini BiH, objavljen je priručnik *Upotreba rodno osjetljivog jezika u Parlamentarnoj skupštini BiH* (Tafro-Sefić, 2014), za koji sam radila analizu.³ Jedan od zadataka bio je da napravim tabelu sa svim titulama, zvanjima i zanimanjima u PSBiH i Sekretarijatu PSBiH, po abecednom/azbučnom redu, po normama, u tri tabele. Iako ima 114 jedinica u tabeli, ustvari je 35 leksema koje se variraju/ponavljaju (npr. stručna savjetnica, stručna savjetnica komisije, stručna savjetnica za informisanje...). Za sve lekseme sam morala naći potvrde u rječnicima standardnog bosanskog, hrvatskoga, srpskog jezika, te sam za one kojih nije bilo u rječnicima u tabeli stavila zvjezdicu.

U bosanskom su to riječi: *operaterka*, *predsjedavajuća*, *sekretarka* i *revizorka*. U rječnicima hrvatskoga jezika nisu (još) zabilježene riječi *magistra*, *operatorka*, *informatorica* i *predsjedateljica*. U rječniku srpskog jezika nema deset leksema: *administratorica*, *zaposlenica*, *informatorica*, *istraživačica*, *knjigovotkinja*, *koordinatorka*, *magistarka*, *operaterka*, *poslanica*, *revizorka*;

³ Ovdje sam svjesno koristila pasivnu rečenicu jer moć ima Parlamentarna skupština BiH. Tako je bilo i u pripremi priručnika: nisam navedena kao autorica u impresumu, nego kao “saradnica”.

ali ima ostalih 25: *analitičarka, arhivarka, bibliotekarka, blagajnica, vozačica, gospođa, daktilografinja, delegatkinja, doktorka, zamjenica, knjižničarka, kurirka, lektorka, pomoćnica, prevoditeljka, predsjedavajuća, profesorka, referentkinja, rukovoditeljica, savjetnica, saradnica, sekretarka, službenica, tehničarka, šefica.*

Šta to znači? Da ćemo koristiti ovih dvadeset pet kojih ima, a nećemo ove kojih nema? Ili da ćemo početi koristiti i ove kojih nema kako bi što prije našle svoje mjesto u novom izdanju rječnika? Argument da nisu po tvorbenim pravilima srpske norme ne stoji: *administratorka, infortorka, koordinatorka, magistarka, operaterka, revizorka* su kao *analitičarka, arhivarka, bibliotekarka*; *zaposlenica* kao *pomoćnica*; *istraživačica* kao *pjevačica*. Jedino ostaje problematična *poslanica* jer se poslanica u svijesti govornika vezuje isključivo za religijski diskurs. U tom slučaju ostaje mogućnost upotrebe istoznačne lekseme *zastupnica*.

Svenka Savić (1996) daje pregled kako se u serbokroatistici pisalo o rodno osjetljivom jeziku od 50-ih godina do 80/90-ih, kada se ona sa saradnicama počinje intenzivnije baviti ovom temom. Od tada, preko kodeksa koji je sa saradnicama objavila 2004. godine *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika* zajedno s knjigom *Rod i jezik* pa do nebrojenih priručnika, intervjuva, članaka i knjiga o neseksističkoj i rodno osjetljivoj upotrebi jezika – još uvijek ne možemo reći da je rodno osjetljiv jezik dio norme srpskog jezika, kako se to može reći za hrvatsku, bosansku i crnogorsku normu. Zašto?

Hipoteza ovog rada jeste da upravo Odbor za standardizaciju srpskog jezika oblikuje diskurs protiv rodno osjetljivog jezika te da su stavovi protiv rodno osjetljive upotrebe jezika koje možemo čuti u medijima ustvari odraz shvatanja lingvista iz Odbora.

Kao ogledni primjer diskursa protiv rodno osjetljivog jezika analizirat ćemo dopis Komisije za odnose s javnošću i rešavanje neodložnih pitanja Odbora za standardizaciju srpskog jezika od 31. 5. 2021. godine (Odbor za standardizaciju srpskog jezika, 2021) objavljen povodom usvajanja Zakona o rodnoj ravnopravnosti 2021. godine.

U zaglavlju dokumenta je adresa Odbora i broj dokumenta, a potpisuje ga *председник Одбора, проф. др Срето Танасић, дописни члан АНУРС.*

Uvodna rečenica dokumenta kao jaka pozicija teksta glasi:

“Комисија за односе с јавношћу и решавање неодложних питања Одбора за стандардизацију српског језика је 31. маја 2021. године одржала састанак поводом усвајања Закона о родној равноправности и донела одлуку под насловом

НАСИЉЕ НАД СРПСКИМ ЈЕЗИКОМ.”

Prvo pitanje na koje trebamo odgovoriti jeste zašto sam ja navela da je dokument “dopis”, a Komisija kaže da “donosi odluku”. Po svojim formalnim karakteristikama (zaglavlje s kontakt-podacima; potpis) i činjenici da je agens dokumenta Komisija za odnose s javnošću,⁴ može se zaključiti da je adresat (korisnik) upravo javnost, a krajnji cilj da mediji prenesu poruku Odbora. S druge strane, nominalizirani izraz “donela odluku” i “nasilje nad srpskim jezikom” upravo čine sve ono što nas CDA uči: ne znamo *šta* je Komisija odlučila (da je Zakon nasilje nad srpskim jezikom – to nije odluka, to može biti izjava, konstatacija), niti *ko* vrši nasilje nad jezikom i u čemu se to nasilje ogleda. Iz okolnosti “povodom usvajanja Zakona o rodnoj равноправности” može se zaključiti da je upravo Zakon nasilje nad srpskim jezikom. Kasnije ćemo vidjeti da je rodno osjetljiv jezik ustvari nasilje nad srpskim jezikom.

Prva rečenica teksta također je data kao pasivna i nominalizirana: *Jedan od osnovnih zadataka Odbora jeste očuvanje i unapređenje norme srpskoga jezika.* Implikacija ove rečenice jeste da je čuvanje i unapređenje norme srpskog jezika *isključivi* zadatak Odbora i da se time ne može baviti bilo ko (odnosno, niko drugi, a posebno ne nelingvisti). U rečenici se kao okolnosti daju datum i agensi osnivanja Odbora (četрнаест osnivača nabrojanih u zagradi – u nazivima institucija sedam puta ponovljeno “srpska”). Popisane institucije daju legitimitet opisu Odbora kao “свеакадемијског и свеуниверзитетског научног тела”, што пак daje legitimitet implikaciji da

⁴ Ovaj dodatak “i rešavanje neodložnih pitanja” dodatno naglašavaju urgentnost kakvom ovo pitanje smatraju u Odboru. Zakon je, naime, objavljen u Službenom glasniku 24. maja 2021. godine.

je zadaća samo njihova. To se ponovi i u rečenici koja slijedi nakon objašnjenja šta su to karakteristike srpske norme:

“Ове за лингвистику азбучне појмове треба поновити нелингвистима, који мисле да српски језик могу мењати по властитој вољи, а да при том и не знају који критеријуми морају бити задовољени да би ‘промене’ биле и нормативно прихваћене.”

Kolektivnom “oni” generaliziranom kao nelingvisti (tj. neznalice – ne znaju pojmove iako su osnovni; misle da mogu mijenjati jezik, a ne znaju ni osnovne pojmove; njihove promjene su pod navodnicima jer se ne mogu ozbiljno shvatiti) pripisuju se mentalni procesi dati kao individualni hir: pošto nisu znalci, mijenjaju srpski jezik “по властитој вољи”. Dakle, odluka Odbora je da *oni* to ne prihvataju.

Dalje se individualiziraju ti nelingvisti: većina poslanika Skupštine Srbije koji su glasali za Zakon, “на предлог Гордане Чомић, министра за људска и мањинска права и друштвени дијалог” (kasnije u tekstu: “госпођа Чомић”). Još jednom potvrđeno: Odbor ne prihvata rodno osjetljiv jezik i u svom tekstu daje primjer korištenja titule u muškom rodu za ženu. Šta su radili ministrica i poslanici osim što su donijeli Zakon? Potpuno su ignorisali stavove Odbora za standardizaciju srpskog jezika “као јединог меродавног тела”. U ovom dijelu zanimljiva je upotreba modalnosti i ublažavanja:

“ваљда [sic!] сматрајући да су самим тим што су говорници српскога језика истовремено и стручњаци за српски језик. Није Гордана Чомић једина која, иако неупућена у лингвистику и науку о српском језику, лаички и недобронамерно просуђује о строго стручним питањима српскога језика.”

Ко још лаички (nestručno, nezналачки) и недобронамјерно (што је еуфемизам за насилје из наслова) просуђује о струци? Тај агенс (*laici, neupuћени u lingvistiku, pobornici zakona, rodni ideolozi*) до краја дописа остане неименован. Odbor за standardizaciju jezika пресуђује Marinu Blagojević (2000), Zoranu Antonijević (2000), Adrianu Zaharijević (2007), Hanu

Čopić (2007), Svenku Savić, Marijanu Čanak, Veroniku Mitro, Gordanu Štasni (Savić, Čanak, Mitro i Štasni, 2009), Svetlanu Tomić (2021), Marjanu Stevanović (Savić i Stevanović, s.a.), Vesnu Jarić, Nadeždu Radović (Jarić i Radović, 2010), Hristinu Cvetičanin Knežević, Jelenu Lalatović (Knežević i Lalatović, 2019), Mariju Mandić (2023) – da spomenem samo neke lingvistikinje i teoretičarke koje se bave jezikom i rodnom u Srbiji, pišu o seksizmu, analiziraju medijsko izvještavanje, sastavljaju vodiče i priručnike i koje su, u konačnici, *izvojevale* Zakon o rodnoj ravnopravnosti, uprkos Odboru za standardizaciju srpskog jezika, koji ih prešućuje.

Da parafraziramo naslov ključnog zbornika urednice Adriane Zaharijević: *Odbor nije rekao feminizam! Zato koristi eufemizam “rodni ideolozi”* (i to u muškom rodu!) kako bi feministice diskreditirao i delegitimizirao ih za debatu. Ne samo da ne znaju osnovne pojmove iz lingvistike, kaže Odbor, nego šire ideologiju, zavode poslanike u Skupštini (poslanici su *po-bornici* Zakona, tj. rodno osjetljivog jezika).

Važnije od argumenata Odbora za standardizaciju srpskog jezika jeste to da se oni pozivaju na svoj autoritet, na moć *iza* diskursa koju im daje institucija. Pozivanjem na autoritet i proglašavanjem suparnika neznalica-ma pozivaju svoje korisnike (*beneficiaries*) da se priklone njihovoj strani i njihovim vrijednostima.

Korisnici su identificirani u rečenici:

“Надамо се да је сада и неупућенима у лингвистику јасно зашто лачички поглед на језик није у складу са језичким законитостима, него је директан атак на њих.”

Ovdje se Odbor za standardizaciju obraća javnosti i modalnim izrazom “надамо се” izražava svoju predanost da “неупућене” i još “незаведене” uvjeri u to da je rodno osjetljiv jezik nasilje (zanimljiv izbor neologizma: *atak*, u smislu konkretnog napada) protiv srpskog jezika.

A koji su njihovi argumenti? Nakon proglasa da je rodno osjetljiv jezik “у супротности са целом историјом нормe српскога књижевног језика, а самим тим и са његовим системским и структурним правилима”,

daju, kako kažu, “само један пример”. Lekseme *невач* – *невачица*, *слуга* – *слушкиња*, *плесач* – *плесачица*, *учитељ* – *учитељица*, *фризер* – *фризерка*, *јунак* – *јунакиња* dio su активне, општеупотребне лексике, а *водич* – *водичица*, *хирург* – *хируркиња*, *тренер* – *тренерка*, *стручњак* – *стручњакиња*, *говорник* – *говорница*, *бек* – *бекица*, и многе, многе друге нису; то су неологизми, нису општеупотребне ријечи и несвршодне су. Међутим, ако постоје жене водичице, хируршкиње, тренерке, стручњакинје, говорнице, бекце – како онда нису свршодне? Зато што “многе жене не желе да назив своје професије, свога звања, функције и сл. уподобљавају жељама ‘родних идеолога’, који на силу, оглушујући се о граматичка правила српског језика, граматички род поистовећују са полом”.

Analiza tranzitivnosti pokazuje da su akteri ovog teksta: agens, mi – lingvisti, stručnjaci; patiens, oni – rodni ideolozi koji zavode poslanike u Skupštini; korisnici, javnost. Dokument se objavljuje kako bi se (još jednom) obznanila моћ Odbora, који је једини мјеродаван (стручан) да нормира српски језик и који доноси одлуку да не прихвата одредбе Закона у вези с родно осјетљивим језиком. Пошто је Закон већ донесен, а од 1. јануара 2024. године ће се почети примјенјивати, Odbor нема моћ да спријечи провођење закона. Идеацијска функција текста јесте да иѕкаже свој став и вриједности; interpersonalna да увјери јавност у своје ставове. А идеолошка?

“Зато се Oдбор, заједно са некупштинским говорницима српскога језика, мора запитати: је ли стварно дошло време да се ‘српска’ Скупштина и ‘српски’ министри и ‘српски’ посланици већ 30 година противе усвајању закона о заштити српскога језика и ћирилице, а за мање од пола године усвоје Закон који је у језичком делу *закон против српског језика*.”

Све речено недвосмислено показује да је неопходно да Уставни суд прогласи овај закон неуставним.”

Како нас учи CDA, вриједности у тексту обично се не иѕказују него се подразумевaju, naturaliziraju се тако да их реципијенти текста шватају и узимају здраво за готово. Из 39 понављања придјева *srpsko*: српска Скупштина, српски министри, српска академija, Матика српска, Република Српска,

Srpsko Sarajevo [sic!], govornici srpskog jezika, norma srpskog jezika itd. očigledno je da su vrijednosti nacija ujedinjena protiv zajedničkog neprijatelja, ovaj put “rodnih ideologa”, koji se ne imenuju, ne specificiraju i kojima se oduzima agensnost (čak se kaže da su podsticaj dobili iz Evropske unije!).

Pasivnim i nominaliziranim konstrukcijama “Одбор је донео одлуку”; “све речено показује да је неопходно” Odbor svoje odluke i stavove predstavlja kao date, kao gotova rješenja koja se moraju prihvatiti. Kad kaže da “*rodno senzitivne lekseme*” *ne ispunjavaju uslove i ne pripadaju opšteupotrebnjoj leksici*, sakrivaju svoju odgovornost – prešućuju da je jedini razlog što ne ispunjavaju uslove i ne pripadaju standardnoj leksici taj što ih Odbor takvim ne priznaje.

Eksplanacija ovog teksta mora ga staviti u kontekst donošenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti u Srbiji. Tekst je primjer ideoloških borbi koje se vode u društvu, a prvenstveno u medijima: s jedne strane su progresivne, “evropske” vrijednosti i feministički principi rodne ravnopravnosti, a s druge konzervativne, patrijarhalne vrijednosti (oličene u vrijednostima Srpske pravoslavne crkve). Odbor za standardizaciju ovim tekstom praktikira svoju moć tako što je oduzima svojim protivnicama i tako što na kraju daje pasivnu rečenicu kao datost, nedvosmislenu istinu: “neophodno je” da Ustavni sud proglaši zakon neustavnim. Još jednom da ponovimo, Odbor je odlučio da je neophodno da Ustavni sud proglaši zakon neustavnim. Iako to Ustavni sud do danas nije učinio, ideološki efekti ovog dopisa djeluju i njihov eho (u izboru riječi i konstrukcija) možemo čuti, između ostalog, u Porfirijevim riječima: “pozivamo na **očuvanje srpskog jezika i ćiriličnog pisma** na kojima je izgrađena srpska kultura; **apelujemo da se normira upotreba ćiriličnog pisma u javnom prostoru**, kao i da se obustavi **nasilje nad srpskim jezikom** i ukinu odredbe zakonâ koji to nasilje nameću, naročito kroz **protivustavni zakon** koji nameće **takozvani** rodno osetljivi jezik iza koga se krije borba protiv braka i porodice kao bogoustanovljenih svetinja i prirodnih oblika čovekovog ličnog i sabornog života” (*Vaskršnja poslanica*, 2023, naglašavanje S. Z.).

S tim da je njegova moć *iza* diskursa da ne implicira i ne presuponira nego da izričito navede vrijednosti *srpskog* društva: pravoslavne svetinje, brak i porodica, Kosovo i Metohija (*Vaskršnja poslanica*, 2023).

ZAKLJUČAK

U ovom radu predstavili smo lingvističku osnovu deskriptivne faze kritičke analize diskursa protiv rodno osjetljivog jezika i primijenili je na odluku *Nasilje nad srpskim jezikom* Odbora za standardizaciju srpskog jezika iz 2021. godine. Hipoteza da Odbor oblikuje diskurs protiv rodno osjetljivog jezika, odnosno da su patrijarhovi stavovi eho stavova lingvista iz Odbora kao mjesta moći, pokazana je na primjeru ovog dopisa, u kojem se nalaze konstrukcije koje patrijarh koristi (i koje se često čuju u medijima): *rodno osjetljiv jezik kao nasilje nad srpskim jezikom te protivustavni zakon koji nameće rodno osjetljivi jezik*.

U analizi dopisa pokazali smo da su strategije nominalizacije i pasivizacije u tekstu iskorištene da se prikrije objekt (šta je Odbor odlučio) i agens (ko vrši nasilje). Odbor svoju odgovornost krije iza institucija i nauke tako što kaže da neke riječi nisu dio standardnog leksika, a sakriva da su oni ti koji odlučuju koje riječi će biti dio standarda. Za analizu ideologije koja se podrazumijeva u tekstu posebno je bila zanimljiva analiza participanata u tekstu. Odbor se obraća javnosti (neupućenima u lingvistiku), a ustvari se obračunava s feministkinjama, koje imenuje eufemizmom “rodni ideolozi”, odnosno diskreditira ih iz rasprave nazivajući ih laicima.

Metafore koje denotiraju nasilje (*jezik kao nasilje, pobornici, atak na srpski jezik*) pokazuju da je ovaj tekst, odnosno diskurs dio šire borbe za moć, za prevlast u normiranju srpskog jezika, što je privilegija koja u društvu donosi moć. Tu moć, kako tvrdi Odbor, nemaju govornici jezika, nego isključivo lingvisti okupljeni oko *srpskih* institucija. Moć se ovim diskursom oduzima lingvistkinjama feministkinjama njihovim prešućivanjem.

Nakon deskripcije i eksplikacije, kaže N. Faircough, slijedi akcija – promjena društvene zbilje. Akcija koju sam ja, lingvistica koja se zalaže

za normiranje i bosanskog i hrvatskog i srpskog i crnogorskog kao rodno osjetljivog jezika, ovdje izvela jeste da pokažem strategije Odbora za standardizaciju srpskog jezika i da glas vratim prešućenim. Za početak njihovim imenovanjem:

Marina Blagojević, Zorana Antonijević, Adriana Zaharijević, Hana Ćopić, Svenka Savić, Marijana Čanak, Veronika Mitro, Gordana Štasni, Svetlana Tomić, Marjana Stevanović, Vesna Jarić, Nadežda Radović, Hristina Cvetičanin Knežević, Jelena Lalatović, Marija Mandić...

Govornice i govornici će presuditi.

LITERATURA

- Antonijević, D., 2000. "Kako shvatiti ženski pol: žargonski izrazi o ženi". U: Blagojević, M. ur. *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu, str. 89–95.
- Blagojević, M. ur., 2000. *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu.
- Bugarski, R., 2013. "Jezička politika i jezička stvarnost u Srbiji posle 1991. godine". U: Požgaj Hadži, V. ur. *Jezik između lingvistike i politike*. Beograd: Biblioteka XX vek, str. 91–113.
- Cvetinčanin Knežević, H. i Lalatović, J., 2019. *Priručnik za upotrebu rodno osjetljivog jezika*. Beograd: Centar za ženske studije.
- Čaušević, J., Demiragić, A., Miloš, B. i Subašić, L., 2022. "Jezik i rodna ravnopravnost u akademskom kontekstu: regionalna perspektiva". U: Spahić-Šiljak, Z., Kovačević, J. i Husanović, J. ur. *Izazovi integrisanja rodne ravnopravnosti u univerzitetskoj zajednici: Protiv rodno zasnovanog nasilja*. Sarajevo: TPO, str. 65–85.
- Ćopić, H., 2007. "Žene i jezik". U: Zaharijević, A. ur. *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Centar za ženske studije, Žene u crnom, Rekonstrukcija ženskog fonda, str. 216–226.
- Dežulović, B., 2023. "Poslanica bednicama", *Novosti*. [online]. 20. 5. 2023. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/poslanica-bednicama> [22. 12. 2023].

- Fairclough, N., 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: PolityPress.
- Fairclough, N., 2015. *Language and Power*. Third Edition. New York: Routledge.
- Hathor, 2023. "Gilipsterke protiv braka i porodice", *portal 021*. [online]. 19. 4. 2023. Dostupno na: <https://www.021.rs/story/Info/Misljenja-i-intervjui/338173/Gilipsterke-protiv-braka-i-porodice.html> [22. 12. 2023].
- Jarić, V. i Radović, N., 2010. *Rečnik rodne ravnopravnosti*. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.
- Katnić-Bakaršić, M., 2012. *Između diskursa moći i moći diskursa*. Zagreb: Zoro.
- Machin, D. i Mayr, A., 2015. *How To Do Critical Discourse Analysis: A Multimodal Introduction*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: Sage Publication.
- Mandić, M., 2023. "Sodoma i Gomora latinice i rodno osjetljivog jezika", *Peščanik*. [online]. 22. 4. 2023. Dostupno na: <https://pescanik.net/sodoma-i-gomora-latinice-i-rodnoosjetljivog-jezika/> [22. 12. 2023].
- Mandić, M., 2023. "Rodno osjetljivi jezik u duhu epike", *Peščanik*. [online]. 28. 6. 2023. Dostupno na: <https://pescanik.net/rodno-osjetljivi-jezik-u-duhu-epike/> [22. 12. 2023].
- Marković, T., 2023. "Porfirije, patrijarh kojem smeta ravnopravnost žena". *Aljazeera*. [online]. 19. 4. 2023. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2023/4/19/porfirije-patrijarh-kojem-smeta-ravnopravnost-zena> [22. 12. 2023].
- Odbor za standardizaciju srpskog jezika, 2017. "Jezik rodne ravnopravnosti: Rodno diferencirani jezik i gramatička kategorija roda u srpskom jeziku", *Naš jezik*, 48, 1–2, str. 119–122.
- Odbor za standardizaciju srpskog jezika, 2021. "Nasilje nad srpskim jezikom". *Naš jezik*, LII sv. 2, str. 121–124.
- Savić, S. i Stevanović, M., s.a. *Vodič za upotrebu rodno osjetljivog jezika u javnoj upravi u Srbiji*. Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji.
- Savić, S., 1996. "Jezik i pol (II): istraživanja kod nas". *Ženske studije*. [online], br. 2. Dostupno na: <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-2-3/261-jezik-i-pol-ii> [6. 1. 2019].

- Savić, S., Čanak, M., Mitro, V. i Štasni, G., 2009. *Rod i jezik*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije.
- Stevanović, M., 2014. "Jezik ženu skriva", *Danas.rs*. [online]. 1. 12. 2014. Dostupno na: <https://www.danas.rs/kultura/jezik-zenu-skriva/> [22. 12. 2023].
- Šehović, A., 2003. "Upotreba mocionih sufiksa (u *nomina agentis et professionis*) u savremenom razgovornom bosanskom jeziku". *Pismo*, I/1, str. 73–92.
- Tafro-Sefić, L. ur., 2014. *Upotreba rodno osjetljivog jezika u Parlamentarnoj skupštini BiH*. Sarajevo: Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine.
- Tomić, S., 2021. *Neki metodološki problemi u savremenom istraživanju socijalnih femininativa u srpskom jeziku*, Poznańskie Studia Slawistyczne. [online]. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/354787930_Neki_metodoloski_problemi_u_savremenom_istrazivanju_socijalnih_femininativa_u_srpskom_jeziku [22. 12. 2023].
- Vaskršnja poslanica Srpske pravoslavne crkve*, 2023. [online]. Dostupno na: <https://youtube.com/clip/UgkxBm6q62O-vKcpzhnwZyv-1sp8qD2Hp-CQX> [11. 3. 2023].
- Weiss, G. i Wodak, R. ur., 2003. *Critical Discourse Analysis: Theory and Interdisciplinarity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Zaharijević, A. ur., 2007. *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Centar za ženske studije, Žene u crnom, Rekonstrukcija ženskog fonda.
- Zakon o rodnoj ravnopravnosti*, Sl. glasnik RS, [online], br. 52/2021. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.html> [11. 3. 2023].
- Zečić-Durmišević, D., 2021. "Hallidayev koncept funkcija jezika i primjena tog koncepta u kritičkoj analizi diskursa". *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, No. 24 (2021), str. 237–249.
- Zlotrg, S., 2019. "Rodno osjetljiva upotreba jezika". U: Gavrić, S. i Ždralović, A. ur. *Rodna ravnopravnost. Teorija, pravo, politike: Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, str. 261–273.

DISCOURSE AGAINST GENDER SENSITIVE LANGUAGE

Summary

This paper provides an overview of critical discourse analysis (CDA) methodology, focusing on the linguistic basis of the descriptive phase of Norman Fairclough's CDA. This methodological tool is used to analyse the discourse against gender-sensitive language which is broadly defined as a collection of texts and speeches that propagate ideas contrary to the principles of gender-sensitive language and gender equality, i.e., texts and speeches that act against those ideas. In relation to discursive practices, the paper analyses to whom such texts are addressed and how they are disseminated, and in relation to socio-cultural practices, i.e., the social conditions under which such texts are produced, it analyses who actually has power and an underlying ideology. Because it is critical to examine power relations in an analysis, those in positions of power are used as examples of discourse, such as the Board for the Standardisation of the Serbian Language as a standardisation institution. Taking their decision on the adoption of the Law on Gender Equality in Serbia in 2021 as an illustrative example of the discourse, this paper tests the hypothesis that the Board for the Standardisation of the Serbian Language shapes the discourse against gender-sensitive language.

Key words: *discourse, critical discourse analysis, gender-sensitive language, gender equality, standard language, standardisation, language norm, language politics*

AZRA HODŽIĆ-ČAVKIĆ

SINTAGMATIZACIJA KAO SREDSTVO VEZE IZMEĐU PAREMIOLOGIJE I FRAZELOGIJE

Sažetak

Jezički kontinuum iskazan je na mnogo načina: kroz supostojanje autonomnih jezičkih slojeva (i njima odgovarajućih jezičkih disciplina) te prijelaznih jedinica između određenih kategorija, kroz prijelazne varijante dijalekata jednog jezika itd. Sama činjenica da postoje prijelazne (hibridne) jedinice koje osiguravaju elastičnost i propusnost granica između jezičkih slojeva otvara niz pitanja i izazova te pred lingviste stavlja zadatak što egzaktnijeg definiranja minimalne jedinice neke analize te njenog daljeg hijerarhijskog grananja. Ipak, budući da je nemoguće zauzaviti promjenu u jeziku, ne treba gajiti mnogo iluzija o tome da kretanja u jeziku neće otvarati nova polja i perspektive razumijevanja partikularnosti određenog jezičkog fenomena. Elastičnu stabilnost jezika – te i jezički kontinuitet – prepoznajemo i između paremiologije i frazeologije, i to u mogućnostima paremija da se kao rečenične strukture *sintagmatiziraju*, tj. pretvore u otvorene strukture koje se kao i ostale idiomске skupine uklapaju u gramatičku perspektivu rečenice unutar čijeg se sastava javljaju. To je moguće vjerovatno usljed činjenice da idiomске skupine i nastaju leksikalizacijom “istaknutog dijela scenarija”, tj. usljed mogućnosti da se iz paremija izdvoji tzv. kristalizaciona jezgra, ovdje nazvana *kalcifikat*. U ovom radu bavimo se navedenom vrstom ekonomizacije paremija, nastojimo izdvojiti moguće obrasce sintagmatizacije i objasniti ih pomoću konceptualnih mehanizama metafore, metonimije i integracije.

Ključne riječi: *paremiologija, frazeologija, paremije, idiomске skupine, jezički kontinuum, sintagmatizacija, konceptualna metonimija, konceptualna metafora, konceptualna integracija, metaftonim*

UVODNE NAPOMENE: JEZIČKI KONTINUUM

U jeziku harmonično vlada elastična stabilnost. Ta se stabilnost ogleda, npr., u standardnom jeziku, koji uz svoju normiranost dopušta protok jezičkih promjena kroz koje omogućava svojim govornicima funkcionalnu polivalentnost. Elastična stabilnost ogleda se i u činjenici da jezički slojevi supostojе u svojim autentičnostima, što konotira s mogućnošću postojanja prijelaznih oblika između različitih slojeva jezika. Iako slojevi jezičke analize i različite jezičke discipline nastoje preciznim definicijama odrediti objekt svog proučavanja, budući da se radi o jeziku, preklapanja su neminovna te su u jeziku najpoželjnija sinergijska proučavanja. Ipak, treba voditi računa o tome da sama struktura [više-komponentnih jezičkih] jedinica artikulira niz premisa kojima izražava svoju partikularnost u odnosu na neke druge jezičke jedinice (usp. npr. suodnos idiomskih skupina, kolo-kacija, višečlanih onima, višečlanih naziva, perifrastičkih konstrukcija te složenih subjunktora i složenih prijedloga).¹

S druge strane, postojanje granica između frazeoloških više-komponentnih jezičkih jedinica s jedinstvenom sintaksičkom funkcijom, kod kojih je proces označavanja usložen metaforom i metonimijom, što rezultira sekundarnom nominacijom, i paremioloških zatvorenih rečeničnih struktura, koje su se visokom čestotnošću ustabilile kao kulturno-jezičko blago jednog naroda i koje, stoga, također imaju visoku konvencionaliziranost, implicira i mogućnost i vjerovatnošću da navedeni jezički slojevi mogu sadržavati određen broj jedinica koje stoje na granicama između njih. Nije neobično da se ova vrsta kontinuuma registrira i u rječnicima koji su naslovljeni kao *frazeološki* (usp. npr. Kovačević, 2002) ili *sakupljački* (usp. npr. Lukić, 2016) te da se u različitim radovima uzimaju u obzir obje vrste struktura kako bi se istaknula neka crta kulture (usp. npr. Mešić i Spahić, 2021). Dakle, i tako se formira jezički kontinuum.

Ogćenito kazano, koncept *kontinuuma* naglašava činjenicu da se jezik ne-prestano mijenja i razvija te da granice između različitih slojeva jezika nisu

¹ V. Hodžić-Čavkić (2023b).

uvijek najjasnije. Promjena jezika evidentna je i na leksičkom planu paremioloških zatvorenih rečeničnih struktura, koje po definiciji zahvaljujući svojoj zatvorenosti odolijevaju promjenama. Paremijske kao naslijeđeni (zatvoreni) jezički obrasci nisu imuni na promjene u sastavu ni kad je riječ o drukčijim modelima adaptacije. Naime, konceptualnom integracijom savremeni govornici vrlo često kombiniraju dvije poslovice (*Ko sa nekim tikve sadi, sam u nju upada* (Avdić, 2023)), mijenjaju njene dijelove pretvarajući ih dijelom svakodnevnog govora uz poštivanje glasovne podudarnosti (*Šta vam je mило, to vam se i zbilо* (Abazović, 2022)) ili poigravajući se s očekivanom neželjenom posljedicom radnje izazvane zavisnom klauzom (*Ko rano rani, cijeli dan zijeva/cijeli dan je pospan* (****, 2003)), što pokazuje da je doslovna pozadinska motivacija i dalje živa i u zatvorenim rečeničnim strukturama kakve su poslovice (usp. i Fleischer, 1997, str. 78; Rohrich i Mieder, 1977; Mieder, 1998; Mieder i Litovkina, 1999, prema Matulina, 2005, str. 67) te da govornici sebe aktivno uključuju u proces značenja budući da se ono (značenje) razumijeva kao fenomen koji postoji u glavi govornika (Šarić i Brala-Vukadinović, 2019, str. 55) te je stoga značenje i poslovice u velikoj mjeri ovisno o individualnim karakteristikama čovjeka i o kontekstualiziranoj situaciji.² Okvir kognitivne lingvistike ovu vrstu promjena razumijeva u kontekstu iskustvenog realizma te je jasno zašto je doslovna pozadinska motivacija pouzdan okidač za ovu vrstu modifikacija poslovice.³

Ipak, jezički kontinuum između frazeoloških višeleksemskih jedinica, tj. idiomskih skupina,⁴ i zatvorenih rečeničnih struktura, tj. paremija, pokazuje još jednu mogućnost. Naime, u odnosu između paremiologije i frazeologije javlja se plodno područje za širenje frazeološkog fonda *sintagmatizacijom*, tj. kretanjem paremiološkog fonda prema ispodrečeničnoj strukturi.

² Navedenim se modifikacijama u ovom radu nećemo baviti.

³ Doslovna pozadinska motivacija odgovorna je za modifikacije i među idiomskim skupinama. Usp. Hodžić-Čavkić (2023a)

⁴ U ovom radu koristi se sintagma *idiomska skupina* u značenju termina okupljenih oko riječi phrasis ili idioma (frazeologizam, frazeološka jedinica, frazeološki izraz, frazeološka sintagma, frazem(a), idiom, idiomatska fraza).

Takvo što moguće je usljed potentnosti poslovice u svjetskim jezicima i usljed, u širem smislu, njihove iterabilnosti,⁵ na osnovu koje imaju visok stepen učestalosti u jeziku, te se značenje poslovice sažima u njen centralni ili najistureniji dio kreirajući na taj način kontinuum između ta dva sloja kompleksnih jezičkih jedinica. Iterabilnost se u ortografskom smislu često zna isticati upotrebom znakova navoda. Ona se odnosi na sposobnost znaka, jedinice ili teksta da se ponavlja, reproducira ili rekontekstualizira u različitim situacijama. Treba, pak, napomenuti da su i idiomske skupine također obilježene iterabilnošću, ali ta njihova osobina nije označena kao kategorijalna, tj. nema naglašenu vrijednost kao kod paremija.⁶

U ovom radu razmatramo obrazac pretvaranja paremioloških konstrukcija u frazeološke i to – metodom sintagmatizacije.

PAREMIOLOGIJA I FRAZELOGIJA

Paremiologija je polje lingvistike koje se bavi proučavanjem poslovice i drugih oblika poslovičnih izraza. Cilj je paremiologije analizirati značenje, upotrebu i funkciju poslovice u različitim jezicima i kulturama, što također uključuje historijski razvoj i društveno-kulturne kontekste u kojima se poslovice određenog područja koriste. Kulturno-jezički značaj ovih jedinica naročito je istaknut u njemačkom jeziku budući da zanimanje germanista za njemačke paremije traje od vremena braće Grim (v. Matulina, 2005, str. 67). Paremijama se u bosanskom jeziku nije bavilo mnogo istraživača iz

⁵ Iterabilnost podrazumijeva "citatnost" koju joj osigurava intertekstualnost unutar kulture, tj. označava prenošenje dijelova nekog teksta u novi "tekst"; iterabilnost jeste aluzija na to da postoji kulturnohistorijsko naslijeđe koje se svakom novom upotrebom podražava.

⁶ Dobrovol'skij i Piirainen (2010) navode primjere idiomskih skupina u kojima se prepoznaje osobina intertekstualnosti: *a/the Trojan Horse*, koja je govornicima poznata iz antičke književnosti ili je neprozirna i koristi se bez razumijevanja; *to run / approach with seven-league boots*, koja je utemeljena na motivima bajke, ali se može razumjeti bez konteksta budući da će govornik preko broja *sedam* shvatiti da je riječ o nekakvoj intenzifikaciji; *a snake in the grass* također ima utemeljenje u antičkoj književnosti (Vergilijeva zbirka pastirskih ekloga *Bukolike*), ali se na osnovu realne opasnosti od zmije ova idiomaska skupina razumijeva bez poteškoća. S obzirom na ponavljajući model idiomskih skupina, ova se osobina može razumjeti i u kontekstu iterabilnosti.

perspektive lingvistike,⁷ ali postoji tradicija sakupljanja bosanskih paremi-ja (usp. Kapetanović Ljubušak (1997); Frndić (1972); Gunić (2002); Lukić (2016)).⁸

Frazeologija bosanskog jezika i njegova frazeografija aktualnije su teme među lingvistima. Prvim posrednim leksikografskim bavljenjem frazeološkim fondom bosanskog jezika možemo smatrati i prvi rječnik štokavskog narječja “Potur-Šahidiju” ili “Magbul-i Arif” Muhameda Hevaije Uskufije iz 1631. godine. On sadrži i poslovične i mudre izreke na turskom i bosanskom jeziku, ali i bilježi nekoliko primjera, npr. *za dušu podat* (Hevai Uskufi, 2011, str. 107), u kojima se naslućuje struktura *frazeološke jedinice*. Nadalje, frazeografskim se radom može smatrati i “Rječnik karakteristične leksike bosanskog jezika” Alije Isakovića (1992). Također “Školski rječnik bosanskog jezika” Dževada Jahića (1999) bilježi frazeološki fond i to tako što navodi “frazeološki potencijal” riječi koju obrađuje.

U novijoj realnosti bosanske frazeologije govorimo o sljedećim općim rječnicima, frazeološkim rječnicima i studijama s frazeološkom građom publiciranim nakon 2000. godine. To su “Bosanska sehara” iz 2006/2016. godine (Lukić), “Rječnik bosanskoga jezika” iz 2010. godine (Halilović, Palić i Šehović), “Rječnik bosanskog jezika” – višetomni rječnik u nastajanju, čiji je prvi tom izašao 2010. godine (Jahić), “Bosanski frazeološki rječnik” iz 2012. godine (Ćoralić i Midžić), “Kao frazeološki rječnik” iz 2012. godine (Mahmutović), “Sandžački rječnik” iz 2012. godine (Begović i Begović-Ličina), “Bosansko-njemački frazeološki rječnik” iz 2013. godine (Ćoralić), “Sandžački frazeološki rječnik” iz 2016/2018. godine (Mušović), “Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika” iz 2017. godine (Šehović i Haverić), “Rječnik frazema bosanskoga jezika” iz 2018. godine (Kasumović i Nikolić) te “Frazeološki rječnik bosanskog jezika” iz 2019. godine (Popara).

⁷ Karavdić (2020, str. 200; 267; 275; 278; 281; 282) registrira sljedeće autore koji su se bavili temom bosanskih poslovice: Solak i Arnaut (2016), Prndelj-Šator i Hasanica (2015), Ćoralić (2013), Ismić (2013), Prndelj-Šator (2010), Prndelj-Šator (2009), Dubravac (2015), Šator (2019).

⁸ Nesumnjivo je da je i u sakupljačkom radu Vuka Stefanovića Karadžića bilo mnogo poslovice koje su organski pripadale bosanskom jeziku.

Teorijska frazeologija u bosnistici počinje *Frazeologijom bosanskoga jezika* (2000) Ilijasa Tanovića. Godine 2001. bosnistička frazeologija otvara poglavlje kontrastivnih proučavanja. Naime, knjigom “Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom “Kopf”/“glava” u njemačkom i u b/h/s jeziku” Melihe Hrustić kontrastivne metode u frazeologiji našle su mjesto i u bosanskom jeziku. Ubrzo nakon knjige Melihe Hrustić 2003. godine svjetlo dana ugledala je i knjiga Amine Šiljak-Jesenković “Nad turskim i bosanskim frazikonom”, koja je nastavak radova s kontrastivnom metodom.⁹

Paremiologija i frazeologija dvije su povezane lingvističke discipline s različitim poljem proučavanja. Usprkos razlikama u pogledu metoda i jedinica proučavanja, ove dvije discipline bave se izrazima koji imaju određeni stepen fiksnosti ili konvencionalnosti. Osim toga, oba polja mogu imati koristi od međusobnih uvida budući da proučavanje poslovice nekada može rasvijetliti kulturnu i historijsku pozadinu frazeoloških jedinica. U konačnici, kontinuum i između paremiologije i frazeologije naglašava složenu i dinamičnu prirodu jezika i potrebu za interdisciplinarnim pristupima razumijevanju načina na koji se izrazi oblikuju, koriste, tumače i modificiraju te tako čine aktualnim u savremenim okolnostima upotrebe jezika. Razumljivo je, stoga, što se paremiografska i frazeografska građa često može naći unutar korica jednog rječnika budući da je kontekst upotrebe određene jedinice odgovoran za različit status u različitim izvorima (v. npr. Lukić (2016)).

PAREMIJE I IDIOMSKE SKUPINE: SLIČNOSTI I RAZLIKE

Budući da se težnja savremene nauke može razumjeti kroz perspektivu definiranja primitivnih jedinica te dalje hijerarhijsko razgranavanje, treba reći da je važno tek napomenuti da se minimalnom jedinicom frazeologije u ovom radu smatra prepozicionalna idiomaska skupina, tj. spoj prijedloga i imenice koji je objedinjen kompleksnim značenjem. Naime, prijedlogu

⁹ “Bibliografija radova o bosanskom jeziku 1990–2020.” Zenaide Karavdić (2020, str. 203–211) nudi spisak od oko devedesetak radova, knjiga, disertacija i rječnika. Ovdje ih radi ekonomičnosti nećemo navoditi.

se kao vrsti riječi ne može poreći valentnost te je priznavanje prijedložnih sintagmi legitiman zaključak koji proizlazi iz nje.¹⁰ S druge strane, i prepozicionalne idiomске skupine obilježene su sekundarnom nominacijom, tj. upućuju na posebne emocionalne stavove prema vanjezičkoj stvarnosti na osnovu denotativnih značenja komponenata koristeći se mehanizmima metafore i metonimije te njihovim udruženim djelovanjem, kao i druge idiomске skupine (usp. npr. *u kost, od srca, do guše* i *rastati se s dušom, ležati na postelji* i sl.) te visokim pragmatičkim potencijalom koji im dodatno ojačava autonomnost. Međutim, za potrebe ovoga rada važno je definirati i gornju granicu frazeologije te reći da je mogućnost da se neka jedinica frazeologije uklapa kao dio rečenice osnovni kriterij razumijevanja frazeološkog fonda. Naime, tako otvorena struktura pokazuje da se jedinstvenost sintaksičke funkcije idiomskih skupina i dalje razumijeva kao jedna od osnovnih posljedica jedinstvenosti strukture i u značenjskom smislu te da u toj ispodrečeničnoj strukturi možemo očekivati drukčije gramatičko ponašanje komponenata i osobene zakonitosti u odnosu na neke druge strukture s jakom pozicijom u kulturi.

Tako objedinjena jedinica (i funkcionalno i značenjski i pragmatički) posjeduje mogućnost da se, dakle, uklapa unutar rečenice te da o njoj značajno i ovisi, tj. uklapaju se prema gramatičkom ustrojstvu rečenice unutar čijeg se sastava javlja. To nadalje znači da se idiomске skupine, zapravo, snažno povezuju sa sintagmom kao osnovnom bazom za njihov nastanak. Centralno mjesto u radovima Vinogradova, koji se smatra utemeljiteljem (slavenske) frazeologije, i ima značenjska klasifikacija frazeoloških jedinica koja je u osnovi oslonjena na unutrašnju strukturu sintagme. Vinogradov frazeološke jedinice dijeli na *frazeološke srasline*, *frazeološka jedinstva* i *frazeološke konstrukcije* (Hrnjak, 2017, str. 10).

Sintagmatsku prirodu i uopće sintagmatiku Simeon prepoznaje kao temeljno svojstvo frazeološke jedinice.

¹⁰ Usp. i činjenicu da se u savremenim lingvističkim tokovima prijedlog razumijeva kao leksička kategorija.

Uopće je moderna nauka o skupovima, a isto tako i sintagmatika nastala na temelju proučavanja nerasčlanjivih frazeoloških (leksičkih) sveza riječi. Proučavajući takve, nerasčlanjive sveze, došao je B. de Courtneay u 70-im godinama prošlog stoljeća do spoznaje, da i skupovi sintaksno svezanih riječi često tvore jedinice značenja i funkcije i da se u tom pogledu pogledu nimalo ne razlikuju od leksičkih skupova. (Simeon, str. 146, prema Stojanov, 2004, str. 88)

U ovom se radu idiomске skupine mogu metonimijski razumjeti kroz navedenu osobinu te reći da se osim višekomponentnosti i sekundarne nominacije sintagmatizacija javlja kao njihova kategorijalna osobina te podrazumijeva mogućnost idiomskih skupina da se kao funkcionalno objedinjeni spojevi leksičkih riječi uklapaju u rečenicu kao njen dio.¹¹

Rečenicu, s druge strane, možemo razumjeti kao cjelinu, kao potpuni iskaz, “potpuno iznošenje neke misli, suda, konstatacije i sličnog” (Belić, 1941, str. 173), odnosno, možemo je razumjeti kroz njenu zakonitost završenosti i dovršenosti izraženim kroz neki interpunkcijski znak.¹² Dopršenost u smislu rečenične strukture posjeduju paremije i one mogu biti jednostavnije ili složenije strukture (usp. *Svoja kućica, svoja slobodica* (Kovačević, 2002, str. 1341); *Bez muke nema nauke* (Kovačević, 2002, str. 1361); *Koga je zmija ujela taj se i guštera plaši* (Kovačević, 2002, str. 1375) itd.).

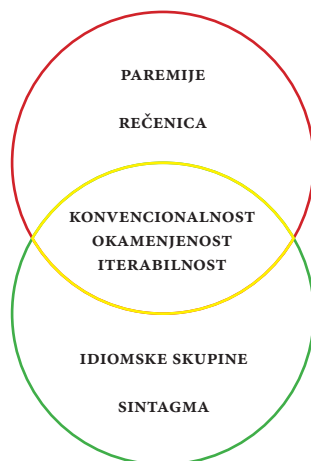
Dakle, dvije su kategorijalne osobenosti idiomskih skupina i paremija koje ih odvajaju i aktualiziraju kao jedinice različitih lingvističkih disciplina. Idiomске skupine razumijevaju se kroz perspektivu sintagmatskog odnosa, tj. prepoznaju se kao potencijalni dijelovi rečenice i uklapaju se u njenu vremensko-prostornu i gramatičku perspektivu, a paremije se prepoznaju

¹¹ Treba reći da ispodrečenična struktura idiomskih skupina obuhvata i one idiomске skupine kod kojih se javlja predikatsko-subjekatska relacija, ali treba imati na umu da se značenje idiomске skupine aktualizira samo rečeničnim kontekstom i u tom slučaju (usp. npr. *maca je pojela jezik nekome* i sl.) te se obično radi o tzv. konstrukcionim idiomskim skupinama, tj. skupinama koje posjeduju barem jedan leksički otvoren element kojim se uklapa u gramatičko ustrojstvo rečenice (u ovom slučaju riječ je o zamjenici *nekome*).

¹² Iako Belić (1941) ističe odnos subjekta i predikata kao jedan od kriterija razumijevanja razlike između sintagme i rečenice, treba reći da to nije uputno budući da postoji klasa idiomskih skupina s osobinom predikativnosti koje se zbog svoje otvorenosti uvijek ostvaruju samo u rečeničnom okruženju.

kao zatvorene rečenične strukture koje svojom zatvorenošću osiguravaju pouzdanost sastava te se tako uklapaju u diskurs.

Obje vrste jedinica, pak, dijele okamenjenost, konvencionalnost i iterabilnost kao manje-više inherentne osobine svoje kategorije (v. Ilustraciju 1).

Ilustracija 1: Odnos najnaglašenijih kategorijalnih osobina plemija i idiomskih skupina

Ne treba zanemariti već spomenutu mogućnost da i plemije dobiju svoje okazionalizme, tj. da se najvjerojatnije ironijski intoniraju dodavanjem ili oduzimanjem određenih dijelova svojih konvencionalnih izraza (usp. Škara, 1995), i da idiomске skupine pokazuju cijeli niz mogućnosti gramatičko-leksičkih promjena (Tanović (2000); Čović (2004); Omazić (2005); Langlotz (2006), Parizoska (2009) i dr.). Te promjene mnogo su razvijenije u idiomskih skupina budući da ih dopušta njihova otvorenost strukture. U svakom slučaju, poznatost i dostupnost, tj. “okamenjenost” i konvencionalnost, i promjene ne moraju biti u odnosu isključivanja. Promjene u intelektualnom rastu čovječanstva vjerojatno rezultiraju i ovom vrstom promjena u konvencionalnim jedinicama, a promjenom mogu dodatno osigurati svoje mjesto u leksikonu.¹³

¹³ Tanović (2000) također problematizira postojanje brojnih varijanata (usp. također) idiomskih skupina, čime želi relativizirati nevarijabilnost kao kategorijalnu osobinu idiomskih skupina. “Postojanje brojnih varijantnih oblika frazema upućuje na zaključak da se kompaktnost strukture

I pored zajedničkih osobina, idiomске skupine i paremije strukturalno pripadaju dvjema lingvističkim disciplinama, ali se u nekim istraživanjima mogu koristiti za jezički pejzaž u jednakoj mjeri i s jednakim značajem za određenu kulturu.

Međutim, prema primjerima iz frazeoloških izvora i iz razgovornog stila možemo zaključiti da zbog istaknutosti pojedinih dijelova nekih paremija te, vjerovatno, zbog njihove strukturne složenosti te težnje jezičkoj ekonomičnosti u savremenom jeziku nastaje prijelazni sloj konvencionalnih jedinica koje procesom sintagmatizacije preobražavaju paremije u idiomске skupine (usp. npr. relaciju *Trla baba lan da joj prođe dan* (Kovačević, 2002, str. 1333) te *trla baba lan* (Mušović, 2018, str. 38). Drugim riječima, sintagmatizacija paremija formira novi prijelazni sloj između frazeološkog i paremiološkog fonda te na taj način pokazuje jezički kontinuum.

PRETVARANJE PAREMIJA U IDIOMСКЕ SKUPINE: SINTAGMATIZACIJA PAREMIJA

Budući da je značajan dio paremija složene strukture, da veliki broj paremija uključuje dvopredikatsku strukturu i da savremeni jezik zbog velikih i brzih promjena nastoji aktualizirati više značenja u manje prostora / manje riječi konceptualnom metaforom MANJE JE BOLJE, sintagmatizacija se pokazuje kao pouzdano sredstvo za iskorištavanje potencijala konvencionalnih jedinica punih naslijeđenih mudrosti iz fonda jezičkog blaga jednog naroda. Paremije se sintagmatiziraju te se svode na ključne značenjske pozicije i opstaju u jeziku u obliku idiomskih skupina zbog njihove ekonomičnosti te se uklapaju u gramatičko ustrojstvo rečenice.

i stabilnost sastava frazema, koje ističe većina lingvisti kao njihovo osnovno obilježje, ne mogu promatrati kao apsolutne kategorije frazeoloških jedinica” (2000, str. 37).

Korpus istraživanja bilježi sljedeće primjere sintagmatizacije paremija.¹⁴

Idiomska skupina	Značenje IS prema rječniku	Prototekst / paremija
trla baba lan	beskoristan posao (Matešić, 1982, str. 6)	Trla baba lan da joj prođe dan. (Mušović, 2016, str. 38)
pala muha na bivola (medvjeda)	sitnica, nevažna stvar se dogodila i sl. (Mušović, 2016, str. 439)	Pala muha na bivola (medvjeda), a bivo (medvjed) ni habera nema. (Mušović, 2016, str. 439)
na ranu da priviješ nekog	blage naravi, dobar, bezazlen (Mušović, 2016, str. 632)	Da ga na ranu priviješ, ozdravila bi. (Mušović, 2016, str. 632)
pusto tursko	izraz žala za davnaprošlim vremenima: bilo nekad; zauvijek propalo (Mušović, 2018, str. 824)	Pusto tursko davno li je bilo. (Mušović, 2018, str. 824)
puhati i na hladno	pretjerano oprezan i nepovjerljiv (Lukić, 2016, str. 263)	Ko se jednom o mlijeko oprži, taj i u jogurt puše. (Lukić, 2016, str. 255)
umrijeće i moja majka	doći će i moje vrijeme (Mušović, 2018, str. 406)	Umrijeće i moja majka, i ja ću jesti halve. (Mušović, 2018, str. 406)
beg ja, beg ti	neko mora (Mušović, 2018, str. 45)	Beg ja, beg ti, ko će konje samariti? (Mušović, 2018, str. 45) Beg ja, beg ti, ko će vodu nositi? Lukić, 2016, str. 19) Beg, ja, beg ti, tko će na vodu? (Ljubušak Kapetanović, 1997, str. 55)

¹⁴ Zbog usaglašene leksičko-frazeografske prakse ovdje su korišteni Mušovićev (2018) i Kovačevićev rječnik (2002). Lukićev rječnik koristi se kao kontrolni tek po potrebi budući da je njegova leksikografska praksa opterećena prije sakupljačkim nego leksikografskim okvirom, što autor u uvodu i ističe. Usp. npr. upotrebu oznake P (poslovica) iza jedinica *Bez glave i repa* (2016, str. 20), *Bistar kao boza* (2016, str. 26), *Mjeri sve istim aršinom* (2016, str. 311) itd. Čini se da je "Bosanska sehara" nastavak tradicije koju je "Narodnim blagom" započeo Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Usp. *Plače kao blagajski orač* (1997, str. 40); *Nejma plemena bez slavna imena* (1997, str. 35) – obje se navode kao poslovice.

đavo (vrag) ni ore ni kopa (ne ore niti kopa)	za svaki slučaj; nema šale (Mušović, 2018, str. 174)	Đavo ni ore ni kopa, a hljebom se hrani. (Mušović, 2018, str. 174)
na lakat bi progovorio	ne može da se suzdrži da ne progovori (Mušović, 2018, str. 377)	Da jezik svežeš nekom, na lakat bi progovorio. (Mušović, 2018, str. 377)
po tuđem prknu	bez osećanja, empatije (Mušović, 2018, str. 602)	Po tuđem prknu, sto močuga malo. (Mušović, 2018, str. 602)
protjerati zeca između nogu nekom	podvaliti mu, nasamariti ga i sl. (Mušović, 2018, str. 904)	Kad zec prođe između nogu, ne steži noge. (Mušović, 2018, str. 904)
ujedale su zmije nekoj	ima loše iskustvo (Mušović, 2018, str. 915)	Koga su zmije ujedale i guštera se boji. (Mušović, 2018, str. 915)
zub za zub	istom mjerom vratiti zločin (Kasumović i Nikolić, 2018, str. 498)	Oko za oko, zub za zub. (Mušović, 2018, str. 922)
vrtjeti (mahati) repom	umiljavati se, ulagivati se; nabacivati se (Mušović, 2018, str. 642)	Dok kuja ne počne vrtiti repom, za njom psi ne pristaju. (Ljubušak Kapetanović, 1997, str. 56)
lajati na zvijezde	uzaludan posao (Kovačević, 2002, str. 433)	Sit pas i na zvijezde laje. (Ljubušak Kapetanović, 1997, str. 56)

Evidentno je iz navedenih primjera da sintagmatizacija nastaje okupljanjem oko glavne sintagme iz paremije, da služi kao neki vid *kalcifikata* jezgre paremije koja se kristalizirala te se time potvrđuje mogućnost razumijevanja idiomskih skupina kao istaknutih scenarija jer se u kognitivnoj lingvistici idiomске skupine definiraju kao produkti mobilizacije i leksikalizacije “istaknutog dijela scenarija” (Stanojević, 2014, str. 35).

Budući da se radi o kalcifikatu, na djelu je konceptualna metonimija jer se najveći broj paremija prosto svodi na njen centralni dio, što je omogućeno aktivnim prisustvom doslovnog pozadinskog konteksta koji se rezultativno

može rekonstruirati na osnovu iskustvenog realizma bez obzira na njegovu ekstrakciju. Paremije se metonimijom svode na svoj kognitivno usidreniji dio naslanjajući se snažno na svoju iterabilnost, tj. općepoznatost.

Da se primijetiti također i to da se uglavnom paremija svodi na svoj prvi dio (konceptualna metonimija DIO ZA CJELINU,) koji je zbog fokaliziranosti prvog mjesta u paremiji vjerovatno i češći oblik kalcifikata. Riječ je o sljedećim preinakama iz korpusa ovog rada.

trla baba lan < *Trla baba lan* da joj prođe dan.

pala muha na bivola (medvjeda) < *Pala muha na bivola (medvjeda)*, a bivo (medvjed) ni habera nema.

na ranu da priviješ nekog < *Da ga na ranu priviješ*, ozdravila bi.

pusto tursko < *Pusto tursko* davno li je bilo.

umrijeće i moja majka < *Umrijeće i moja majka*, i ja ću jesti halve.

beg ja, beg ti < *Beg ja, beg ti*, ko će vodu nositi?

đavo (vrag) ni ore ni kopa (ne ore niti kopa) < *Đavo ni ore ni kopa*, a hljebom se hrani.

na lakat bi progovorio < *Da jezik svežeš nekom, na lakat bi progovorio.*

po tuđem prknu < *Po tuđem prknu*, sto močuga malo.

ujedale su zmije nekog < *Koga su zmije ujedale* i guštera se boji.

vrtejti repom < *Dok kuja ne počne vrtiti repom*, za njom psi ne pristaju.

Međutim, korpus bilježi i druge dijelove paremija kao rezultate sintagmatizacije; moguće je da se radi o strategiji metonimije unutar metonimije u slučaju *zub za zub* budući da je rezultat u kalcifikatu omogućen jednakovrijednošću parova iz prototeksta paremije. Naime, radi se o dvama somatizmima (*oko, zub*), koji su po svojoj funkcionalnosti jednako važni, što se može pokazati i mogućnošću da se između dijelova navedene paremije stavi koordinacijski veznik (usp. *oko za oko* i *zub za zub* (Bloo, 2005)) te se metonimijom unutar metonimije DIO ZA DIO omogućava kontrahiranje paremije u idiomsku skupinu.

zub za zub < *Oko za oko, zub za zub.*

Drugi način kristalizacije paremije također je omogućen konceptualnom metonimijom – CJELINA ZA CJELINU. Radi se o strategiji kojom se novokreirana struktura najčešće može povezati s prototekstom samo preko kumulativiziranog značenja idiomске skupine – a ne samo pomoću gramatičkog oblika komponenata kalcifikata – budući da predstavlja novu vrstu *literarizacije* starog scenarija. Novonastala struktura može biti manje ili više udaljena od prototeksta paremije od koje nastaju i vrlo je vjerovatno da navedenih sintagmatizacija paremija ima mnogo više nego što je to navedeno ovdje.¹⁵ Riječ je o sljedećim idiomskim skupinama iz korpusa ovog rada.

protjerati zeca između nogu *nekom* < Kad zec prođe između nogu, ne steži noge.

puhati i na hladno < Ko se jednom o mlijeko oprži, taj i u jogurt puše.

lajati na zvijezde < Sit pas i *na zvijezde laje*.

U trećem metonimijskom modelu sintagmatizacije paremija u idiomске skupine primjećujemo da se paremija svodi na najjače gramatičke pozicije unutar nje. Riječ je o predikatskoj funkciji koja je u navedenim primjerima izražena glagolima koji su dvovalentni. Također, treba uzeti u obzir i mogućnost da se radi o sažimanju redundantnih dijelova paremije. Semantički primitivi glagola *lajati* u standardnom jeziku ne uključuju nikoga osim psa; glagol *puhati* koristi se kako bi se temperatura neke zagrijane površine snizila (čak i ako se radi o mjestu bola, radi se o subjektivnom osjećaju žarenja); kad je riječ o idiomskoj skupini **protjerati zeca između nogu** *nekom*, ona ostvaruje snažniju vezu s iskustvom iz objektivnog svijeta te je centralna osobina i semantički primitiv *zeca* odgovoran za tumačenje značenja navedene idiomске skupine i istiskivanje redundantnog dijela paremije.

Dakle, sam metonimijski princip koji je odgovoran za sintagmatizaciju pokazuje se kao osnovni mehanizam dezintegracije određene zaokružene cjeline, tj. paremije. Najvjerovatnije je da se radi o dezintegraciji radi

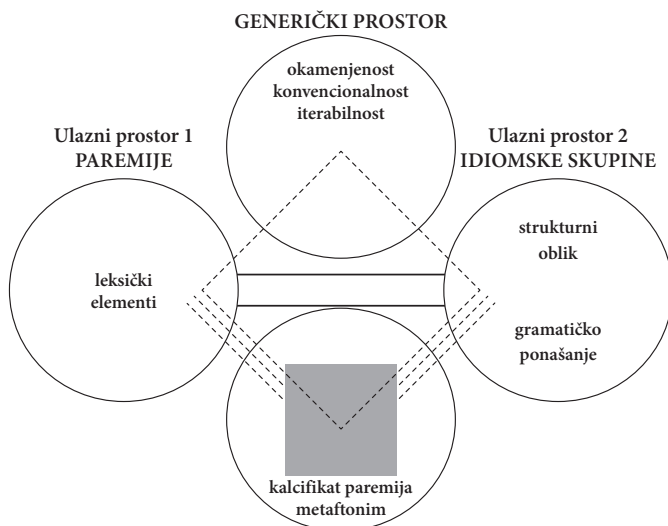
¹⁵ Treba napomenuti da je također moguće uspostaviti i uzlaznu relaciju, tj. relaciju idiomskih skupina prema paremijama. Usp. *Ako ne znaš udarati, ne pokazuju zube* (Lukić, 2016, str. 6), *Bolje je vjerovati svojim očima nego tuđim riječima* (Lukić, 2016, str. 39) (isticanje naše).

ostvarenja jezičke ekonomičnosti, ali i o dezintegraciji radi otvaranja zatvorenih struktura. Time se osigurava postojanost određenih scenarija, tj. čuvaju se jezički obrasci koji pripadaju konvencionalnom jeziku određene sredine bez gubljenja značenja, ali uz “uštedu” prostora potaknutu konceptualnom metonimijom. Naime, mehanizam metonimije omogućava da se literarnost paremija kontrahira kako bi se smanjila udaljenost između njenih komponenata, čime se dobija aktivna – i otvorena – struktura drukčijeg karaktera. U novom “prostoru”, tj. u idiomskoj skupini, evidentna je konceptualna metafora OBJEDINJENOST U ZNAČENJU JE FIZIČKA BLIZINA. Lakoff i Johnson (1980, str. 128–132) ovaj princip definiraju konceptualnom metaforom BLISKOST JE SNAGA UČINKA, a Haiman (1983) blizinu u linearnoj ostvarenosti u prostoru definira kroz metaforu JEZIČKA UDA LJENOST IZMEĐU IZRAZA ODGOVARA KONCEPTUALNOJ UDALJENOSTI IZMEĐU NJIH. To znači da su sve paremije koje se sintagmatiziraju tako postaju idiomске skupine koje su, zapravo, metaftonimi budući da nastaju udruženim djelovanjem različitih konceptualnih mehanizama na različitim nivoima njihove integracije.¹⁶ Sintagmatizacijom paremija u idiomске skupine smanjuje se naglašenost iterabilnosti – kao njihove kategorijalne osobine, te se time otvara mnogobrojnim mogućnostima uklapanja u gramatičku strukturu rečenica savremenog jezika.

Novi produkt dobijen sintagmatizacijom može se razumjeti i kroz mehanizam konceptualne integracije budući da se u idiomskoj skupini integrira kondenzirano značenje paremije i gramatičko ponašanje idiomskih skupina. Na Ilustraciji 2 vidi se adaptirana shema konceptualne integracije koju predlažu Fauconnier i Turner (2002, str. 46). Naime, generički pro-

¹⁶ Tumačenje kontinuum metafore i metonimije nalazimo i kod Lakoffa i Johnsona: “The conceptual systems of cultures and religions are metaphorical in nature. While symbolic metonymies are critical links between every day experience and the coherent metaphorical systems that characterize religions and cultures” (1980, str. 40). Međutim, za terminološko imenovanje ovakvih primjera najzaslužniji je Goosens koji je u radu objavljenom u časopisu “Cognitive Linguistics” 1990. godine pod nazivom *Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expression for linguistic action* imenovao pojave u kojima se može zapaziti djelovanje oba konceptualna mehanizma. Takvim terminom – metaftonim – Goosens je želio naglasiti udruženo djelovanje **metafore i metonimije**.

stor formiran je prema sličnostima, tj. prema skupu zajedničkih elemenata koje dijele ove dvije kategorije. U različitoj mjeri sve tri navedene osobine nalazimo u proučavanim kategorijama. Taj fundus zajedničkih osobina preslikava se na odgovarajuće elemente u prostorima koji se tumače kao ulazni prostori, ovdje obilježeni kao **paremije** i **idiomske skupine**. Isprekidane linije koje povezuju dva prostora i prostor u kome se integriraju čine elemente koji se projiciraju u novu strukturu, tj. novi mentalni prostor. Taj novi mentalni prostor predstavlja novu strukturu, koja je integrirala značajnije jedne i preuzela gramatičko ponašanje druge kategorije.

Ilustracija 2: Model integracijskog razumijevanja sintagmatizacije paremija u idiomske skupine

ZAKLJUČAK

I u slučaju ispitivanja odnosa između različitih struktura kakve su paremije i idiomske skupine metonimija se pokazuje kao osnovni konceptualni model realiziranja kumulativiziranog značenja idiomskih skupina. Dakle, metonimija stoji kao mehanizam kojim se omogućava sintagmatizacija paremija u idiomske skupine te se može proglasiti općim načelom idiomskih skupina. Prilikom udruživanja komponenata u idiomske skupine aktiviraju se tek dijelovi njihovih značenja te se na taj način oni konceptualno integriraju

u novo značenje, koje nije jednako pukom zbiru denotativnih značenja iako se mora voditi računa o tome da se doslovni pozadinski mehanizmi, tj. denotativna značenja komponenata, ne ispuštaju iz vida te vrlo često služe kao plodno tlo za nadogradnju značenja idiomskih skupina.

Budući da se radi o sintagmatizaciji, koja se ovdje može razumjeti kao koncept pojednostavljivanja i otvaranja prema uklapanju u gramatičku strukturu rečenice, metonimija je sredstvo kojim se proces preinake paremija u idiomске skupine ostvaruje u korpusu ovog rada. Metonimija kao konceptualni mehanizam omogućava razumijevanje složenijih entiteta preko jednostavnijih te svojom bliskošću izraženom korijenskim morfemima omogućava ostvarivanje tijesne veze paremije kao prototeksta i idiomске skupine kao rezultante, tj. njenog kalcifikata. Nadalje, metonimija ovdje vidljivo označava dezintegraciju.

Prema primjerima iz korištenih rječnika, radi se o trima modelima djelovanja konceptualne metonimije. DIO ZA CJELINU koristi se u najvećem broju sintagmatizacija paremija i ona podrazumijeva da se paremija kontrahira u jedan svoj dio bez promjena u gramatičkoj strukturi i odnosima između njenih komponenata (usp. *pusto tursko*). DIO ZA DIO koristi se rjeđe u odnosu na prethodni model, ali u svakom slučaju kalcifikati paremija, tj. idiomске skupine nastale njihovom sintagmatizacijom, otvaraju se prema upotrebi u savremenom jeziku. Treći model djelovanja konceptualnog mehanizma metonimije prisutan je kroz model CJELINA ZA CJELINU i ona je najizazovniji među navedenim modelima budući da je teško predvidjeti sve nove literarizacije starih scenarija (paremija).

U rezultanti sintagmatizacije paremija, koja postoji u novom obliku, tj. u idiomskoj skupini, moguće je prepoznati djelovanje konceptualne metafore OBJEDINJENOST U ZNAČENJU JE FIZIČKA BLIZINA tako da u konačnici možemo kazati da otvaranjem paremiološkog prototeksta sintagmatizacijom ostvarujemo smanjenje naglašenosti njihove osobine iterabilnosti. To znači da se oni kroz ovu vrstu promjene otvaraju prema aktivnoj jezičkoj produkciji.

U konačnici, ovdje je predočena i adaptirana shema razumijevanja konceptualne integracije kao mehanizma koji je omogućio kreiranje metaftonima kao novog prostora koji integrira osobine dvaju ulaznih mentalnih prostora paremije, kao polazne vrijednosne tačke, i idiomske skupine, kao leksičko-gramatičke strukture. Time se novi “prostor”, nova jedinica, otvara prema frekventnijoj upotrebi u savremenom jeziku.

IZVORI

- Frndić, N., 1972. *Narodni humor i mudrost Muslimana*. Zagreb: Stvarnost.
- Gunić, V., 2002. *Na nebu paučina: Bosanske izreke*. Tuzla: Bosnia Ars.
- Kapetanović Ljubušak, M., 1997. *Narodno blago*. Sarajevo: Sejtarija.
- Kasumović, A., Nikolić, M., 2018. *Rječnik frazema bosanskog jezika*. Tuzla: Institut za humanu rehabilitaciju.
- Kovačević, Ž., 2002. *Srpsko-engleski frazeološki rječnik*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lukić, Z., 2016. *Bosanska sehara: poslovice, izreke i fraze*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Matešić, J., 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mušović, A., 2018. *Sandžački frazeološki rječnik*. Novi Pazar: Biblioteka “Dositelj Obradović”.

E-IZVORI

- Bloo, 2005. “Okolo za oko, zub za zub”. 18. 8. 2005. *Forum Klix* [online]. Dostupno na: <https://forum.klix.ba/religija-f16/oko-za-oko-zub-za-zub-t18711.html> [15. 11. 2023].
- Abazović, M., 2022. “Šta vam je milo, to vam se i zbilo”. 23. 10. 2022. X [online]. Dostupno na: <https://twitter.com/MirsadAbazovic/status/1643496935230173186?cxt=HHwWhMCz3ajw784tAAAA> [3. 4. 2023].
- Avdić, S., 2023. “Ko sa Mulahuseinom tikve sadi, sam u nju upada”. 31. 3. 2023. X [online]. Dostupno na: <https://twitter.com/samirvdic1/status/1641741033015857155?cxt=HHwWhsC-4a2x0cgtAAAA> [3. 4. 2023].

\$\$\$\$, 2003. "Ko rano rani cijeli dan je pospan". 29. 11. 2003. *Vicevi* [online].
Dostupno na: <https://vicevi.net/8629> [3. 4. 2023].

LITERATURA

- Belić, A., 1941. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*. Beograd: *Lingvistička istraživanja*.
- Čović, A., 2004. "Ein beitrag zur kontrastiven hrseologischen untersuchungen". *Pismo*, II, str. 119–150.
- Dobrovol'skij, D. i Piiraninen, E., 2010. "Idioms: Motivation and Etymology". *Yearbook of Phraseology*, 1 (I), str. 73–96.
- Fauconnier, G. i Turner, M., 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Goosens, L., 1990. "Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expression for linguistic action", *Cognitive linguistics*, 1–3, str. 323–340.
- Haiman, J., 1983. "Iconic and Economic Motivation". *Language*, 59/4, str. 781–819.
- Hodžić-Čavkić, A., 2023a. "Doslovni pozadinski mehanizam kao potencijal varijabilnosti idiomskih skupina". *Анали Филолошког факултета*, god. 35, br. 1, str. 61–77.
- Hodžić-Čavkić, A., 2023b. "Više od riječi: suodnos idiomskih skupina, kolokacija, višečlanih onima, višečlanih naziva, perifrastičkih konstrukcija te složenih subjunktora i složenih prijedloga", *Književni jezik*, 34, str. 7–39.
- Hrnjak, A., 2017. *Frazeologija u rodnome okviru: Rodni elementi u hrvatskoj i ruskoj frazeologiji*. Zagreb: Knjigra.
- Lakoff, G. i Johnson, M., 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago-London: University of Chicago Press.
- Langlotz, A., 2006. *Idiomatic creativity: A Cognitive Linguistic Model of Idiom-Representations and Idiom-Variation in English*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Mešić, S. i Spahić, E., 2021. *Đavo nije samo u detaljima*. Kontrastivna lingvo-kulturološka studija. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Omazić, M., 2005. "Cognitive Linguistic Theory in Phraseology", *Jezikoslovlje*, 6/1, str. 37–56.

- Parizoska, J., 2009. "Idiom variability in Croatian: the case of schema". *Cognitive studies*, 9, str. 171–180.
- Stanojević, M. (ur.), 2014. *Metafore koje istražujemo. Suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*. Zagreb: Srednja Europa.
- Stojanov, T., 2004. *Sintagmatske strukture u hrvatskome jeziku*. Magistarska radnja. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Šarić, Lj. i Brala-Vukanović, M., 2019. *Slike jezika: Temeljne kognitivnolingvističke teme*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Škara, D., 1995. "Prilog proučavanju adaptacije poslovice". *Jezici i kulture u doticajima*, II, str. 175–182.

SYNTAGMATIZATION AS A MEANS OF CONNECTION BETWEEN PAREMIOLOGY AND PHRASEOLOGY

Summary

The language continuum is expressed in many ways: through the coexistence of autonomous language layers (and their corresponding language disciplines) and transitional units between certain categories, through the transitional varieties of the dialects of a language, etc. The very fact that there are transitional (hybrid) units that ensure the elasticity and permeability of the borders between language layers opens up a series of questions and challenges and puts before linguists the task of defining the minimum unit of some analysis as precisely as possible and its further hierarchical branching. However, since it is impossible to stop change in language, we should not harbor many illusions that movements in language will not open new fields and perspectives for understanding the particularity of a certain linguistic phenomenon. The elastic stability of language – and the continuity between paremiology and phraseology – can also be recognized in the possibilities of paremies to syntagmatize as sentence structures, i.e. to turn them into open structures that, like other idiom groups, fit into the grammatical perspective of the sentence in which they appear. This is possible probably due to the fact that idiom groups are created by the lexicalization of the “prominent part of the script”, i.e. due to the possibility of separating the so-called crystallization nucleus. In this paper, we have dealt with the mentioned type of paremis economization and we have tried to single out possible patterns of syntagmatization.

Key words: *paremiology, phraseology, paremies, idiom groups, language continuum, syntagmatization, conceptual metonymy, conceptual metaphor, conceptual blending, metaphonymy*

NEDIM LIVNJAK

SPRACHLICHE BESONDERHEITEN IN AUSGEWÄHLTEN DEUTSCHEN WERBETEXTEN FÜR GETRÄNKEPRODUKTE

Abstract

Die Werbung bzw. Werbetexte gehören zur öffentlichen massenmedialen Kommunikation, die in unterschiedlichen Kontexten und aus unterschiedlichen Perspektiven untersucht wird. Dieser Artikel widmet sich der sprachwissenschaftlichen Analyse von Werbetexten für Getränkeprodukte im deutschsprachigen Raum und stellt die Frage, welche sprachlichen Mittel eingesetzt werden, um persuasive Effekte zu erzielen. Bei der Analyse werden charakteristische sprachliche Muster, Stilmittel und identifizierte lexikalische Präferenzen im Hinblick auf die Werbeziele und -wirkung kommentiert. Die Ergebnisse zeigen, dass deutsche Werbeanzeigen für Getränke vor allem durch den Gebrauch von verschiedenen Sprachspielen, Anglizismen, metaphorischen, metonymischen und elliptischen bzw. fragmentarischen Ausdrücken gekennzeichnet sind. Diese sprachlichen Besonderheiten, oft durch passende Bildelemente ergänzt bzw. visualisiert, dienen dazu, die Aufmerksamkeit der potenziellen Konsumenten auf sich zu ziehen und bestimmte Werte wie beispielsweise Geschmack, Frische oder Authentizität effektiv zu kommunizieren.

Schlüsselwörter: *Werbung, Werbetexte, Werbekommunikation, sprachliche Besonderheiten, Persuasion, Getränkeprodukte, deutsche Sprachgemeinschaft, linguistische Analyse*

1. EINLEITUNG

Sprache ist ein mächtiges Instrument, besonders wenn es darum geht, Botschaften zu vermitteln und Emotionen zu wecken. In der Werbung, einem Bereich, der darauf abzielt, Empfänger bzw. Konsumenten zu beeinflussen und zum Kauf eines bestimmten Produktes zu bewegen, wird die Bedeutung der Sprache besonders deutlich. Jedes Wort, jede Phrase und jeder Satz werden im Hinblick auf deren Wirkung bzw. Persuasion sorgfältig gewählt.

Im vorliegenden Artikel steht die linguistische Analyse von 98 gegenwärtigen Werbetexten für Getränkeprodukte aus dem deutschen Markt im Mittelpunkt, die über verschiedene Online-Plattformen und Webseiten bezogen wurden¹. Das Ziel ist zu untersuchen, welche sprachlichen Besonderheiten diese Art von Werbung aufweist, um die funktionalen Ziele der Werbetexte zu erreichen. Dabei stehen sprachliche Mechanismen wie Ellipsen, Sprachspiele, Anglizismen, metaphorische und metonymische Ausdrücke im Fokus, durch welche potenzielle Konsumenten angesprochen werden sollen. In diesem Kontext werden folgende Forschungsfragen formuliert:

1. Welche sprachlichen Mittel werden in deutschen Werbetexten für Getränke eingesetzt?
2. Wie lassen sie sich kategorisieren?
3. Welche Wirkung sollten sie im Endeffekt erzielen?
4. Inwiefern können verschiedene rhetorische Stilmittel die Überzeugungskraft einer Werbung beeinflussen?

Der vorliegende Artikel ist wie folgt strukturiert: Im ersten, theoretischen Teil wird auf Definition, Ziele, Wirkung und sprachliche Besonderheiten der Werbung eingegangen. Anschließend werden im zweiten Teil die Methodik der Arbeit erklärt und das Korpus beschrieben. Der dritte Teil der Arbeit widmet sich den Ergebnissen der Korpusanalyse, die qualitativ und quantitativ ausgewertet und im vierten, letzten Teil der Arbeit durch eine Schlussfolgerung unterstrichen werden.

¹ Das Korpus wird im Kapitel zur Methodik der Arbeit näher beschrieben.

2. WERBUNG – DEFINITION, ZIELE UND WIRKUNG

In der gängigen Literatur kann man verschiedene Definitionen von Werbung finden. Das liegt daran, dass unterschiedliche wissenschaftliche Disziplinen Interesse an Werbung haben und sich damit aus verschiedenen Perspektiven auseinandersetzen. Zurstiege (2015, S. 9–24) bietet daher mehrere Definitionen von Werbung an. Für diesen Artikel sind folgende relevant:

- *Werbung als Versuch, die Einstellungen anderer auf eine ganz besondere Art und Weise zu beeinflussen und zu verändern*
- *Werbung als Kommunikation, mit deren Mitteln sich Überzeugungskraft entfalten lässt*
- *Werbung als geplante Kommunikation, die an ganz bestimmte Personen adressiert ist*

Wenn man alle diese Auffassungen mitberücksichtigt, kann man daraus schließen, dass die Werbung ein im Voraus geplanter Kommunikationsprozess ist, dessen Ziel es ist, Menschen durch Überzeugungskraft der Sprache und andere Kommunikationsmittel zum Kauf eines bestimmten Produkts zu bewegen. Hierzu muss man aber anmerken, dass es auch Arten von Werbung gibt, die nicht nur verkaufen wollen. So gibt es laut Schweiger und Schrattenecker (1995, S. 55) auch Einführungs-, Erinnerungs-, Stabilisierungs- und Expansionswerbungen, bei denen es nicht um das bloße Verkaufen eines Produktes geht.

Trotz dieser Einteilung nach verschiedenen Werbezwecken wird in diesem Artikel angenommen, dass das Endziel jeder Werbung darin besteht, zum Kauf eines Produktes zu bewegen, weswegen die sprachliche Realisierung der persuasiven bzw. überredenden Funktion in Werbetexten im Fokus der Analyse steht. Die persuasive Funktion muss nicht immer die primäre bzw. dominierende Funktion einer Werbung sein, ist jedoch in jeder Art von Werbung erkennbar.

Eng an die Planung und Zielsetzung einer Werbung knüpft auch die Werbewirkung an, die Janich (2010, S. 36f.) in Informationswirkung,

Motivationswirkung und verhaltensrelevante Leistung unterteilt. Das bedeutet, dass Werbung nicht nur wahrgenommen und verstanden, sondern auch so gestaltet werden soll, dass sie Erregung und einen Wunsch beim potenziellen Konsumenten auslöst und ihn letztlich zum Kauf anregt. Diese Stufen der Werbewirkung spiegeln sich in der amerikanischen AIDA-Formel (*Attention-Interest-Desire-Action*) wider, die Janich (2010, S. 36f.) ebenfalls hervorhebt. In der linguistischen Forschung ist es besonders interessant zu analysieren, mit welchen sprachlichen Mitteln und Strategien eine Werbung die Aufmerksamkeit und das Interesse der Rezipienten gewinnen kann. Solch eine Analyse wird auch Teil der bevorstehenden Korpusanalyse (Kapitel 4) sein und soll aufzeigen, wie die sprachliche Gestaltung direkt zur Werbewirkung beiträgt.

2.1. Textelemente einer Werbung

Werbetexte, wie alle anderen Textsorten, haben eine bestimmte Form und zeichnen sich durch bestimmte Merkmale aus. Janich (2010, S. 53–62) macht vor allem auf folgende Elemente aufmerksam: *Schlagzeile (Headline)*, *Fließtext (Textbody)*, *Slogan* und *Produktname*.

Die Schlagzeile (Headline) ist als Aufhänger einer Anzeige und die auffälligste Texteinheit zu verstehen, die Aufmerksamkeit und Interesse beim Empfänger wecken sollte (vgl. Sowinski, 1998, S. 54).

Der Fließtext (Textbody) hat die Funktion, die Schlagzeile mit weiteren Angaben zu ergänzen, und sagt über das Produkt mehr aus, als in der Schlagzeile oder im Slogan steht. Sowinski (1998, S. 57) bezeichnet den Fließtext auch als einen zum informierenden Lesen gedachten Haupttext, der vor allem Kaufargumente thematisiert.

Der Slogan ist in der Forschung der Werbesprache das am meisten erforschte Textelement. Seine Funktion ist es, die Wiedererkennung eines Produkts, einer Marke oder eines Unternehmens zu ermöglichen und/oder zu stärken und dabei auch zur Bildung des Images beizutragen (vgl. Janich 2010, S. 59).

Produktnamen haben die Funktion, Einzelobjekte zu identifizieren, aber auch ganze Klassen von Gegenständen mit bestimmten Eigenschaften zu benennen. Deswegen werden ihnen im Hinblick auf ihren lexikalischen Status eine Zwischenstellung zwischen Eigennamen und Appellativen vergeben. Sie sollten von Marken- und Firmennamen unterschieden werden, können aber in Kombination mit diesen vorkommen (vgl. Janich 2010, S. 63).

WER FRISCH IM KOPF IST, HAT FRISCHE IDEEN

Wie gut das schmeckt, erleben Sie mit ViO. Das stille Premium-Wasser aus dem Hause Apollinaris ist weich und leicht – eben richtig frisch.

Klar, dass es auch besonders verpackt ist: voll recycelbar und klar im Design, so die einzigartige PlantBottle, die zum Teil sogar aus Pflanzen besteht.

► mehr erfahren

plantbottle

ViO. Immer frisch im Kopf.

Bild 1: ViO (mytime.de, 2023)

Anhand dieses Werbetextes von ViO lassen sich die verschiedenen Elemente einer Werbung veranschaulichen.

“WER FRISCH IM KOPF IST, HAT FRISCHE IDEEN” ist die Schlagzeile bzw. Headline. Schon an der Textgraphik ist zu erkennen, dass es sich um das zentrale Textelement handelt.

“Wie gut das schmeckt, erleben Sie mit ViO. Das stille Premium-Wasser aus dem Hause Apollinaris ist weich und leicht – eben richtig frisch [...]” ist der Fließtext bzw. Textbody, der in diesem Fall als Produktbeschreibung dient und die Schlagzeile um informative Aspekte ergänzt.

“Immer frisch im Kopf” fungiert als Slogan und trägt zur Markenwiedererkennung bei, während “ViO” ein Produktname ist, der in diesem

konkreten Werbetext mehrmals vorkommt – zuerst im Fließtext, dann zusammen mit dem Slogan und schließlich als Teil der Abbildung der recycelbaren Flasche, die das Produkt repräsentiert.

Es ist noch anzumerken, dass nicht alle Werbetexte sämtliche hier beschriebenen Elemente aufweisen. Manche bestehen beispielsweise nur aus einer Schlagzeile oder einem Slogan.

2.2. *Werbung und Sprache*

In der wissenschaftlichen Diskussion zur Werbesprache stellt sich häufig die Frage, ob die in der Werbung verwendete Sprache als eine eigene Varietät bzw. ein eigener Sprachstil angesehen werden kann. Diesbezüglich finden sich in der Literatur unterschiedliche Standpunkte. Eine detaillierte Auseinandersetzung mit dieser Thematik bietet Janich (2010, S. 113ff.), indem sie verschiedene Perspektiven aufgreift. Für diesen Artikel ist jedoch vor allem von Bedeutung, dass die Sprache in der Werbung auf die Werbeziele abgestimmt ist und daher bestimmte Besonderheiten aufweist. Baumgart (1994, S. 34) beschreibt sie als eine zielgerichtete und funktionelle Sonderform der Alltagssprache, die für spezifische Zwecke (vor allem auffallen, beschreiben, informieren und Emotionen auslösen) optimiert wurde. Auf dieses kommunikative Potenzial weist auch Krieg-Holz (2018, S. 303) hin und bezeichnet die Werbesprache als Stil eines Kommunikationsbereichs, der sich je nach Thema und Inhalt verschiedener sprachlicher Elemente bedient.

Ein Werbetext kann je nach angestrebter Wirkung und Funktion variieren: Er kann objektiv und rational gestaltet sein, wobei der Fokus auf dem Produkt und/oder dem Sender liegt, oder auf emotionale Reize setzen und somit stärker empfängerorientiert sein. Krieg-Holz (2018, S. 302) betont, dass sich jede werbliche Aktivität normalerweise an den Wünschen, Erwartungen und Bedürfnissen der Empfänger orientiert. Im Falle so eines auf den Empfänger ausgerichteten Werbetextes spielt der kreative Einsatz von Sprache eine entscheidende Rolle, um Emotionen beim Empfänger hervorzurufen zu können (vgl. Lehn 2011, S. 128ff.). Die Entfaltung des kreativen Potenzials in der Werbesprache erfordert oft ein bewusstes Abweichen von

den Konventionen der Alltagssprache, was nicht nur die Aufmerksamkeit und das Interesse der Rezipienten weckt, sondern auch die Einprägsamkeit der Werbebotschaft steigert. Dies unterstreicht die rasche Veränderlichkeit der Werbesprache, die stets nach Innovation strebt, um auffällig und originell zu sein (vgl. Janich 2010, S. 114f.). Baumgart (1992, S. 34) zieht sogar den Vergleich mit einem "sich stets anpassenden Chamäleon", um die flexible Anpassungsfähigkeit der Werbesprache zu betonen, die je nach Bedarf "die richtige Färbung" annimmt. Diese Flexibilität und Kreativität in der Werbesprache führen oft dazu, dass Werbung als manipulativ wahrgenommen wird. Allerdings argumentiert Janich (2010, S. 46ff.), dass Verbraucher sich durchaus dessen bewusst sind, dass Werbung primär das Ziel verfolgt, Produkte zu verkaufen. Daher ist es treffender, von Persuasion, statt von Manipulation zu sprechen, da der Begriff Persuasion die intendierte, zielgerichtete Natur der Werbekommunikation ohne negative Konnotationen umfasst und die bewusste Gestaltung der Werbesprache hervorhebt. Neben der grundlegenden persuasiven Appellfunktion, die sowohl bei Brinker (2010, S. 105f.)² als auch bei Stöckl (1997, S. 70–80) als Hauptfunktion der Werbung hervorgehoben wird, gibt es auch weitere Werbefunktionen. Zu diesen gehören: das Wecken von Aufmerksamkeit und Interesse (AIDA-Formel), die Verständlichkeitsfunktion, die Akzeptanzfunktion, die durch den Einsatz von Stilmitteln und Autoritätsargumentation verstärkt wird, sowie die Erinnerungs- und vorstellungsaktivierende Funktion. Des Weiteren gibt es die Ablenkungs- oder Verschleierungsfunktion, bei der persuasive Elemente in den Hintergrund versteckt werden, und die Attraktivitätsfunktion, die durch Humor, Ironie und Spannung die Anzeige ansprechender macht (vgl. Stöckl 1997, S. 70–80).

Ein weiterer zentraler Aspekt der Werbesprache, der direkt an diese Funktionen anknüpft, ist die Argumentation. Sie zielt darauf ab, zu begründen, warum das beworbene Produkt nützlich oder notwendig ist und womöglich über das Angebot der Konkurrenz hinausgeht. Heun (2017, S. 43) thematisiert in diesem Zusammenhang die sogenannten *Reason Whys*

²Die Erstausgabe stammt aus dem Jahr 1985.

als faktische, konkrete Argumente, die das Werbeversprechen stärken und somit die Glaubwürdigkeit und Überzeugungskraft einer Werbung steigern. Solche Argumente tragen zur Entwicklung einer argumentativen Werbung bei, die auf fundierten Beweisen basiert und durch ihren argumentativen Charakter an Glaubwürdigkeit gewinnt, wie Adam-Wintjen (1998, S. 151f.) hervorhebt. Die Argumentationsstruktur in der Werbung ist dabei stets monologisch und konvergent ausgerichtet; sie ist nicht als Dialog konzipiert, sondern so gestaltet, dass sie eventuellen Einwänden präventiv bzw. prophylaktisch entgegenwirkt (vgl. Janich 2010, S. 132).

Nachdem die Werbesprache im Kontext der Persuasion und Argumentation beleuchtet wurde, rückt nun die Aufmerksamkeit auf die sprachlichen Besonderheiten.

2.2.1. Lexikalische und stilistische Besonderheiten

Was die Lexik betrifft, kommen in der Werbung zahlreiche **Anglizismen** [Hervorhebung durch den Verfasser] vor, die gezielt eingesetzt werden, um Assoziationen an Fremdartigkeit und Modernität zu wecken, und die häufig in Slogans zur Hervorhebung von Produkteigenschaften und Werten verwendet werden. Kupper (2007, S. 320ff.) bemerkt, dass Anglizismen oft aus ökonomischen statt stilistischen Gründen verwendet werden, um internationale Verständlichkeit zu gewährleisten. Dies spiegelt sich in der Tendenz wider, Modernität und Internationalität in bestimmten Produktgruppen wie Mode, Technik, Reisen, Kosmetik, Alkoholika und Zigaretten zu betonen (vgl. Krieg-Holz 2018, S. 309), was laut Janich (2010, S. 162) auch auf eine Orientierung am amerikanischen Lebensstil³ hindeuten kann.

Die lexikalischen Besonderheiten von Werbetexten umfassen auch den Gebrauch von **Hochwert- und Schlüsselwörtern** [Hervorhebung durch den Verfasser], die, wie Krieg-Holz (2018, S. 307f.) erläutert, ohne die Notwendigkeit von Komparativ- oder Superlativformen, den angesprochenen Gegenstand oder die Eigenschaft aufgrund ihrer positiv konnotierten

³ Darunter ist die Orientierung an hedonistischen Werten, technischem Fortschritt und Internationalität zu verstehen.

Bedeutung aufwerten. Solche Wörter, die mit Prestige assoziiert sind und positive Assoziationen hervorrufen, sind oft Abstrakta wie “Genuss”, “Eleganz” oder “Freude”. Bei häufiger Verwendung können sie die aufwertende Wirkung mit Argumenten für den Zusatznutzen des Produkts verbinden, wie etwa die Begriffe “natürlich” oder “Bio-” in der Lebensmittelindustrie (vgl. Janich 2010, S. 150–160). Neben den Hochwert- und Schlüsselwörtern gibt es auch **Plastikwörter** [Hervorhebung durch den Verfasser], die gleichzeitig als Schlüsselwörter dienen können, jedoch primär dazu bestimmt sind, Seriosität und Gefühl wissenschaftlicher Fundiertheit zu vermitteln, anstatt Emotionen zu wecken (vgl. Baumgart 1994, S. 45).

Darüber hinaus sind **Phraseologismen** [Hervorhebung durch den Verfasser], die Janich (2010, S. 174) als polylexikale, strukturell und pragmatisch stabile Syntagmen beschreibt, für die Analyse von Werbetexten relevant. Ihre Festigkeit und Idiomatizität ermöglichen stilistische Modifikationen und tragen zur Prägnanz und Einprägsamkeit der Werbebotschaft bei. Phraseologismen sind besonders wirksam, wenn ihre Gesamtbedeutung nicht direkt aus den Einzelementen abgeleitet werden kann, was ihnen eine besondere idiomatische Qualität verleiht.

Daran knüpft auch die Anwendung **rhetorischer Strategien** [Hervorhebung durch den Verfasser], in der Werbesprache an, die Janich (2010, S. 191) als Stilmittel zur Verstärkung der Überzeugungskraft hervorhebt. Diese stilistischen Strategien umfassen auffällige rhetorische Figuren wie Chiasmus und Alliterationen, die aufgrund ihrer Form ins Auge fallen, sowie Metaphern und Metonymien, die durch ihre semantische Tiefe überzeugen. **Sprachspiele** [Hervorhebung durch den Verfasser], die oft als kreative Abweichungen von sprachlichen Normen erscheinen, überlappen sich gelegentlich mit rhetorischen Figuren, was ihre klare Unterscheidung erschwert. Rhetorische Figuren dienen manchmal selbst als Grundlage für Sprachspiele, obwohl nicht alle Sprachspiele auf rhetorischen Figuren beruhen (Janich 2010, S. 191). Die Funktion jeder rhetorischen Figur innerhalb des Werbetextes sollte formal bestimmt und im Kontext ihrer Verwendung analysiert werden. Oft werden rhetorische Mittel in der Werbung

eingesetzt, um Humor zu erzeugen und die Aufmerksamkeit der Betrachter zu fesseln. Zu den wichtigen rhetorischen Stilmitteln im Kontext der Werbung, die Janich (2010, S. 196ff.) hervorhebt, gehören Alliterationen, Endreime, Ellipsen, rhetorische Fragen, Metaphern und Metonymien, Litotes, Hyperbeln, Personifikationen und Ironie. Diese Elemente zielen darauf ab, die persuasive Wirkung der Werbung zu steigern, und müssen sorgfältig eingesetzt werden, um ihre persuasive Absicht zu erfüllen, ohne dabei das Verständnis zu beeinträchtigen. Sie haben das Ziel, emotional zu wirken und durch semantische Verdichtung die Botschaft der Werbung zu intensivieren (Janich 2010, S. 212).

Im Kontext dieser stilistischen Besonderheiten ist noch **Intertextualität** [Hervorhebung durch den Verfasser] zu erwähnen. Sie liegt vor, wenn auf andere Texte oder Textgattungen durch Anspielungen oder Zitate bewusst Bezug genommen wird (vgl. Janich 2010, S. 232). In der Werbung ist die Anspielung durch Übernahme von Strukturen bei gleichzeitiger lexikalischer Substitution besonders relevant. Dieses Mittel erzeugt aufgrund des ähnlichen Satzbaus und der übernommenen Struktur Anspielungen, die jedoch durch die lexikalische Veränderung einen neuen, oft humorvollen Kontext erhalten. Die bewusst erzeugte Intertextualität hat das Ziel, das kommunikative Potenzial zu steigern, Aufmerksamkeit zu erregen und witzige Effekte zu erzielen. Ihre Wirksamkeit hängt jedoch davon ab, ob sie von den Rezipienten auch als solche erkannt wird. Unmarkierte Zitate und strukturelle Modifikationen, die zentrale lexikalische Elemente übernehmen, sind weitere Formen der Intertextualität, die in der Werbesprache Anwendung finden und zur Steigerung der persuasiven Wirkung beitragen (Janich 2010, S. 233–237).

2.2.2. Morphologische und syntaktische Besonderheiten

Morphologische Eigenheiten in der Werbesprache spiegeln sich vorrangig in der bevorzugten Nutzung von Substantiven und Adjektiven wider. Diese dienen dazu, Produkte, Dienstleistungen und ihre Eigenschaften hervorzuheben (vgl. Krieg-Holz 2018, S. 307ff.). Den Grund für das

Bevorzugen des Nominalstils bzw. des Gebrauchs von Substantiven und Adjektiven sieht Baumgart (1992, S. 107) im besseren Transport der werblichen Botschaft, der durch den Gebrauch von Substantiven und Adjektiven gewährleistet ist. Adjektive implizieren oft einen Wertungsmaßstab, der entweder eine objektive Beschreibung oder eine subjektive Bewertung darstellen kann. Dabei spielen Komparativ- und Superlativformen eine wichtige Rolle, da sie explizite Vergleiche ermöglichen und die werbliche Botschaft verstärken (vgl. Krieg-Holz 2018, S. 307ff.). Morphologische Abweichungen wie das Hinzufügen oder Weglassen von Wortteilen führen zu auffälligen Neubildungen, die zur Erregung der Aufmerksamkeit bzw. Rezipientenaktivierung beitragen können.

Daran knüpfen auch syntaktische Besonderheiten an, die sich unter anderem auf Satzlänge und die syntaktische Unvollständigkeit von Sätzen beziehen, die rhetorische Figuren aufweisen können. Solche Muster sind von der Auslassung sprachlicher Elemente geprägt, was als Ausdruck einer beabsichtigten Unvollständigkeit dient und als Basis für eigene, oft kreative Satzvervollständigungen angesehen wird. Die reduzierten Satzformen bzw. Satzfragmente oder Ellipsen zielen auf eine semantische Verdichtung der Information ab, wodurch das Tempo der Informationsvermittlung steigt und eine Bewertung oft impliziert wird. Die Verwendung unvollständiger Sätze ist in der Werbung, insbesondere in Printmedien, verbreitet und dient dazu, Aufmerksamkeit zu erregen und die Informationen zu komprimieren (vgl. Janich 2010, S. 181ff.).

Bei der syntaktischen Werbeanalyse ergibt sich jedoch die Herausforderung, Sätze jenseits grammatischer oder orthographischer Normen als Sinneinheiten zu identifizieren – ein Vorgehen, das notwendig ist, da Syntax allein, ohne Bezug zu Pragmatik, Sprachspielen und funktionalen Aspekten, nur begrenzt Aufschluss über die Funktion und Wirkung der Werbesprache gibt (vgl. Janich 2010, S. 181ff.). Satzlänge und Satzarten spielen eine wichtige Rolle für das Verständnis und die Interpretation eines Werbetextes, wobei ihre Analyse oft im Lichte der Pragmatik bzw. Sprechakttheorie erfolgt. So kann die Funktion eines Aussagesatzes in der Werbung

über seine grundlegende Aussage hinausgehen und bedarf daher einer tiefgründigeren, kommunikativen Analyse, um festzustellen, ob er tatsächlich deskriptiv ist oder vielleicht doch eine implizite Aufforderung oder Frage enthält (Janich 2010, S. 182f.). Bei dieser kommunikativen Analyse ist der Terminus “Äußerung” zu verwenden, da er das kommunikative Potenzial eines Satzes in den Fokus rückt.

3. METHODIK

Dieses Kapitel beschreibt die methodologischen Grundlagen der vorliegenden Arbeit, auf denen die Analyse deutscher Werbetexte gründet. Das Korpus setzt sich aus 98 aktuellen Werbebeispielen zusammen, die online über verschiedene Plattformen und Webseiten bezogen wurden, und umfasst sowohl alkoholische als auch nicht-alkoholische Getränke, einschließlich Spirituosen, Bier, Wein, Milch, verschiedene Arten von Säften und Wasser, um ein breites Spektrum der Getränkewerbung abzudecken⁴.

Die Auswahl der Werbetexte erfolgte nach den folgenden Kriterien: Im Vordergrund stand die linguistische Analyse, weshalb Werbetexte mit einem hohen Anteil an Textelementen analysiert wurden. Um die Relevanz und Aktualität der Analyse zu gewährleisten, wurde ausschließlich gegenwärtiges Werbematerial berücksichtigt, sodass diese Arbeit als synchrone linguistische Untersuchung gilt.

Die Analyse kombiniert qualitative und quantitative Methoden. Während die quantitative Analyse die Häufigkeit bestimmter sprachlicher Phänomene im Korpus erfasst, ermöglicht die qualitative Analyse ein besseres Verständnis der sprachlichen Besonderheiten und deren Beitrag zur Wirkung der Werbetexte. Es wird gezeigt, welche sprachlichen Mittel sich die Werbetexte bedienen, um die Aufmerksamkeit der Rezipienten zu erregen und sie schließlich zum Kauf zu bewegen. Dieser Analyseansatz trägt zur umfassenden Darstellung der sprachlichen Gestaltung und deren Intentionalität bei.

⁴Die vollständige Liste von Quellen befindet sich im Literatur- und Quellenverzeichnis.

Die Werbetexte aus dem Korpus wurden im Hinblick auf die zuvor definierten Forschungsfragen kategorisiert und gruppiert. Um die Ergebnisse handhabbar und aussagekräftig zu gestalten, werden in der Auswertung nur repräsentative Beispiele vorgestellt, die als exemplarisch für das gesamte Korpus anzusehen sind. Diese Vorgehensweise soll gewährleisten, dass die analysierten Beispiele die identifizierten Tendenzen und Muster in der Sprachverwendung innerhalb der Werbetexte adäquat widerspiegeln. Zusätzlich zu diesen methodischen Schritten wird bei der Analyse darauf geachtet, dass die Beispiele ein breites Spektrum an sprachlichen Mitteln und Strategien abdecken. Dies soll sicherstellen, dass sowohl häufig wiederkehrende als auch besonders auffällige sprachliche Phänomene Berücksichtigung finden.

4. ANALYSE

Nachdem die theoretischen Grundlagen und die methodologischen Ansätze dieser Untersuchung dargelegt wurden, widmet sich dieses Kapitel der Darstellung und Interpretation der Ergebnisse der Korpusanalyse. Die Analyse deutscher Werbetexte für Getränkeprodukte konzentriert sich auf aktuelle Werbematerialien, die über soziale Netzwerke und verschiedene Webseiten gesammelt wurden, wobei der Fokus der Analyse auf den Textelementen liegt.

Im Weiteren wird sowohl eine quantitative als auch eine qualitative Analyse präsentiert. Die quantitative Analyse bietet eine Übersicht über die Häufigkeit bestimmter sprachlicher Merkmale, wie z.B. rhetorische Stilmittel, Anglizismen, Wortspiele, Phraseologismen, Intertextualität sowie morphologische und syntaktische Besonderheiten. Hierfür wurde eine systematische Auswertung der Werbetexte vorgenommen, um messbare Daten zu erheben, die etwas über die aktuellen sprachlichen Trends in der Werbung aussagen. Parallel dazu vertieft die qualitative Analyse diese Ergebnisse, indem sie die Funktion und den Einfluss dieser sprachlichen Mittel im Kontext der Werbeziele und Werbewirkung interpretiert. Sie liefert Ergebnisse bezüglich der kreativen Nutzung der Sprache und erklärt, wie

durch gezielte sprachliche Gestaltung emotionale und persuasive Effekte erzielt werden, die zur Effektivität der Werbekommunikation beitragen.

Diese kombinierte Herangehensweise ermöglicht es, den Einsatz sprachlicher Strategien in der deutschen Werbung für Getränkeprodukte nachzuvollziehen und die Antworten auf die im einleitenden Teil formulierten Forschungsfragen zu konkretisieren.

4.1. Quantitative Analyse

Im Rahmen dieser Untersuchung wurden 98 aktuelle Werbetexte für Getränkeprodukte aus dem deutschen Sprachraum analysiert. Die Analyse zielte darauf ab, die Verwendung bestimmter sprachlicher Mittel quantitativ darzustellen. Zusätzlich wurden morphologische und syntaktische Besonderheiten betrachtet.

Von insgesamt 98 analysierten Werbetexten wiesen 75 Beispiele (ca. 77%) mindestens ein **rhetorisches Stilmittel** auf. Zu den am häufigsten identifizierten Stilmitteln gehörten:

- metaphorische und metonymische Ausdrücke: 55 Beispiele (ca. 56%)
- Alliterationen: 30 Beispiele (ca. 31%)
- Hyperbeln: 20 Beispiele (ca. 20%)

Anglizismen wurden in 68 der 98 Beispiele (ca. 69%) gefunden. Sie waren vor allem vorhanden in:

- Slogans: 58 Beispiele (ca. 59%)
- Produktbeschreibungen (Fließtext): 40 Beispiele (ca. 41%)

Wortspiele, einschließlich Sprachspielen durch Verschiebung der Wortgrenzen, wurden in 46 Beispielen (ca. 47%) identifiziert. Besonders hervorzuheben ist die kreative Nutzung von Wortspielen in Slogans, um Aufmerksamkeit zu wecken.

Phraseologismen kamen in 35 der 98 Werbetexte (ca. 36%) vor. Oft dienen sie dazu, Produktmerkmale hervorzuheben oder die Werbebotschaft auf eine einprägsame Weise zu kommunizieren.

Intertextuelle Bezüge wurden in 28 Beispielen (ca. 29%) festgestellt. Diese dienten vor allem dazu, Verbindungen zu bekannten Narrativen herzustellen und das Produkt im kulturellen Gedächtnis der Konsumenten zu verankern.

Morphologische Besonderheiten, insbesondere die Dominanz des Nominalstils und der Einsatz von Neologismen, wurden in etwa 78 der 98 Beispielen (ca. 80%) beobachtet. Dies unterstreicht die Neigung, Werbebotschaften direkt und wirkungsvoll zu kommunizieren.

Syntaktische Besonderheiten wie der Gebrauch von Ellipsen und Satzfragmenten waren in 68 der 98 Texte (ca. 69%) zu erkennen. Sie ermöglichen eine schnelle Informationsaufnahme und verleihen den Werbetexten eine gewisse Dynamik.

Nachdem ein quantitativer Überblick über die Verwendung rhetorischer Stilmittel, Anglizismen, Wortspiele und anderer sprachlicher Elemente im Korpus verschafft wurde, ist es nun von Interesse, diese Zahlen durch die qualitative Analyse zu kontextualisieren.

4.2. *Qualitative Analyse*

Die qualitative Analyse gibt die Möglichkeit, über das Zählen hinaus zu gehen und zu verstehen, warum bestimmte sprachliche Muster bevorzugt werden und inwieweit sie mit den Zielen der Werbekommunikation zusammenhängen. Sie ermöglicht es auch, die Feinheiten der Werbesprache zu erfassen, die in der quantitativen Analyse möglicherweise verborgen bleiben. Somit werden die sprachlichen Ausdrücke mit ihren impliziten Bedeutungen und den Reaktionen verbunden, die sie beim Konsumenten hervorrufen sollen. Der Übersichtlichkeit halber werden die Ergebnisse in thematisch geordneten Abschnitten präsentiert, die sich jeweils auf eine spezifische sprachliche Besonderheit konzentrieren.

4.2.1. **Rhetorische Stilmittel und Sprachspiele**

Die qualitative Analyse der Sprachspiele bzw. verschiedenen Stilmitteln innerhalb des Korpus ergab eine Vielfalt an sprachlichen Mechanismen,

die in Werbetexten für Getränkeprodukte eingesetzt werden, um die Überzeugungskraft zu steigern und die Aufmerksamkeit der Empfänger zu erregen.

Alliteration und Reduplikation:

- Oettinger zeigt mit Schlagzeilen “NULL SCHICKIMICKI” (1) und “NULL ETEPETETE” (2), wie die Wiederholung von Anfangslauten einen Slogan einprägsam und klangvoll macht.

Verdinglichung und Personifizierung:

- Hella verwendet die Schlagzeile “Frische, die man schmeckt” (3), um ein Abstraktum zu verdinglichen, was die Qualität des Produktes unmittelbar erfahrbar macht.
- fritz-kola schafft mit der Schlagzeile “Das herzlose Plastik tötete das letzte Einhorn” (4) ein starkes Bild, das die Umweltproblematik durch Personifizierung des Plastiks anspricht.

Metonymie und Ambiguität:

- Wüterias Schlagzeile “Hier sprudelt die Natur” (5) betont durch Metonymie die natürliche Herkunft des Wassers.
- Holstein spielt mit “’Ne Welle machen? Überlassen wir der Elbe” (6) auf regionale Identität und Umweltbewusstsein an, indem Ambiguität eingesetzt wird.

Ironie und Verschiebung von Wortgrenzen:

- true fruits verwendet in der Schlagzeile “Sag JA zu Plastik. Glas kann kaputt gehen. Plastik bleibt für im Meer und ewig” (7) Ironie, um auf das Problem der Umweltverschmutzung durch Plastik aufmerksam zu machen.

Intertextualität:

- fritz kola erzeugt mit der Schlagzeile “Möge die Nacht mit dir sein” (8), die als eine Anspielung an Star Wars (“Möge die Macht mit dir sein”) gilt, eine Verbindung zur populären Kultur, die das Produkt humorvoll im Gedächtnis verankert.

Phraseologische Modifikation und Aktivierung:

- Schlagzeilen “vielviel koffein, keine nacht für niemand” (9) von fritz kola und “ganz hamburg sauer, ganz hamburg trinkt fritz limo” (10) von fritz limo nutzen Wortspiele, um Produktnamen und -eigenschaften hervorzuheben und das Interesse am Kauf zu steigern.

Diese sprachlichen Elemente, repräsentativ für das gesamte Korpus, zeigen die Fähigkeit der Werbung, durch Sprachspiele Aufmerksamkeit zu gewinnen und die funktionalen bzw. persuasiven Ziele der Werbung zu erreichen. Dabei wird oft das Zusammenspiel von Text- und Bildelementen genutzt, um die sprachlichen Botschaften zu verstärken. Obwohl die Beziehung zwischen Text- und Bild nicht im Fokus dieser Arbeit steht, verdeutlicht die Analyse, dass über 70% der untersuchten Beispiele eine ergänzende bzw. verstärkende Beziehung zwischen Text und Bild aufweisen. Dieses Ergebnis kann als Anregung für weiterführende Untersuchungen zur Synergie von Text- und Bildelementen in Werbetexten für Getränkeprodukte dienen.

4.2.2. Gebrauch von Anglizismen und Hochwertwörtern

In den analysierten Werbetexten für Getränkeprodukte finden sich zahlreiche Beispiele für den Einsatz von Anglizismen und Fremdwörtern. Diese werden oft verwendet, um Assoziationen zu Modernität, Internationalität und Fremdartigkeit zu wecken. Sie kommen besonders häufig in Slogans vor, wo sie als Bezeichnungen für Produkteigenschaften und Werte dienen. Hier sind einige konkrete Beispiele und ihre Funktionen:

- “Sundowner” (11) – *Jack Daniel’s*: Dieser Anglizismus weckt Assoziationen mit Entspannung und Genuss am Abend. Er zielt darauf ab, das Produkt mit einem entspannten Lebensstil zu verbinden.
- “Be the Meister des Zusammenhaltens” (12) – *Jägermeister*: Hier wird ein Mix aus Englisch und Deutsch verwendet, um eine internationale, dennoch lokal relevante Atmosphäre zu schaffen. “Meister” ist dabei auch eine Anspielung auf den Markennamen.

- “Macht ihr mal eure Work-Life-Balance. Ich mach Feierabend” (13) – *Holsten*: Diese Schlagzeile nutzt Anglizismen, um eine Verbindung zur modernen Arbeitskultur und zur Bedeutung von Ausgleich und Entspannung herzustellen.
- “#soundoftasteon” (14) – *Warsteiner*: Hier wird ein Hashtag in Kombination mit Anglizismen verwendet, was die Modernität und die Verbindung zu sozialen Medien betont.
- “Thirsty for Strength Thirsty for Action” (15) – *Volvic*: Dieser Slogan nutzt Anglizismen, um ein Gefühl von Energie und Aktivität zu vermitteln, was gut zur Produktkategorie passt.
- “Natürliches Wasser mit dem individuellen Kick” (16) – *Dunkings*: Die Funktion dieses Anglizismus “Kick” in der Schlagzeile spiegelt sich im modernen Appeal wider. Es geht darum, ein Gefühl von Energie und Leistungsfähigkeit zu vermitteln. Dieser Anglizismus suggeriert Dynamik, Modernität und Trendbewusstsein.

Es ist anzumerken, dass Anglizismen vorwiegend aus ökonomischen Gründen gebraucht werden. Sie erreichen auch internationale und interkulturelle Standardisierbarkeit und eignen sich für die assoziative Illustration der Modernität und der hedonistischen Werte wie Genuss oder Freude. Demnach kann gesagt werden, dass die Verwendung von Anglizismen in der Werbesprache eine bewusste Strategie ist, um bestimmte Gefühle und Assoziationen zu wecken.

Die Analyse des Korpus ergab auch, dass Hochwertwörter eine wichtige Rolle in der Gestaltung deutscher Werbetexte für Getränke spielen. Diese Wörter sind nicht nur lexikalisch auffällig, sondern tragen maßgeblich zur Konnotation und zur Vermittlung der Markenbotschaft bei. Ein Beispiel hierfür ist die Verwendung des Wortes “frisch” in der Werbung von ViO. Die Schlagzeile “Wer frisch im Kopf ist, hat frische Ideen” (3) verwendet das Adjektiv “frisch” in einem doppelten Kontext: einerseits als Beschreibung des geistigen Zustands und andererseits im Zusammenhang mit den Ideen. Dieses Hochwertwort vermittelt eine Assoziation von Klarheit und

Neuartigkeit, die sowohl auf das Produkt als auch auf den Konsumenten übertragen wird. Zudem wird mit “voll recycelbar” die ökologische Verantwortung und Nachhaltigkeit des Produkts betont, was die Aktualität und das gesellschaftliche Bewusstsein der Marke unterstreicht.

Auf diese Art und Weise hebt auch Stiegl die organische Qualität seines Produkts mit “Unser Bio-Zwickl” (17) hervor. Das Präfix “Bio-” hat sich zu einem Hochwert- bzw. Schlüsselwort entwickelt, das Vertrauen und Gesundheitsbewusstsein signalisiert und den Bierkonsum in den Kontext eines umweltbewussten Lebensstils einbettet.

Ein weiteres Beispiel ist von Steinsieker, wo auf die natürlichen Qualitäten des Mineralwassers mit “Bedarf an natürlichem Calcium” (18) Bezug genommen wird. Der Begriff “natürlich” wird hier als Hochwertwort eingesetzt, das die Reinheit und Unverfälschtheit des Calciums betont und so die gesundheitlichen Vorteile des Wassers unterstreicht.

Diese Beispiele zeigen deutlich, wie Hochwertwörter genutzt werden, um den Wert und die Attraktivität der Getränkeprodukte zu steigern. Sie verbinden das Produkt mit positiven Eigenschaften und schaffen dadurch ein überzeugendes und ansprechendes Bild, das den potenziellen Konsumenten zum Kauf animieren soll.

4.2.3. Morphologische und syntaktische Besonderheiten

In der qualitativen Korpusanalyse deutscher Werbetexte für Getränkeprodukte sind auch morphologische und syntaktische Besonderheiten vertreten. Sie sind wichtig, um die Werbebotschaften effektiv zu gestalten und die Zielgruppen direkt anzusprechen. Im Weiteren werden einige der wichtigsten und häufigsten präsentiert.

- **Gebrauch von absoluten Adjektiven:** In Werbetexten werden häufig absolute Adjektive verwendet, die nicht gesteigert werden können, um qualitative Eigenschaften des Produkts zu betonen, wie z.B. “Einzigartiges natürliches Mineralwasser” (19) in einem Volvic-Webetext oder “glasklare Entscheidung” (20) in einem Werbetext von true fruits.

- **Absolut gebrauchte Komparativ- und Superlativformen:** Die Werbetexte von Warsteiner, Jack Daniels und Gösser nutzen absolute Komparativ- und Superlativformen, um die überlegene Qualität ihrer Produkte zu betonen. Warsteiner stellt mit “einfacheren” und “weniger aufwendigeren” im Werbetext “Man kann Bier auch einfacher machen. Mit einfacheren Rezepten, günstigen Zutaten und weniger aufwendigeren Verfahren. Aber wir machen nicht nur Bier. Wir machen Warsteiner” (21) die Handwerkskunst und Authentizität des Bierbrauens heraus. Jack Daniels verwendet “beste” in der Schlagzeile “Für Momente in bester Gesellschaft” (22) für besondere gesellschaftliche Momente, die mit dem Whiskey verknüpft werden, während Gösser mit “reinste” in der Schlagzeile “die reinste Erfrischung” (23) die unübertroffene Frische seines Bieres betont. Diese sprachlichen Strategien heben die Markenidentität hervor und schaffen ein exklusives Image.
- **Dominanz des Nominalstils:** Dieser Stil ist durch eine Häufung von Substantiven und Adjektiven gekennzeichnet und wird oft genutzt, um Informationen kompakt zu vermitteln. Einige Beispiele aus dem Korpus, die dies belegen, sind vor allem: “Umwelt statt um die Welt” (21) von Saskia; “Voller Geschmack. Ohne Zucker” (22) von Coca-Cola und “bio ohne blabla” (23) von Provamel, bei dem auch die Reduplikation “blabla” zu erkennen ist. All diese Beispiele lassen sich auch als Ellipsen einstufen.
- Bei **Ellipsen** geht es um bewusste Auslassung von Satzelementen, wodurch die Aufmerksamkeit auf Schlüsselbegriffe gelenkt wird. Jägermeisters Schlagzeile “Es ist nicht, was man feiert, sondern wie” (12) konzentriert sich auf das Erlebnis des Feierns, Bionades Schlagzeile “Für uns ein echtes Experiment” (24) betont Innovativität und Authentizität, und Saskias Schlagzeile “Umwelt statt um die Welt” (21) hebt ökologisches Bewusstsein hervor. Jedes Beispiel demonstriert, wie durch Auslassung von Satzteilen prägnante und merkfähige Aussagen geschaffen werden.

- **Ad-hoc-Bildungen:** Diese spontanen Wortneuschöpfungen sind kreativ und oft einmalig, wie der Begriff “Neinschlafhilfe” (25) von fritz-kola zeigt. Dieser Okkasionalismus bildet einen Gegensatz zur gängigen “Einschlafhilfe” und hebt die belebende Wirkung des Getränks hervor.

Im Kontext der **Satzfunktionen** [Hervorhebung durch den Verfasser] ist die Schlagzeile von true fruits “Sag JA zu Plastik! Glas kann kaputt gehen [...]” (7) erwähnenswert. Sie besteht aus zwei Teilen: einem Imperativ, der eine positive Aktion zu befürworten scheint, und einer faktischen Aussage, die eine (negative) Eigenschaft von Glas aufzeigt.

Formal und syntaktisch betrachtet, handelt es sich um einen Aufforderungssatz, gefolgt von einer faktischen Aussage – zwei getrennte Sätze, die unterschiedliche Funktionen erfüllen. Der Imperativ fordert direkt zur Handlung auf, während die Aussage eine Tatsache präsentiert. Dieser klare syntaktische Aufbau ermöglicht es, dass jeder Satz für sich steht und eine spezifische Information vermittelt. Jedoch wird die eigentliche Bedeutung dieser Sätze bzw. Äußerungen erst durch die Berücksichtigung der rhetorischen Stilmittel vollständig enthüllt. Die ironische Äußerung “Sag JA zu Plastik!” steht im Gegensatz zu der allgemein geförderten umweltbewussten Haltung gegenüber Kunststoffen. Dies deutet darauf hin, dass die Botschaft im kommunikativen Kontext einen Appell darstellt, nachhaltig und umweltfreundlich zu handeln. Dieses Beispiel zeigt, wie Werbesprache über die bloße syntaktische Struktur hinausgeht und sich verschiedenen Stilmitteln bedient, um komplexe Botschaften zu kommunizieren.

Nachdem die Ergebnisse der Korpusanalyse auch qualitativ ausgewertet wurden, widmet sich dieser Artikel seinem zusammenfassenden Schlussteil, in dem alle durch die Analyse gewonnenen Erkenntnisse diskutiert und im Hinblick auf mögliche weiterführende Forschungen kommentiert werden.

5. FAZIT

Der vorliegende Artikel hat sich mit sprachlichen Besonderheiten in deutschen Werbetexten für Getränkeprodukte beschäftigt. Die ausgewählten 98 Werbebeispiele haben es ermöglicht, einen umfassenden Überblick über ein breites Spektrum an sprachlichen Phänomenen zu gewinnen, und deren möglichen Einfluss auf die persuasive Wirkung von Werbetexten zu verstehen. Es wurde deutlich, dass rhetorische Stilmittel, Anglizismen, Wortspiele, Phraseologismen und intertextuelle Elemente gezielt eingesetzt werden, um die Aufmerksamkeit der Rezipienten zu gewinnen und sie emotional sowie informativ zu erreichen. Dies wirkt sich dann positiv auf die Entfaltung des persuasiven Potenzials aus.

Die quantitative Analyse hat gezeigt, dass rhetorische Stilmittel in etwa 77% der analysierten Beispiele zu finden sind, was deren zentrale Rolle in der Werbekommunikation unterstreicht. Anglizismen sind ebenfalls mit einer Häufigkeit von 69% vertreten und dienen hauptsächlich dazu, die Modernität und Internationalität der Produkte zu betonen. Wortspiele und Phraseologismen, die in etwa der Hälfte der untersuchten Beispiele vorkommen, nutzen die Kreativität der Sprache, um die Werbebotschaften einprägsam zu machen und die Identität der Marke zu stärken. Intertextuelle Bezüge, die in 29% der Werbetexte gefunden wurden, spielen eine wichtige Rolle bei der Herstellung einer kulturellen Verbindung und der Verankerung der Produkte im Gedächtnis der Konsumenten.

Die Erkenntnisse der qualitativen Analyse ergänzen diese statistischen Angaben mithilfe von konkreten Beispielen aus dem Korpus, die im Hinblick auf die oben genannten sprachlichen Mittel kommentiert werden. Besonders die kreative Gestaltung und die damit verbundenen emotionalen sowie persuasiven Effekte zeigen die Bedeutung der Sprachwahl in der Werbekommunikation auf. Aus den gewonnenen Erkenntnissen lassen sich mehrere Schlussfolgerungen ziehen:

1. Die sprachlichen Strategien in den analysierten Werbetexten für Getränkeprodukte sind vielfältig und zielgerichtet, mit einem starken Fokus auf die emotionale Ansprache der Rezipienten.

2. Die sprachliche Gestaltung von Werbetexten trägt maßgeblich zur Markenidentität und Produktwahrnehmung bei.
3. Die Verbindung von sprachlichen und visuellen Elementen spielt sehr oft eine entscheidende Rolle für die Werbewirkung.

Für weiterführende Forschungen bieten sich folgende Ansätze an:

- Eine kontrastive Analyse von (z.B. deutschen und bosnisch-herzegowinischen) Werbetexten für Getränkeprodukte könnte Unterschiede in Bezug auf den Einsatz bestimmter sprachlicher Mittel innerhalb zweier Sprachgemeinschaften aufzeigen.
- Die Einbeziehung der kulturellen Komponente in die Analyse könnte dazu beitragen, die kulturell geprägten Rezeptionsweisen, gesellschaftliche Trends und verschiedene soziokulturelle Werte zu entschlüsseln.
- Eine genauere Untersuchung der Wechselwirkungen zwischen sprachlichen und visuellen Elementen könnte neue Erkenntnisse über die Gesamtstrategie der Werbegestaltung liefern.

Abschließend unterstreicht dieser Artikel die Bedeutung einer sprachlichen Analyse für das Verständnis und die Konzeption effektiver Werbekommunikation. Er leistet einen Beitrag zur linguistischen Forschung im Bereich der Werbesprache und öffnet Perspektiven für zukünftige Studien in diesem dynamischen Feld der angewandten Linguistik.

LITERATURVERZEICHNIS

- Adam-Wintjen, C., 1998. *Werbung im Jahr 1947: Zur Sprache der Anzeigen in Zeitschriften der Nachkriegszeit*. Tübingen: Niemeyer Verlag.
- Baumgart, M., 1994. *Die Sprache der Anzeigenwerbung*. Saarbrücken: VDM.
- Brinker, K., 2010. *Linguistische Textanalyse*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Heun, T., 2017. *Werbung*. Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Janich, N., 2010. *Werbesprache. Ein Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr Francke Attempo Verlag.

- Janich, N., 2012. *Handbuch Werbekommunikation. Sprachwissenschaftliche und interdisziplinäre Zugänge*. Tübingen: Narr Francke.
- Krieg-Holz, U., 2018. *Werbesprache*. In: *Sprache Im Kommunikativen, Interaktiven Und Kulturellen Kontext*. De Gruyter.
- Kupper, S., 2007. *Anglizismen in deutschen Werbeanzeigen. Eine empirische Studie zur stilistischen und ökonomischen Motivation von Anglizismen*. Frankfurt am Main: Lang.
- Lehn, I., 2011. *Rhetorik der Werbung. Grundzüge einer rhetorischen Werbetheorie*. Köln: Herbert von Halem Verlag.
- Römer, R., 1968. *Die Sprache der Anzeigenwerbung*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann.
- Schweiger, G., Schrattenecker G., 1995. *Werbung. Eine Einführung*. Stuttgart.
- Sowinski, B., 1998. *Werbung*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Stöckl, H., 1997. *Werbung in Wort und Bild. Textstil und Semiotik englischsprachiger Anzeigenwerbung*. Frankfurt am Main: Lang.
- Wegmann, C., 2020. *Lebensmittelmarketing. Produktinnovationen – Produktgestaltung – Werbung – Vertrieb*. Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Zurstige, G., 2015. *Medien und Werbung*. Wiesbaden: Springer Fachmedien.

QUELLEN

- Bild 1: mytime.de, 2023. Vio_Mineralwasser_medium [online]. Bremen: Bunting Beteiligten AG. Available at: https://www.mytime.de/Vio_Mineralwasser_medium_4504012131.html [31. 08. 2023].
- (1) Oettinger Logo on Bottle [online]. Available at: <https://www.horizont.net/news/media/13/Oettinger-123443-detailpp.jpeg> [Access date: 20. 08. 2023].
- (2) Oettinger Brand Strategy Campaign Image [online]. Available at: https://www.j-k.de/wp-content/uploads/2022/04/oettinger_markenstrategie_kampagne_03.jpg [Access date: 20. 08. 2023].
- (3) Hella Spieer Brand Image [online]. Available at: <https://www.horizont.net/news/media/12/Hella-Spieer-115315-detailpp.jpeg> [Access date: 20. 08. 2023].

- (4) Fritz-Kola Glass Bottle Illustration by Rocket and Wink [online]. Available at: https://www.rocketandwink.com/files/generate/1800/1646315212_ADC_fritz-TAG_illustration_03/fritz-kola-trink-aus-glas-by-rocketandwink.jpg [Access date: 20. 08. 2023].
- (5) World Water Day 2022: Nature's Spring [online]: Sagasser. Available at: <https://sagasser.de/weltwassertag-2022-hier-sprudelt-die-natur/> [Access date: 20. 08. 2023].
- (6) Holsten Project Overview [online]: Christopher Koch. Available at: <https://www.christopherkoch.de/projects/holsten/> [Access date: 20. 08. 2023].
- (7) Truefruits "Yes to Plastic" Campaign Image [online]. Available at: https://www.onlinehaendler-news.de/images/2019/04/Truefruits_JaZuPlastik.jpg [Access date: 20. 08. 2023].
- (8) Creative Drink Advertisement [online]: Pinterest. Available at: <https://i.pinimg.com/originals/81/d8/2a/81d82ae15daad7cbdc4f764e1f99ac94.jpg> [Access date: 20. 08. 2023].
- (9) Fritz kola, fritz limo [online]: Die Tanja. Available at: <https://www.dietanjajaeger.de/fritz-kola> [Access date: 20. 08. 2023].
- (10) Fritz kola, fritz limo [online]: Die Tanja. Available at: <https://www.dietanjajaeger.de/fritz-kola> [Access date: 20. 08. 2023].
- (11) Product Image on E-commerce Platform [online]: eBay. Available at: <https://i.ebayimg.com/images/g/wv4AAOSwclRgy0dk/s-l400.jpg> [Access date: 20. 08. 2023].
- (12) Inclusive Advertising Featuring a Wheelchair User [online]. Available at: https://images.squarespace-cdn.com/content/v1/52825103e4b0f8a-ebbcc839c/1669731461763-5KKZP61TPNDG4FF3XAAW/210507_jm_btm_layouts_rollstuhlfahrer_quer.jpg [Access date: 20.08.2023].
- (13) Holsten Beer Branding [online]: Page Online. Available at: https://page-online.de/app/uploads/2012/04/content_size_KR_120417_Holsten_1.jpg [Access date: 20. 08. 2023].
- (14) Warsteiner Sound Off Taste On Campaign Thumbnail [online]: Warsteiner Gruppe. Available at: https://www.warsteiner-gruppe.de/wp-content/uploads/2020/10/Warsteiner_Sound_Off_Taste_On-300x300.jpg [Access date: 20. 08. 2023].

- (15) Volvic “Thirsty for Strength, Thirsty for Action” Campaign [online]: Horizont.net. Available at: <https://www.horizont.net/video/Volvic--Thirsty-for-Strength-Thirsty-for-Action-30942> [Access date: 20.08.2023].
- (16) Beverage Packaging Image [online]: Amazon. Available at: https://m.media-amazon.com/images/I/71nunFeVixL._AC_UF350,350_QL80_.jpg [Access date: 20. 08. 2023].
- (17) Ottakringer Bio Zwickl Product Page [online]: Ottakringer Brauerei. Available at: <https://www.ottakringerbrauerei.at/de/produkt/ottakringer-bio-zwickl/> [Access date: 20. 08. 2023].
- (18) Mineral Water Advertisement [online]: Meinlesezeitung. Available at: https://meinlesezeitung.de/wp-content/uploads/2016/07/Beilage_Steinsieker_Jenewein.jpg [Access date: 20. 08. 2023].
- (19) Social Media Image Post [online]: Facebook. Available at: https://scontent-fra5-1.xx.fbcdn.net/v/t1.6435-9/120272990_10159082310281908_7109468082197019712_n.jpg [Access date: 20. 08. 2023].
- (20) True Fruit Brand Image [online]: Horizont.net. Available at: <https://www.horizont.net/news/media/27/True-Fruibewi-auf-dem-zwei-Moti-die-glask-Entsche-268637-detailp.jpeg> [Access date: 20. 08. 2023].
- (21) Press Release Image [online]: Presseportal. Available at: <https://www.presseportal.de/pm/58227/4727119> [Access date: 14. 09. 2023].
- (22) Social Media Post Image [online]: Twitter. Available at: https://twitter.com/CocaCola_De/status/1489232136448233482/photo/1 [Access date: 20. 08. 2023].
- (23) Blog Post on Beverage Advertising [online]: LplusL Blog. Available at: <https://blog.lplusl.de/fremdgeschaemt/getraenkewerbung-all-the-same/> [Access date: 20. 08. 2023].
- (24) Bionade Image [online]: Horizont.net, Available at: <https://www.horizont.net/news/media/27/Bionade-2019-268961.jpeg> [Access date: 20. 08. 2023].
- (25) Fritz-Kola Case Study [online]: Jan Fröescher. Available at: <https://www.janfroescher.com/fritzkola-case> [Access date: 14. 09. 2023].

JEZIČKE SPECIFIČNOSTI U ODABRANIM NJEMAČKIM REKLAMNIM TEKSTOVIMA ZA PIĆE

Sažetak

Reklame i reklamni tekstovi čine segment javne masovne komunikacije kojemu se pristupa iz različitih perspektiva i u različitim kontekstima. U fokusu ovog članka je lingvistička analiza koja tematizira jezičke osobnosti u njemačkim reklamnim tekstovima za pića. U kontekstu ciljeva i utjecaja reklama, analiziraju se elementi poput karakterističnih jezičkih formulacija, stilskih sredstava, kao i identificirane leksičke specifičnosti. Rezultati analize korpusa ukazuju na to da se njemačke reklame za pića posebno ističu korištenjem različitih jezičnih igara, anglicizama, metafora i metonimija te eliptičnih, tj. fragmentarnih izraza. Sve navedene jezičke specifičnosti imaju za cilj privući pažnju potencijalnih konzumenata i na učinkovit, kreativan način prenijeti određene vrijednosti poput okusa, svježine i autentičnosti, čime se istovremeno jača i persuzivna funkcija reklama.

Ključne riječi: *reklame, reklamni tekstovi, komunikacija, jezičke specifičnosti, reklame za pića, njemačko jezičko područje, persuzija, lingvistička analiza*

LINGUISTIC PARTICULARITIES IN SELECTED GERMAN ADVERTISING TEXTS FOR BEVERAGE PRODUCTS

Summary

Advertising or advertising texts belong to mass media communication and are studied in different contexts and perspectives. This article focuses on linguistic analysis, presenting linguistic peculiarities in selected advertising texts for beverage products in the German-speaking region. Characteristic linguistic patterns, stylistic devices, and identified lexical preferences are discussed concerning advertising goals and effects. The results of the corpus analysis show that German beverage advertisements are mainly characterized by the use of various language games, Anglicisms, metaphorical, metonymic, and elliptical or fragmentary expressions. All these linguistic peculiarities draw potential consumers' attention and communicate specific values effectively, such as taste, freshness, or authenticity.

Key words: *Advertising, advertising texts, linguistic peculiarities, beverage products, persuasion, German-speaking region, linguistic analysis*

MELISA OKIČIĆ

O INTERKULTURALNOM ASPEKTU RAZVOJA AKADEMSKOG ENGLESKOG S KRAĆIM OSVRTOM NA EDUKACIJU IZ OVE OBLASTI NA UNIVERZITETSKOM NIVOU U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Rad daje pregled najvažnijih društveno-historijskih i jezičkih činjenica koje su uticale na nastanak termina “akademski engleski”. Prvo se daje kraći pregled činjenica koje pojašnjavaju razloge zbog kojih dolazi do globalne ekspanzije engleskog jezika, ali i internacionalizacije univerzitetskog nivoa. Nakon toga govori se o prilivu međunarodnih studenata u anglofone zemlje i velikim jezičko-kulturološkim izazovima s kojim se studenti susreću. U nastavku se objašnjava značenje termina “akademski engleski”, te se daje kraći pregled u vezi s nastavnim praksama podučavanja na univerzitetima na kojima je danas internacionalizacija na visokom nivou. U zadnjem dijelu rada daje se kraći pregled zastupljenosti edukacije iz akademskog engleskog u Bosni i Hercegovini putem analize nastavnih planova i programa osam odsjeka za engleski jezik i književnost. Rad završava konstatacijom da je edukacija iz akademskog engleskog na univerzitetima u Bosni i Hercegovini zastupljena, ali da postoji mnogo prostora za buduća unapređenja, naročito u smislu istraživanja osobina tradicije bosanskohercegovačkog akademskog pisma, te pokretanja edukacije iz oblasti akademskog engleskog i za studente i za akademsko osoblje.

Ključne riječi: *globalna ekspanzija, internacionalizacija, akademski engleski*

UVOD

Engleski se danas smatra jezikom s najviše govornika na svijetu (oko 1,5 milijarda), uključujući one kojima je engleski maternji jezik i one kojima je engleski strani jezik (*Statista Research Department*, 2023). Samim tim, engleski se danas često naziva i *lingua franca* pod kojim se podrazumijeva, u najširem smislu te riječi, univerzalni jezik međunarodne poslovne i profesionalne komunikacije. Takav status stekao je zahvaljujući, prije svega, globalnoj ekonomskoj i političkoj ekspanziji Ujedinjenog Kraljevstva (19. stoljeće), te Sjedinjenih Američkih Država (nakon 1945) (Crystal, 2012).

Pored spomenutog, engleski se danas smatra i univerzalnim jezikom globalne akademske zajednice, pa se tako posljednjih godina sve više govori o engleskom kao univerzalnom jeziku akademije (engl. *English as Academic Lingua Franca*) (Björkman, 2013; Jenkins, 2013). U tom smislu, danas se ispred akademskih radnika postavlja zadatak publikovanja radova na engleskom, bez obzira na to koji je njihov maternji jezik.

Pored toga, danas je više nego ikada zastupljena i internacionalizacija visokoškolskog obrazovanja na globalnom nivou koja omogućava studentima iz raznih dijelova svijeta da pohađaju studijske programe na bilo kojem univerzitetu na kojem se nastava izvodi na engleskom jeziku (engl. *English as a Medium of Instruction*) (Richards i Pun, 2022).

I na kraju, ne smije se zanemariti činjenica da je engleski veoma popularan jezik kao predmet izučavanja na visokoškolskim institucijama u zemljama u kojima engleski nije maternji jezik i koji se u ovom kontekstu, također, koristi za pisanje različitih vrsta akademskih radova.

Kada se uzme u obzir sve što je navedeno, može se reći da edukacija iz oblasti akademskog engleskog predstavlja vrlo važnu vještinu koja je danas, više nego ikad, izuzetno potrebna i studentima i nastavnom osoblju. Pored toga, imajući u vidu zapažanje da se u Bosni i Hercegovini o ovoj temi ne govori dovoljno, te da ovaj rad ima za cilj podizanje svijesti o važnosti postojanja edukacije iz ove oblasti, rad polazi od sljedećih pitanja:

IP1: Koji su društveno-historijski faktori uticali na nastanak termina “akademski engleski”?

IP2: Na koji način je internacionalizacija visokog obrazovanja na svjetskom nivou uticala na određenje termina “akademski engleski”?

IP3: Koji je značaj kontrastivne retorike u razvojnoj putanji “akademskog engleskog”?

IP4: Kakav je status “akademskog engleskog” na univerzitetskom nivou u svijetu danas?

IP5: U kojoj mjeri je edukacija iz “akademskog engleskog” zastupljena u BiH?

GLOBALNA EKSPANZIJA ENGLESKOG KAO PREDUSLOV NASTANKA “AKADEMSKOG ENGLESKOG”

Akademski engleski (engl. *English for Academic Purposes*) predstavlja granu krovnog termina pod nazivom Engleski za posebne svrhe (engl. *English for Specific Purposes*) (u daljem tekstu ESP), te je stoga, u svrhu razumijevanja razvojne putanje akademskog engleskog prvo potrebno pojasniti nastanak ESP-a.¹ ESP nastaje kao direktna posljedica ogromne ekspanzije engleskog jezika na svjetskom nivou, te je stoga važno podsjetiti na neke veoma bitne društveno-historijske, ali i jezičke činjenice. Kao što je općepoznato, ekspanziji engleskog jezika prethodio je rapidan razvoj Britanskog Carstva u 19. stoljeću, kada Ujedinjeno Kraljevstvo postaje vodeća sila svijeta u ekonomskom, tehnološkom, diplomatskom i međunarodnom smislu (Dudley-Evans i St John, 1998). Zahvaljujući takvoj situaciji, početkom 20. stoljeća engleski postaje mnogo više od stranog jezika. Engleski postaje komunikativna potreba govornika, ali govornika koji nisu ni nastavnici engleskog jezika, ni lingvisti, već stručnjaci iz drugih oblasti (ekonomisti, pravnici, diplomate, inženjeri), ali kojima engleski postaje ključni komunikativni medij u sferi

¹ Iako postoji više prevodnih ekvivalenata u domaćoj literaturi za izraze “English for Specific Purposes” i “English for Academic Purposes”, autor rada nema podatke o standardiziranim prevodnim ekvivalentima u BiH za ove izraze, te će se u ovom radu koristiti sljedeći prevodni ekvivalenti: Engleski za posebne svrhe za “English for Specific Purposes” i Akademski engleski za “English for Academic Purposes” (op. a).

svakodnevnog poslovanja. Stoga je sasvim logično da je u jezičkom smislu ovakva situacija dovela do nastanka jedne nove oblasti u primijenjenoj lingvistici pod nazivom *English for Specific Purposes* (bos. Engleski za posebne svrhe) koji se definira kao pristup u podučavanju, bez posebno definirane metodologije, ali sa fokusom na jezičke potrebe polaznika koji se žele educirati iz pojedine oblasti.² ESP se prvobitno određuje kao “pristup” jer je globalna ekspanzija koja je svakim danom bila sve veća i veća vrlo brzo pomjerila engleski iz okvira klasične nastave i učionice u sferu specijaliziranih jezičkih kurseva (pravo, ekonomija, medicina, tehnologija itd.), pri čemu nije bilo vremena za osmišljavanje adekvatnih metodoloških pristupa. “ESP predavač” postaje vrlo popularno zanimanje koje traži kompetentnog, kreativnog i promišljenog predavača koji može samostalno osmisliti i odabrati nastavni materijal koji bi trebao zadovoljiti potrebe polaznika u što kraćem vremenskom periodu (za više informacija pogledati: Hutchinson i Waters, 1987; Strevens, 1988; Dudley-Evans i St. John, 1998; Johns i Price-Machado, 2001; Bhatia, 2008; Paltridge i Starfield, 2013).³

INTERNACIONALIZACIJA UNIVERZITETSKOG OBRAZOVANJA KAO OKIDAČ NASTANKA AKADEMSKOG ENGLESKOG

Globalna ekspanzija engleskog jezika potaknula je još jednu veoma važnu pojavu koja je, zapravo, i ključni razlog nastanka akademskog engleskog. Riječ je o tzv. internacionalizaciji univerzitetskog obrazovanja na globalnom nivou koja započinje šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, prvenstveno u Ujedinjenom Kraljevstvu i Sjedinjenim Američkim Državama. Univerziteti ovih zemalja otvaraju svoja vrata studentima iz cijelog svijeta, istovremeno nudeći mogućnost studiranja, ali i stipendiranja. Internaci-

²“ESP must be seen as an approach not as a product. ESP is not a particular kind of language or methodology, nor does it consist of a particular type of teaching material. Understood properly, it is an approach to language learning, which is based on learner need.” (Hutchinson i Waters, 1987, str. 27).

³Međutim, važno je naglasiti da će se u godinama koje su uslijedile, naročito od osamdesetih godina prošlog stoljeća, višedimenzionalna priroda ESP-a početi detaljno preispitivati i osmišljavati, naročito kada je riječ o metodologiji ESP-a i problematici iz ove oblasti (Chen et al., 2019; Pazoki i Alemi, 2020; Arnó-Macià et al., 2020).

onalizacija je stoga u ovom obliku privukla ogroman broj studenata koji se definiraju kao “međunarodni studenti” (engl. *international students*), za koje je, u ovo vrijeme, najvažniji preduslov bio dobro poznavanje engleskog jezika. Međutim, takva pretpostavka nije se ispostavila baš kao tačna procjena, budući da će internacionalizacija u praksi ukazati na mnogobrojne, vrlo zahtjevne izazove s kojima su se susreli i međunarodni studenti, ali i “domaći” predavači. U tom smislu, vrlo je važno razumjeti da internacionalizacija međunarodnim studentima jeste omogućila uključ enje na studij (na engleskom jeziku), ali potpuno je izostala njihova priprema za razumijevanje novog obrazovnog sistema. Drugim riječima, ulazak u novu akademsku tradiciju donio je sa sobom “sudar obrazovnih kultura” koje nije niko očekivao u toj mjeri, a što se najjasnije vidjelo u sferi pismenog izražavanja na akademskom engleskom (esej) (Hamp-Lyons, 2011, str. 89).

ENGLESKI JEZIK MEĐUNARODNIH STUDENATA KAO UZROK NASTANKA KOLEGIJA “AKADEMSKI ENGLESKI”

Komunikacija na akademskom nivou postoji od kada postoji univerzitetско obrazovanje. Akademski diskurs predstavlja usmenu i pisanu komunikaciju na akademskom nivou u najširem smislu te riječi, pri čemu se najčešće misli na komunikaciju između studenata i nastavnog osoblja (Biber i Gray, 2016). U tom smislu, akademski diskurs nije potrebno detaljno pojašnjavati. Međutim, svaka akademska zajednica ima svoj tradicionalni način komunikacije na svom maternjem jeziku, odnosno standardne i prihvatljive konvencije i norme u pismenom i usmenom obliku. U tom smislu, ono što je prihvatljivo kao standard u jednoj, ne mora nužno da bude shvaćeno na isti način u drugoj akademskoj tradiciji.⁴ Također, “akademski diskurs” nije isto što i “akademski engleski”, te ćemo u nastavku pokušati objasniti način na koji je “akademski engleski” nastao.

Uključivanjem međunarodnih studenata u studijske programe na engleskom jeziku studenti počinju da koriste engleski jezik kojim, međutim,

⁴ Za više informacija vidi: Fox, 2002.

ispoljavaju svoju kulturu mišljenja, stavova i uvjerenja, što se prenosi i u formi eseja. U esejima međunarodnih studenata, koji su bili napisani na engleskom jeziku, ništa nije bilo kako se očekivalo u novoj obrazovnoj sredini. Sve je bilo drugačije: struktura eseja, organizacija paragrafa, ton. Pored toga, ovakvi radovi najčešće nisu mogli biti ocijenjeni prolaznom ocjenom, te se stoga stvarao dvojak problem. S jedne strane, studenti su bili zbunjeni ocjenom, a predavači kompletnim radom.

S obzirom na veliki broj ovakvih slučajeva, zapažanje ove vrste nije se više moglo ignorisati, te započinju i prva promišljanja u pogledu rasvjetljavanja ove problematike.

Prva istraživanja počinju na američkim univerzitetima, a kao jedan od najznačajnijih autora ističe se Robert Kaplan i njegova studija *Cultural thought patterns in intercultural education* (1966). Ovaj rad ima ogroman značaj i s pravom se može reći da predstavlja temelj kontrastivne retorike koja je uspjela da odgovori na neka vrlo važna pitanja, te da ukaže na postojanje ne samo jedne već mnogobrojnih drugih i akademskih tradicija kao spoja određenog jezika i kulture. Rezultati ovog istraživanja uspjeli su pojasniti da student koji je porijeklom, naprimjer, iz Kine vrlo lako može napisati esej na akademskom kineskom, također, isti sadržaj može izraziti i na engleskom (u formi doslovnog prevođenja misli i rečenica), ali najčešće ne može napisati rad na akademskom engleskom u skladu s konvencijama i normama, naprimjer, britanske ili američke akademske tradicije.

KAPLANOVA STUDIJA: NAJČEŠĆI PROBLEMI MEĐUNARODNIH STUDENATA U SAVLADAVANJU AKADEMSKOG ENGLESKOG

U vrijeme početka istraživanja spomenute problematike na lingvističkoj svjetskoj sceni bila je veoma popularna teorija kontrastivne analize (engl. *contrastive analysis*) kojom se pokušavalo dokazati da su upravo kontrastivne razlike između maternjeg i stranog jezika ključ za prevazilaženje grešaka i poteškoća u procesu učenja stranog jezika (Fries, 1945; Lado, 1957).⁵

⁵ Podatak preuzet iz Connor, 2011, str. 3.

Kaplanova studija polazi od slične pretpostavke, ali se fokusira na kontrastiranje različitih akademskih tradicija, što kasnije postaje temelj za razvoj kontrastivne retorike (1966). Analizirajući stotine pismenih radova međunarodnih studenata na engleskom jeziku, Kaplan uviđa važnu vezu između zemlje porijekla, obrazovnog sistema i načina pismenog izražavanja. Autor pojašnjava da kultura u kojoj se odgajamo, odrastamo, školujemo oblikuje naše mišljenje (engl. *pattern of thought*) koje definira naša uvjerenja i, u konačnici, društveno (ne)prihvatljiv način života. Ako se tome doda činjenica da pisanje nije nasumično redanje slova, riječi i rečenica, već iskazivanje misli u pisanom obliku, u kontekstu spomenute internacionalizacije, postaje jasno da eseji međunarodnih studenata nisu bili ništa drugo nego refleksija naučene tradicije pismenog izražavanja koja se doslovno prenosila putem stranog jezika. Doslovno prenošenje podrazumijevalo je prenos identične strukture (redoslijed rečeničnih konstituenata) s maternjeg na engleski, zatim, upotrebu indirektnog i suptilnog tona (pri čemu stav i mišljenje autora eseja ostaje nejasno), pretjerano navođenje izvora, izostanak problematiziranja i kritičkog mišljenja, te izrada eseja koji nije linearnog karaktera.

Drugim riječima, sve ono što je navedeno i opisano kao nedostatak u prethodnom paragrafu je, zapravo, bio i ostao standard anglofone akademske kulture pisanja eseja, od kojih u ovom dijelu rada navodimo neke najvažnije karakteristike. Esej napisan na akademskom engleskom a) ima linearnu strukturu (uvod, glavni dio, zaključak), b) drži se jedne teme i obično ne podrazumijeva uvođenje (pod)tema, c) ima jasno definiranu strukturu paragrafa koji se sastoji od jedne tematske rečenice (engl. *topic sentence*) i od tri do pet rečenica kojima se potvrđuje ili pobija tematska rečenica (engl. *supporting sentences*), d) ton anglofonog eseja je direktan, ali ne prenapadan, e) stav autora jasno je vidljiv, f) kritičko mišljenje predstavlja suštinu eseja i veoma se cijeni (Bizup, 2008; Hyland, 2009; Paltridge et al., 2009; Williams, 2014; Hewings i McCarthy, 2012; Paterson i Wedge, 2013; Tardy, 2016; Schick i Schubert, 2017; Bailey, 2017; Hitchcock, 2018; Gagich i Zickel, 2018; Lunsford et al., 2019; Cotos, 2021; Hale i Basides, 2023).

Međutim, kako pojašnjava Kaplan, većina karakteristika anglofone akademske kulture nisu zastupljene u drugim akademskim kulturama. Naprimjer, kulture istočne hemisfere imaju suptilan, indirektan ton izražavanja, dok se direktan ton smatra neprikladnim. Dalje, u njemačkoj kulturi, akademski rad fokusira se isključivo na sadržaj i ne vodi se mnogo pažnje o stepenu razumljivosti teksta (stručna terminologija), što znači da se od čitaoca očekuje da sam uspostavlja logiku. Nadalje, u obrazovnim sistemima istočne hemisfere, posebno socijalističkim/komunističkim društvenim uređenjima, pojedinac se ne poziva da kritički promišlja o postojećim činjenicama jer je u ovakvim akademskim tradicijama fokus na kolektivnom mišljenju i kolektivno-prihvatljivim vrijednostima (koje se obično ne propituju).

Dalje, naprimjer, u kineskoj kulturi, esej ima sasvim drugačiju strukturu koja se sastoji od osam manjih dijelova (engl. *eight-legged essay*), odnosno: uvodni dio, predstavljanje teme rada, prethodna izlaganja (pregled literature), prvi argument, drugi argument, treći argument, finalni argument i zaključak, pri čemu je fokus na argumentima, a ne kontraargumentima. U češkoj akademskoj kulturi, sažetak rada se obično ne piše. U kineskoj i ruskoj kulturi, autor ne koristi zamjenicu “ja”, nego “mi”, a diskusija se postiže isključivo na osnovu usporedbe i kontrastiranja stavova autora čiji su radovi objavljeni. U francuskoj i ruskoj akademskoj tradiciji, prave se mnoge digresije uvođenjem podtema koje ne moraju nužno biti relevantne za glavnu temu rada.⁶

Nastanak kontrastivne retorike⁷ ujedno je označio jedan novi pristup u analizi akademskog engleskog, prvenstveno u smislu istraživanja različitih akademskih tradicija (Galtung, 1981; Clyne, 1987; Kachru, 1990). Tako naprimjer, Galtung tvrdi da različiti, kako ih on naziva, “intelektualni stilovi”

⁶ Podaci izneseni u ovom dijelu rada su u obliku parafraze preuzeti iz *Cultural thought patterns in intercultural education* (Kaplan, 1966).

⁷ Kontrastivna retorika je od svog početka bila na velikom udaru mnogih autora koji su postavku ove teorije, popularnost engleskog jezika i pokretanje međunarodnih studija na engleskom jeziku smatrali vrstom superiorno-inferiornog “kolonizatorskog” odnosa prema ostalim “malim” jezicima i kulturama (vidi: Matsuda, 1997; Kubota, 2004). Uvažavajući ove kritike i druge argumente, ovaj rad ne zastupa takve stavove (op. a).

(engl. *intellectual styles*) odražavaju dublje kulturne vrijednosti i načine razmišljanja koji se prenose kroz akademsku praksu i tradiciju. U tom smislu, autor ističe da upravo razumijevanje različitih stilova može poboljšati međukulturnu komunikaciju i saradnju u globalnom akademskom kontekstu. Clyne (1987) se posvećuje razumijevanju razlika u akademskim kulturama (pri čemu se fokusira na analizu anglo-američke (engl. *Anglo-American*), germanske (posebno njemačke, engl. *Germanic*), te romanske (npr. francuske i španske, engl. *Romance*), pri čemu posebno ističe da je veoma važno razumjeti razlike u spomenutim akademskim kulturama s ciljem uspostavljanja efikasnijih metoda komunikacije i obrazovanja u međunarodnom kontekstu. Nešto kasnije, Kachru (1990) u studiji *World Englishes and Applied Linguistics* objašnjava način na koji se engleski jezik prilagođava i razvija u različitim kulturama, te kako ova pojava utiče na akademski diskurs, obrazovanja i interkulturalnu komunikaciju. Od ostalih autora koji se pojavljuju u ovoj oblasti (Reid, 1993; Connor, 1996; Lan, 2002; Casanave, 2004; Ferris i Hedgecock, 2005; Atkinson, 2020), Connor je igrala ključnu ulogu u razvoju koncepta interkulturalne retorike.⁸ Pod terminom “interkulturalna retorika” danas se smatra “analiza pisanog diskursa između i među pojedincima različitih kulturoloških profila”. Pored toga, interkulturalna retorika nije zamišljena kao način podučavanja, već kao vrlo koristan izvor informacija koji se u nastavnim procesu može koristiti s ciljem boljeg razumijevanja vlastite akademske tradicije izražavanja, kao i savladavanja i učenja nove (Connor, 2011, str. 2). Na kraju, spomenut ćemo i to da se akademski engleski do danas razvio na mnogo podgrana, od kojih se kao jedna posebno zanimljiva ističe “Akademski engleski za potrebe istraživanja i pisanja naučnog rada” (engl. *English for Research Publication Purposes* (ERPR)), koja je postala posebno popularna u proteklih desetak godina. Jedna od gorućih diskusija koje se vode u ovoj oblasti tiče se oštrog kritikovanja standarda svjetskih izdavačkih kuća (npr. Elsevier, Wiley) koje pod standardom akademskog engleskog podrazumijevaju standard britanske/američke akademske tradicije, a što je vrlo zahtjevan zadatak za

⁸ Ovaj termin se danas u literaturi koristi češće nego “kontrastivna retorika”.

autore koji nisu izvorni govornici engleskog jezika. U tom smislu, danas se u literaturi koja se bavi ovom tematikom vodi vrlo zanimljiva diskusija po pitanju zalaganja za uvođenje fleksibilnijeg pristupa u akademskom pismu na engleskom jeziku koji ne mora biti stroga norma britanskog/američkog engleskog.⁹

O STATUSU AKADEMSKOG ENGLESKOG I NAČINU ORGANIZACIJE PODUČAVANJA

Budući da smo se u prethodnim paragrafima bavili opisom razvojne putanje akademskog engleskog, u nastavku ćemo reći nekoliko bitnih karakteristika o statusu akademskog engleskog danas na globalnoj akademskog sceni. Prije svega, važno je spomenuti da se internacionalizacija visokog obrazovanja, od svog početka pa do danas, proširila i na zemlje u kojima engleski nije maternji jezik, ali koje danas nude veliki broj studijskih programa koji se izvode isključivo na engleskom jeziku. Studij na engleskom jeziku zasniva se na konvencijama anglofonog obrazovnog sistema, pri čemu se najčešće slijedi britanski ili američki standard. U kontekstu akademskog izražavanja to znači da se slijedi i norma akademskog engleskog, o čemu je bilo riječi ranije.

Imajući u vidu činjenicu da je proces internacionalizacije posebno skrenuo pažnju na važnost razumijevanja akademske tradicije u kojem se obrazovanje nastavlja, danas postoji i institucionalni mehanizam koji omogućava vrlo efikasnu pripremu međunarodnih studenata u ovom smislu. Riječ je o specijaliziranim jezičkim centrima koji funkcioniraju kao pripremni centri pri univerzitetima koji provode edukaciju, pa tako danas akademski engleski ima status obaveznog kolegija za međunarodne studente kojima engleski nije maternji jezik. Pored toga, ono što je još važno napomenuti jeste da se u sklopu ovih centara vrši i edukacija akademskog osoblja koji nisu izvorni govornici engleskog, najčešće za potrebe pisanja naučnih radova i izvođenja nastave na engleskom jeziku. Za razliku od međuna-

⁹ Za više informacija vidi: Flowerdew (2022).

rodnih studenata za koje je ovaj kolegij obavezan, ova vrsta edukacije za nastavno osoblje ima opcioni status.

Naprimjer, pri University of Iowa (SAD) postoji Centre for Communication Excellence¹⁰, a na University of Leeds (UK) nalazi se Language Centre¹¹. Od zemalja u kojima engleski nije maternji jezik, spomenut ćemo Nizozemsku koja se, u kontekstu engleskog i akademskog engleskog, ističe kao vrlo uspješna zemlja. S jedne strane, riječ je o zemlji čiji se govornici unazad nekoliko godina ocjenjuju kao najuspješniji govornici engleskog kao stranog jezika u svijetu.¹² Dalje, stepen internacionalizacije u Nizozemskoj je na vrlo visokom nivou što znači da u ovoj zemlji postoji veliki broj studijskih programa koji se izvode isključivo na engleskom jeziku.¹³ Na svim nizozemskim univerzitetima koji imaju velik broj međunarodnih studenata, paralelno s univerzitetom postoje i specijalizirani jezički centri, po uzoru na ranije spomenute modele u anglofonim zemljama. Naprimjer, pri Vrije Universiteit Amsterdam postoji specijalizirani jezički centar pod nazivom Academic Language Program,¹⁴ a pri Universiteit Leiden ovu vrstu pripreme edukacije obavlja Academic Language Centre¹⁵. Međutim, u kontekstu ove situacije, vrlo je važno istaći da je internacionalizacija visokog obrazovanja u neanglofonim zemljama ukazala i na to da se predavači koji koriste engleski kao komunikativni medij (EMI) u nastavi, ali koji nisu izvorni govornici engleskog jezika, susreću i sa velikim izazovom vjerodostojnog prenošenja poruke, a što se ogleda u načinu na koji EMI utječe na identitet i interakciju u multikulturalnim i multijezičkim obrazovnim okruženjima (Griffiths, 2023; Hickey, 2020).

¹⁰ Za više informacija vidi: <https://cce.grad-college.iastate.edu/>

¹¹ Za više informacija vidi: <https://www.leeds.ac.uk/language-centre>

¹² Za više informacija vidi: <https://www.ef.com/wwen/epi/>

¹³ Za više informacija vidi: <https://www.nuffic.nl/en>

¹⁴ Za više informacija vidi: <https://vu.nl/en/about-vu/faculties/faculty-of-humanities/more-about/academic-language-programme>

¹⁵ Za više informacija vidi: <https://www.universiteitleiden.nl/en/language-centre>

UKRATKO O ZASTUPLJENOSTI EDUKACIJE IZ OBLASTI AKADEMSKOG ENGLESKOG NA BOSANSKOHERCEGOVAČKIM UNIVERZITETIMA

Na samom kraju rada, osvrnut ćemo se ukratko i na zastupljenost edukacije iz oblasti akademskog engleskog na univerzitetima u Bosni i Hercegovini, na osnovu uvida u nastavne planove i programe osam univerziteta/odsjeka za engleski jezik i književnost (Univerzitet u Sarajevu, Univerzitet u Zenici, Univerzitet u Tuzli, Univerzitet u Bihaću, Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru, Sveučilište u Mostaru, Univerzitet u Istočnom Sarajevu i Univerzitet u Banjoj Luci). Privatni univerziteti nisu uzeti u obzir.

Uvidom u nastavne planove i programe može se konstatovati da je edukacija iz oblasti akademskog engleskog prisutna na odsjecima za engleski jezik i književnost, ali se može reći i sljedeće: primjetna je vidljiva razlika u pogledu organizacije nastave iz ove oblasti, pa se tako na nekim odsjecima pojavljuju dva kolegija iz akademskog engleskog na dvije godine studija, na nekim drugim postoji samo jedan kolegij na jednoj godini studija, dok neki drugi odsjeci imaju praksu izvođenja nastave iz ove oblasti u sklopu nekih drugih predmeta (modul). Pored toga, uvidom u opis nastavnog sadržaja spomenutih predmeta, može se konstatovati da je fokus svih kolegija na osposobljavanju studenata da napišu esej na engleskom jeziku, uključujući sve propratne relevantne teme (pisanje kao proces, faze pisanja, struktura, paragraf, argumentacija). O interkulturalnoj retorici se ne govori mnogo, tačnije ova tema se spominje samo u opisu jednog silabusa. I na kraju, imajući u vidu status akademskog engleskog u svijetu danas, o čemu je bilo riječi ranije, niti na jednom od spomenutih univerziteta trenutno ne postoje specijalizirani jezički centar koji bi pružao edukaciju iz ove oblasti. U tabeli koja slijedi naveden je pregled podataka.

Tabela 1: Pregled zastupljenosti kolegija iz akademskog engleskog na univerzitetima u BiH

Fakultet/ Univerzitet	Odsjek	Edukacija iz akademskog engleskog DA / NE	Naziv kolegija	Godina
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu ¹⁶	Odsjek za anglistiku	DA	Trenutno ne postoji poseban kolegij po uzoru na formulacije drugih kolegija navedenih u ovoj tabeli.	Nastava iz akademskog engleskog izvodi se u sklopu predmeta ESP (Treća godina/izborni) i kao nastava u sklopu predmeta Savremeni engleski jezik tokom studija (Writing Skills).
Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici ¹⁷	Odsjek za engleski jezik i književnost	DA	“Akademska pismenost I” “Akademska pismenost II”	Druga godina/ obavezan Treća godina/ obavezan
Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru ¹⁸	Odsjek za engleski jezik i književnost	DA	“Akademska pisanje I” “Akademska pisanje II”	Druga godina/ obavezan Treća godina/ obavezan
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru ¹⁹	Odsjek za engleski jezik i književnost	DA	“Pisanje eseja s metodologijom”	Prva godina/izborni
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli ²⁰	Odsjek za engleski jezik i književnost	DA	“Uvod u akademsko pisanje”	Prva godina/izborni

¹⁶ Za više informacija vidi: https://www.ff.unsa.ba/files/trajno/npp_2019/NPP-Anglistika-2019-2020.pdf

¹⁷ Za više informacija vidi: <https://ff.unze.ba/ba/engleski-jezik-i-knjizevnost/nastavni-program/>

¹⁸ Za više informacija vidi: <https://fhn.unmo.ba/wp-content/uploads/2017/02/nastavni-plan-i-program-engleski-jeziki-knjizevnost.pdf>

¹⁹ Za više informacija vidi: https://ff.sum.ba/sites/default/files/slike-staticke-stranice/Engleski%20jezik%20i%20knji%C5%BEevnost%2C%201.%20ciklus%20-%20Izvedbeni%20plan_2023-2024_0.pdf

²⁰ Za više informacija vidi: https://untz.ba/wp-content/uploads/2021/01/FF_Engleski_jezik_i_knjizevnost_Iciklus_2015-16.pdf

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bijaću ²¹	Odsjek za engleski jezik i književnost	DA	“Akademske pisanje”	Druga godina/ izborni
Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu ²²	Odsjek za engleski jezik i književnost	DA	“Engleski akademski diskurs”	Treća godina/ izborni
Filološki fakultet Univerziteta u Banjoj Luci ²³	Odsjek za engleski jezik i književnost	DA	Trenutno ne postoji poseban kolegij po uzoru na formulacije drugih kolegija navedenih u ovoj tabeli.	U sklopu predmeta Savremeni engleski jezik (silabus) izvodi se nastava iz pojedinih tematskih cjelina akademskog engleskog (Writing Skills).

ZAKLJUČAK

Na osnovu svega što smo do sada rekli, može se zaključiti sljedeće. Akademski engleski predstavlja zasebnu akademsku tradiciju koja se trenutno ističe kao veoma dominantna u odnosu na druge, kada je riječ o akademskom izražavanju na globalnom nivou. Akademski engleski je takav status stekao zahvaljujući globalnoj ekspanziji koja je sa sobom donijela internacionalizaciju univerzitetskog obrazovanja. Iako je prvobitno bio namijenjen za osposobljavanje međunarodnih studenata za uključivanje u studijske programe na engleskom jeziku, akademski engleski danas predstavlja set znanja i vještina koje su prijeko potrebne i studentima engleskog jezika, ali i nastavnom osoblju (bez obzira na područje), naročito u smislu artikulacije naučne misli prema široj čitalačkoj publici, odnosno publikovanju radova na engleskom jeziku. Stoga se čini da kao nikada do sada edukacija iz oblasti akademskog engleskog nije bila potrebija, i to upravo u onim obrazovnim sistemima i

²¹ Za više informacija vidi: <https://pfb.unbi.ba/download/npp/2017-18/NPP%20Engleski%20jezik%20i%20knji%C5%BEevnost.pdf>

²² Za više informacija vidi: <https://ff.ues.rs.ba/wp-content/uploads/2017/09/engleski-akademski-diskurs.pdf>

²³ Za više informacija vidi: <https://www.flf.unibl.org/nastavni-plan-i-program-engleski-1/>

akademskim kulturama koje nisu anglofone. Međutim, institucionalno provođenje edukacije iz akademskog engleskog (centri pri univerzitetima) danas se najčešće susreće na univerzitetima sa veoma velikim brojem međunarodnih studenata. Drugim riječima, u sredinama u kojima internacionalizacija nije dovoljno zastupljena, ovakve prakse, nažalost, još uvijek ne postoje. Jedna od takvih sredina je i Bosna i Hercegovina. Međutim, veoma je ohrabrujuće što u kontekstu bosanskohercegovačkih univerziteta postoji edukacija iz akademskog engleskog koja je, za sada, ograničena samo na odsjeke za engleski jezik i književnost. To ujedno znači da na našem području postoje univerzitetski predavači koji su se specijalizirali za ovu oblast i koji bi međusobnim udruživanjem mogli postati vrlo vrijedan pokretač promjene u pogledu pokretanja detaljnih istraživanja o osobinama bosanskohercegovačke prakse akademskog pisma, podizanja svijesti o važnosti edukacije iz ove oblasti i predlaganja rješenja za omogućavanje pristupa edukaciji ovog tipa ne samo studentima već i akademskom osoblju. Pored toga, po uzoru na ranije opisane prakse u ovom radu, uvođenje interkulturalne retorike u nastavni proces moglo bi biti od velike koristi, posebno iz ugla osvjetljavanja činjenice da su bosanskohercegovačka akademska tradicija i anglofona akademska tradicija dva različita pojma, dvije različite tradicije sa različitim pravilima, konvencijama i normama, a razumijevanje upravo sličnosti i razlika bi uveliko moglo unaprijediti sam proces učenja i značajno ojačati kompetencije svih onih koji žele biti uspješniji u upotrebi akademskog engleskog općenito.

LITERATURA

- Arnó-Macià, E., Aguilar-Pérez, M. i Tatzl, D., 2020. "Engineering students' perceptions of the role of ESP courses in internationalized universities". *English Specific Purposes*, Volume 58, str. 58–74.
- Atkinson, D., 2020. "Intercultural rhetoric and intercultural communication". *The Routledge Handbook of Language and Intercultural Communication*, str. 124–137.
- Bailey, S., 2017. *Academic Writing: A Handbook for International Students*. New York: Routledge.

- Biber, D. i Gray, B., 2016. *Grammatical complexity in academic English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bizup, J., 2008. "BEAM: A rhetorical vocabulary for teaching research-based writing". *Rhetoric Review* 27. (1), str. 72–86.
- Bhatia, V. K., 2008. "Genre analysis, ESP and professional practice". *English for Specific Purposes*, 27, str. 161–174.
- Björkman, B., 2013. *English as an Academic Lingua Franca: An Investigation of Form and Communicative Effectiveness*. Germany: De Gruyter
- Casanave, C., 2004. *Controversies in second language writing: Dilemmas and decisions in research and instruction*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Connor, U., 1996. *Contrastive rhetoric: Cross-cultural aspects of second language writing*. Cambridge, U. K.: Cambridge University Press.
- Connor, U., 2011. *Intercultural Rhetoric in the Writing Classroom*. The United States of America: The University of Michigan Press.
- Cotos, E., 2021. Writing an effective university application essay [Webinar]. EducationUSA and OPEN Program. Dostupno na: <<https://www.youtube.com/watch?v=kGBm1yn-kKY>> [20. 7. 2023].
- Chen, Y. W., Liu, G. Z., Lin, V. i Wang, H. Y., 2019. "Needs analysis for an ESP case study developed for the context-aware ubiquitous learning environment". *Digital Scholarship in the Humanities* (34) 1, str. 124–145.
- Clyne, M., 1987. "Cultural Differences in the Organization of Academic Texts. English and German". *Journal of Pragmatics* 11, str. 211–247.
- Crystal, D., 2012. *English as a Global language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dudley-Evans, T. i St. John, M. J., 1998. *Developments in ESP A multi-disciplinary approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- E F English Proficiency Index. (2024). The world's largest ranking of countries and regions by English skills (2023). [online]. Dostupno na: <https://www.ef.com/wwen/epi/> [24. 1. 2024].
- Fakultet humanističkih nauka Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru. (2024). Odsjek za engleski jezik i književnost. [online]. Dostupno na: <https://fhn.unmo.ba/wp-content/uploads/2017/02/nastavni-plan-i-program-engleski-jeziki-knjizevnost.pdf> [24. 1. 2024].

- Ferris, D. R. i Hedgecock, J. S., 2005. *Teaching ESL composition: purpose, process, and practice* (2nd ed.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu. (2024). [online]. Odsjek za engleski jezik i književnost. Dostupno na: <https://ff.ues.rs.ba/wp-content/uploads/2017/09/engleski-akademski-diskurs.pdf> [22. 1. 2024].
- Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu. (2024). Odsjek za anglistiku. [online]. Dostupno na: https://www.ff.unsa.ba/files/trajno/npp_2019/NPP-Anglistika-2019-2020.pdf [24. 1. 2024].
- Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli. (2024). Odsjek za engleski jezik i književnost. [online]. Dostupno na: https://untz.ba/wpcontent/uploads/2021/01/FF_Engleski_jezik_i_knjizevnost_Iciklus_2015-16.pdf [24. 1. 2024].
- Filozofski fakulteta Univerziteta u Zenici. (2024). Odsjek za engleski jezik i književnost. [online]. Dostupno na: <https://ff.unze.ba/ba/engleski-jezik-i-knjizevnost/nastavni-program/> [25. 1. 2024].
- Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru. (2024). Odsjek za engleski jezik i književnost. [online]. Dostupno na: https://ff.sum.ba/sites/default/files/slike-staticke-stranice/Engleski%20jezik%20i%20knji%C5%BEevnost%2C%201.%20ciklus%20-%20Izvedbeni%20plan_2023-2024_0.pdf [25. 1. 2024].
- Filološki fakultet Univerziteta u Banja Luci. (2024). Engleski jezik i književnost. [online]. Dostupno na: <https://www.flf.unibl.org/nastavni-plan-i-program-engleski-1/> [22. 1. 2024].
- Fox, H., 2002. "Being an ally". U: Schroeder, C., Fox, H. i Bizzel, P. ur. *Alt dis: Alternative discourses and the academy*. Portsmouth, NH: Boynton/Cook Publishers, str. 57–67.
- Flowerdew, J. (2022). "Models of English for research publication purposes". *World Englishes*, 41, str. 571–583. <https://doi.org/10.1111/weng.12606>
- Galtung, J. (1981). "Structure, Culture and Intellectual Style". *Social Science Information*, 20, str. 817–856.
- Gagich, M. i Zickel, E. 2018. *A guide to rhetoric, genre, and success in first-year writing*. [e-book]. MSL Academic Endeavors. Dostupno na: <<https://pressbooks.ulib.csuohio.edu/csu-fyw-rhetoric>> [13. 7. 2023].
- Griffiths, C. 2023. *The Practice of English as a Medium of Instruction (EMI) Around the World (Second Language Learning and Teaching)*. Switzerland: Springer.

- Hale, A. i Basides, H., 2023. *Keys to Academic English*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Hamp-Lyons, L., 2011. "English for Academic Purposes". U: Hinkel, E. ur. *Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning* 2 (1), str. 89–106.
- Hewings, M. i McCarthy, M., 2012. *Cambridge Academic English B2 Upper Intermediate Student's Book: An Integrated Skills Course for EAP*. Germany: Cambridge University Press.
- Hickey, 2020. *English in the German-Speaking World (Studies in English Language)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hitchcock, D., (2018). Critical Thinking [online]. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Dostupno na: <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/critical-thinking>> [16. 8. 2023].
- Hutchinson T. i Waters A., 1987. *English for Specific Purposes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hyland, K., 2009. *Academic Discourse: English In A Global Context*. United Kingdom: Bloomsbury Publishing.
- Iowa State University. (2023). Centre for Communication Excellence. [online]. Dostupno na: <<https://cce.grad-college.iastate.edu/>> [16. 8. 2023].
- Jenkins, J., 2013. *English as a Lingua Franca in the International University The Politics of Academic English Language Policy*. United Kingdom: Taylor & Francis.
- Johns, A. M. i Price-Machada, D., 2001. "English for Specific Purposes (ESP): Tailoring Courses to Students' Needs and to the Outside World". U: Celce-Murcia, M. ur. *Teaching English as a Second or Foreign Language* (3rd ed.). Boston, MA: Heinle and Heinle, str. 43–54.
- Kachru, B. B., 1990. "World Englishes and applied linguistics". *World Englishes*, 9(1), str. 3–20.
- Kaplan, R. B., 1966. "Cultural thought patterns in intercultural education". *Language learning*, 16 (1), str. 1–20.
- Kubota, R. i Lehner, A., 2004. "Toward critical contrastive rhetoric". *Journal of Second Language Writing*, 13, str. 7–27.
- Lan, H., 2002. "Contrastive rhetoric: A must in cross-cultural inquiries". U: Schroeder, C., Fox, H. i Bizzell, P. ur. *Alt dis: Alternative discourses and the academy*. Portsmouth, NH: Boynton/Cook Publishers, str. 68–79.

- Lunsford, A., Ruszkiewicz, J. J. i Walters, K., 2019. *Everything's an argument*. Boston, MA: Bedford/St. Martin's.
- Matsuda, P. K., 1997. "Contrastive rhetoric in context: A dynamic model of L2 writing". *Journal of Second Language Writing* 6, str. 45–60.
- Nuffic. (2023). The Dutch organisation for the internationalisation in education. [online]. Dostupno na: <<https://www.nuffic.nl/en>> [8. 8. 2023].
- Paltridge, B. et al., 2009. *Teaching academic writing: An Introduction for teachers of second language writers*. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press
- Paltridge, B. i Starfield, S. (ur.), 2013. *The Handbook of English for Specific Purposes*. Boston: Wiley-Blackwell.
- Paterson, K. i Wedge, R., 2013. *Oxford Grammar for EAP*. Oxford: Oxford University Press.
- Pazoki, S. J. i Alemi, M., 2020. "Engineering students' motivation to learn technical English in ESP courses: investigating Iranian teachers' and students' perceptions". *RELC J.* 51, str. 212–226.
- Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću. (2024). Odsjek za engleski jezik i književnost. [online]. Dostupno na: <https://pfb.unbi.ba/download/npp/2017-18/NPP%20Engleski%20jezik%20i%20knji%20C5%BEevnost.pdf> [22. 1. 2024].
- Reid, J. M., 1993. *Teaching ESL writing*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Richards, J. C. i Pun, J. 2022. *Teaching and Learning in English Medium Instruction: An Introduction*. United Kingdom: Routledge.
- Schick, K. i Schubert, L., 2017. *So what? The Writer's Argument*. New York: Oxford University Press.
- Statista. 2023. The most spoken languages worldwide in 2023 (by speakers in millions). [online]. Dostupno na: <<https://www.statista.com/statistics/266808/the-most-spoken-languagesworldwide/#:~:text=In%202023%2C%20there%20were%20around,at%20the%20time%20of%20survey.>> [24. 8. 2023].
- Strevens, P., 1988. "ESP after twenty years: A re-appraisal". U: Tickoo, M. ur. *ESP: State of the art*. SEAMEO Regional Language Centre, str. 1–13.
- Tardy, C., 2016. *Beyond Convention: Genre Innovation in Academic Writing*. United States: University of Michigan Press.

- University of Leeds. (2023). Language Centre. [online]. Dostupno na: <<https://www.leeds.ac.uk/language-centre>> [18. 8. 2023].
- Universiteit Leiden. (2024). Academic Language Centre. [online]. Dostupno na: <<https://www.universiteitleiden.nl/en/language-centre>> [25. 8. 2023].
- Vrije Universiteit Amsterdam. (2023). Academic Language Program. [online]. Dostupno na: <<https://vu.nl/en/about-vu/faculties/faculty-of-humanities/more-about/academic-language-programme>> [18. 8. 2023].
- Williams, C. (2014). “The future of ESP studies: building on success, exploring new paths, avoiding Pitfalls”. *Intersections - l'anglais de spécialité, Creuset multidomaine*. [online], 66. Dostupno na: <<http://journals.openedition.org/asp/4616>> [7. 8. 2023].

ON THE INTERCULTURAL ASPECT OF THE DEVELOPMENT OF ACADEMIC ENGLISH AND A BRIEF OVERVIEW OF EDUCATION IN THIS FIELD AT UNIVERSITY LEVEL IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

This paper provides an overview of the most significant socio-historical and linguistic factors that have influenced the emergence of the term “Academic English”. It begins with a brief review explaining the reasons behind the global expansion of the English language and its internationalization at university level worldwide. It then discusses the influx of international students into English-speaking countries and the linguistic-cultural challenges they face. The paper continues by explaining the meaning of the term ‘Academic English’ and briefly describes current teaching practices at universities with internationalization at a high level nowadays. In the final part, the paper discusses the presence of academic English education in Bosnia and Herzegovina through an analysis of the curricula of eight departments of English language and literature. The paper concludes by stating that education in academic English at universities in Bosnia and Herzegovina does exist, but that there is much room for future improvements, especially in terms of researching the characteristics of the Bosnian-Herzegovinian academic writing tradition and initiating education in academic English for both students and academic staff.

Key words: *global expansion, internationalization, academic English*

ZANA EKIZ

MORFOLOŠKE I SEMANTIČKE KARAKTERISTIKE STANDARDNOG ITALIJANSKOG JEZIKA NA PRIMJERIMA KNJIŽEVNOG DJELA IZ XX VIJEKA I SAVREMENE ITALIJANSKE ŠTAMPE

Sažetak

Ovaj rad bavi se evolucijom italijanskog standardnog jezika na korpusu književnog djela XX vijeka – romana Giorgia Bassanija *Il giardino dei Finzi-Contini* (*Vrt Finzi-Continijevih*) i savremene italijanske štampe. Analizirajući pojedine jezičke elemente na morfološkom i semantičkom nivou, objašnjava se način na koji evoluirala italijanski standardni jezik u književnosti i u jeziku štampe. Posebna pažnja posvećena je razlikama između ta dva registra i njihovim sličnostima.

Ključne riječi: *evolucija jezičke norme italijanskog jezika, standardni jezik, XX vijek, književni registar, jezik štampe, morfologija, semantika*

1. UVOD

Jezik kao osnovno sredstvo komunikacije može biti iskazan u govornoj i pisanoj formi, s tim da je u ovom radu u centru našeg interesovanja pisani jezik. U kontekstu pisanog jezika treba istaći jednu važnu činjenicu – naime, autor u procesu pisanja ima veću kontrolu nad onim što želi izraziti riječima. Ne samo da je moguće bolje kontrolisati sadržaj, odnosno izbor riječi i izraza koji odgovaraju datom kontekstu, nego i pravopis, kao i sveukupni smisao teksta. Međutim, važno je naglasiti da u oblikovanju svakog teksta autoru ostaje sloboda odabira jezičkih sredstava koja se, kada je riječ

o književnoumjetničkom stilu, ogleda “u tome što je jezična kreativnost kvalitativno drukčija od one u drugim stilovima. Osim toga, dopušteno je kršenje niza zabrana koje su uobičajene u drugim stilovima [...]” (Katnić-Bakaršić, 1999, str. 42). Pored jezika književnosti, u ovom radu se zanimamo i za jezik štampe, koji se u stilistici svrstava u žurnalistički stil. To je zapravo stil koji se pojavljuje u medijima, a kada je u pitanju pisani jezik, to su pretežno novine i časopisi. Za ova dva stila zajednička crta je kreativnost, a jezik štampe je specifičan po tome što je žanrovski raznovrstan i namijenjen je širokom auditoriju.

Iako je funkcionalno-stilsko raslojavanje jezika vezano za određenu sferu upotrebe jezika (npr. književnu, esejističku, reklamnu, govornu, oratorsku itd.), bez obzira na to da li govorimo o književnom tekstu ili vijestima u novinskom članku, jedna je činjenica nesporna – izbor jezičkih sredstava svakog funkcionalnog stila uslovljen je njegovom namjenom, ali i prožimanjem s drugim stilovima. Jezik kao osnovno sredstvo komuniciranja omogućava govornicima prenošenje i osnovnih informacija, ali i emocija, koje mogu biti iskazane i usmeno i u pisanoj formi. Takva sposobnost jezika pruža mogućnost autorima da se izraze kroz različite funkcionalne stilove – npr. kroz književnoumjetnički, s naglašenom ekspresivnom funkcijom jezika, te kroz novinski članak u kojem je dominantna referencijalna funkcija jezika. Razlike među ovim stilovima treba tražiti u njihovim namjenama koje se odražavaju i u samoj organizaciji teksta.

Kad je riječ o italijanskom jeziku, on se, kao i svi jezici, neprestano mijenja. Da bismo razumjeli prirodu ovog fenomena, potrebno se vratiti u prošlost. To će nam pomoći da shvatimo kako se prestižna varijanta jezika, koja je vjekovima bila vezana za književna djela, proširila među govornicima. U svakom slučaju, to podrazumijeva mijenjanje jezika u skladu s razvojem društva te njegovo unapređivanje u skladu sa širenjem oblasti komunikacije – sve su ovo odlike jezika koji su oblikovali Italijani kako bi ga prilagodili svojim svakodnevnim komunikacijskim potrebama, što korespondira s tvrdnjom Katnić-Bakaršić da “funkcionalni stilovi predstavljaju sistem koji se razvija u skladu sa razvojem društva [...]” (1999, str. 22).

Metodološki pristup u ovom radu zasniva se na relevantnim podacima iz stručne literature, naučnoistraživačkih radova iz područja jezika i njegovog razvitka te na analizi odabranog korpusa. Kako bismo pokazali evoluciju italijanskog jezika, te kako se jezička norma prilagođava novim upotrebama, odlučili smo uporediti pojedine morfološke i semantičke karakteristike romana *Il giardino dei Finzi-Contini* (*Vrt Finzi-Continijevih*) autora Giorgia Bassanija i jezika savremene štampe. Kako bismo došli do željenog cilja, rad smo razvrstali u sljedeće dijelove: u prvom dijelu dajemo kraći prikaz jezičke stvarnosti u Italiji, počevši od nastanka savremene norme italijanskog jezika, preko načinâ na koje ta norma ulazi – i neophodno se modifikuje – u govorni jezik i sfere jezika koje nisu književnost; potom obrazlažemo izbor korpusa na kojem radimo, da bismo konačno prešli na glavni dio rada – analizu korpusa.

2. EVOLUCIJA ITALIJANSKOG JEZIKA – UTICAJ MEDIJA

Kad je riječ o standardnom italijanskom jeziku, jeziku koji se danas uči u školi,¹ u ranijim razdobljima on je prolazio kroz različite promjene s obzirom na to da je njegova upotreba dugo bila ograničena na mali broj ljudi, dok se najveći procenat govornika služio dijalektima. Ovim fenomenom se bavilo nekoliko italijanskih lingvista. Među najistaknutijim, na osnovu čijih djela ćemo predstaviti glavne promjene u italijanskom jeziku u XX vijeku, svakako je Tullio de Mauro (2011), koji se u djelu *Storia linguistica dell'Italia unita* (*Lingvistička historija ujedinjene Italije*) bavio promjenama u jeziku koje se odnose medije. Zatim je ovdje važno spomenuti Bruna Migliorinija (2019) koji se bavio, između ostalog, italijanskim kao jezikom čija je norma nastala na osnovu najvećih književnih djela iz XIV vijeka,

¹ Počevši od ujedinjena Italije 1861. godine, raste fenomen masovnog obaveznog školovanja, koji progresivno smanjuje procenat nepismenih u Italiji. “Šezdesetih godina prošlog vijeka širenje bogatstva i koncentracije ljudi u urbanim sredinama omogućilo je mnogo većem postotku djece da pohađaju školu do završetka obaveznog obrazovanja.” Vidi o tome na Treccani: https://www.treccani.it/enciclopedia/scolarizzazione_%28Enciclopedia-dei-ragazzi%29/. Prevod s italijanskog jezika uradila je autorica ovog članka.

o čemu je pisao u svom kapitalnom pregledu historije italijanskog jezika *Storia della lingua italiana* (*Historija italijanskog jezika*). Naposljetku, u ovom radu referiramo se i na članak Francesca Sabatinija (1985) “L’italiano dell’uso medio” (“Italijanski jezik prosječne upotrebe”).

Ovdje je potrebno naglasiti da period između druge polovine XIX i početka XX vijeka karakteriše ogromna književna produkcija namijenjena raznolikoj publici, kao i dnevne nacionalne novine koje nisu namijenjene samo književnoj eliti već širokoj čitalačkoj publici. Dakle, širenjem masovnih medija poput štampe, televizije, filmske produkcije ili radija, te zahvaljujući općenito ekonomskom i naučnom napretku Apeninskog poluostrva, ono što je ranije bio elitistički jezik, do sedamdesetih godina XX vijeka postaje sredstvo svakodnevne komunikacije. Zahvaljujući radiju i televiziji, standardni italijanski je ušao u domove Italijana, a s njim i različiti programi edukativnog, pedagoškog, zabavnog i informativnog karaktera. Prostorije televizije širom zemlje otvaraju svoja vrata publici, a prostor se daje regionalnim izgovorima, kolokvijalnim izrazima i upotrebi jezičkih oblika koji nisu uvijek normirani. Onog trenutka kada je postao jezik kojim govori veliki dio stanovništva, italijanski se počeo transformisati odstupajući od standarda, odnosno onog jezika koji zahtijeva norma koja se uči u školama. Štampa, uzimajući u obzir potrebu da se vijest prenese brzo, sažeto i efikasno, mijenja i način upotrebe jezika i sam jezik. Ovdje prvenstveno mislimo na sintaksičko ustrojstvo zbog toga što jezik štampe poprilično pojednostavljuje složene rečenice, odnosno izbjegava ih, te ograničava upotrebu zavisnih rečenica. Kad je riječ o polju leksike, zahvaljujući štampi u jezik ulaze brojni neologizmi i tehnički termini iz jezika struke.

Sve ove promjene koje su se odrazile na italijanski jezik, a naročito na njegovo udaljavanje od standarda, navele su lingviste u osamdesetim godinama na stvaranje izraza *italijanski neostandardni jezik*. Lingvista i filolog Arrigo Castellani u svom “*Morbus anglicus*” (1987, str. 137–153) analizirao je razlike u upotrebi francuskog jezika u književnosti početkom XX vijeka i engleskog jezika krajem XX vijeka. Primijetio je da je za riječi francuskog jezika, koji je vrlo sličan italijanskom, relativno lako pronaći ekvivalente,

dok je danas manji broj riječi moguće prilagoditi iz engleskog jezika. Također je naglasio da riječi porijeklom iz francuskog obično pripadaju jeziku elite, dok su riječi engleskog jezika često vezane uz šire narodne mase. Ovim je otvoren prostor stranim riječima, posebno onim iz engleskog, koje su, nakon što su postale široko rasprostranjene, uključene u kategoriju posuđenica (it. *forestierismi*).

Kako je italijanski jezik postajao otvoreniji, tako su njegovi govornici sve više počeli odstupati od propisane jezičke norme oblikujući inovacije evidentne na svim nivoima jezičke realizacije: na fonološkom, morfološkom, sintaksičkom, ali i na leksičkom nivou. O tome govori i bosanskohercegovački lingvist Jasmin Džindo, koji se u knjizi *Riflessioni sull'italiano* (2013) pokazuje da neologizmi ulaze u jezik zahvaljujući štampi.

3. IZBOR KORPUSA

Kao korpus u ovom radu izabrali smo roman *Il giardino dei Finzi-Contini* (Vrt Finzi-Continijevih) autora Giorgia Bassanija, a kad je riječ o savremenoj italijanskoj štampi, odlučili smo se za sljedeće časopise i novine: *Motociclismo* (sportski mjesečni časopis, printani format), *Action magazine* (sportski sedmični časopis, online format), *Panorama* (časopis o politici i aktuelnostima, online format), *Il fatto quotidiano* (dnevne novine, online format) i *Green week festival* (e-časopis koji govori o ekološkoj svijesti). Roman *Il giardino dei Finzi-Contini* izabran je zbog toga što njegov jezik oslikava političku situaciju vremena u kojem je smještena radnja. Baldelli (u: Virna Brigatti, 2023, str. 98) tvrdi da Bassani teži ka zajedničkom italijanskom jeziku, izbjegava žargon i dijalekt tako što ga ograničava u onoj mjeri koja je prihvatljiva zahvaljujući dugoj pripovjedačkoj tradiciji. Baldelli također navodi da je ideja o zajedničkom jeziku jedna od najjačih težnji savremenog vremena. Uz to dodaje i snagu ideje oslobođanja od bremena dijalekata koji su vjekovima predstavljali teret nad zajedničkim italijanskim jezikom. Dok u navedenim časopisima i novinama pronalazimo mnoštvo raznolikih, kako političkih tako i socijalnih, uticaja na upotrijebljeni jezik,

isto tako uočavamo promjene, ali i razlike u poređenju s jezikom romana XX vijeka. Dakle, odlučili smo se na poređenje tekstova koji pripadaju različitim stilovima – književni i jezik štampe kako bismo prikazali i naglasili transformaciju italijanskog jezika pisanog u šezdeset godina historije, kao i razliku među ta dva stila.

4. ANALIZA MORFOLOŠKIH I SEMANTIČKIH RAZLIKA

U nastavku ćemo analizirati nekoliko primjera iz romana Giorgia Bassanija *Il giardino dei Finzi-Contini*, koje ćemo uporediti s primjerima preuzetim iz nekoliko brojeva italijanskih časopisa i novina s ciljem praćenja jezičkih promjena, a samim tim i razlika u italijanskom jeziku na morfološkom i semantičkom nivou. Primjeri će biti navedeni ovim redoslijedom: najprije primjer iz Bassanijevog romana, a potom primjer iz štampe.

4.1. Opisivanje stvari ili radnje

Sljedeći primjeri ilustriraju na koji se način razlikuju opisi u književnom i novinarskom tekstu.

- 1a) *Sospirò, levò gli occhi al cielo, sorrise chissà perché ancora una volta, scoprendo tra le labbra sottili una dentatura ben altrimenti compatta e forte che non quella del danese; e intanto, col braccio levato, ci indicava il viale che, dopo un centinaio di metri, si inoltrava dentro un folto di canne d'India.* (Bassani, 2015, str. 64)
- 1b) *Dimore nobiliari, ovvero tutte quelle ville e palazzi dove generazioni di una stessa famiglia hanno lasciato i segni della propria storia. Palazzi reali e luoghi di potere, completamente musealizzati o ancora parzialmente in uso.* (PA, 2021)

Kada se uporede pridjevi podvučeni u ova dva primjera, u prvom primjeru književnog jezika (1a), u drugom jezika štampe (1b), uočavaju se znatne razlike. U prvom tekstu (1a) autor opisuje radnju, a to je iskazano glavnim i zavisnim rečenicama, s tim da je radnja opisana uz znatan broj pridjeva. Suprotno tome, u drugom tekstu (1b) očito je da se zavisne rečenice

ne upotrebljavaju, da je tekst sačinjen od kratkih rečenica u kojima se opisuju kuće pretvorene u muzeje, a imenice su popraćene sa po jednim opisnim pridjevom. Na osnovu ovakvih primjera možemo zaključiti da se jezik štampe ogleda u kratkom i efektnom davanju podataka i opisivanju.

4.2. Upotreba veznika

U jeziku štampe se uglavnom upotrebljava veznik *perché* (zato što), izuzimajući alternativne kao što su: *poiché* (pošto), *per il fatto che* (zbog činjenice da) itd. To se jasno vidi u sljedećim primjerima:

2a) E ***poiché*** tutti i pellegrinaggi, secondo Micol, dovevano essere compiuti [...] (Bassani, 2015, str. 82)

2b) Le sue acque sono tragicamente conosciute come grande cimitero di barche, ***perché*** piene di secche e scogli, dove si formano grandi onde [...] (MO, 2018, str. 184)

U primjeru iz časopisa (2b), kako smo već prethodno naveli, upotrijebljen je veznik *perché*. Generalno posmatrajući, može se reći da u tekstovima štampe uglavnom nalazimo ovaj veznik. Naravno, nije isključeno da se on koristi i u jeziku književnosti (2a), ali njegova upotreba nije tako česta kao u jeziku štampe jer se u književnom stilu nastoje koristiti različiti sinonimi s ciljem stilskog obogaćivanja teksta.

Dalje, u jeziku štampe se često izbjegava upotreba konjunktiva i kondicionala koji su u tom slučaju zamijenjeni prezentom ili imperfektom indikativa. Do toga dolazi zato što se ne upotrebljavaju veznici koji u standardnom jeziku uvode konjunktiv (npr. koncesivni veznici *sebbene*, *benché*, *nonostante* – iako, uprkos), a važno je napomenuti i to da u italijanskom jeziku veznik utiče na upotrebu konjunktiva i indikativa:

2c) *Sebbene il professore si fosse congedato con un “arrivederci!” più che cordiale, a nesuno sarebbe venuto in mente di tenere eccessivo conto della sua promessa.* (Bassani, 2015, str. 72)

2d) *Ciò significa che chi copia e incolla un testo o una pagina web viola il diritto d'autore **anche se** ne riporta l'autore e magari il link [...]* (LE, 2017)

U primjeru iz štampe (2d) autor upotrebljava oblik *anche se* (iako) koji ga ne obavezuje da u zavisnoj rečenici upotrijebi konjunktiv, dok bi u jeziku književnosti u ovakvoj jednoj rečeničnoj konstrukciji sigurno upotrijebio veznik koji zahtijeva upotrebu konjunktiva, a koji uvodi glavnu ili (u zavisnosti od rečenice) subordiniranu rečenicu. Takav je slučaj u primjeru 2c na osnovu kojeg se prepoznaje upotreba standardnog jezika.

4.3. Morfologija glagola

U pogledu glagolske morfologije, u jeziku štampe vrlo je ograničena upotreba vremena poput *passato remoto* (pluskvamperfekt) (npr. *Due anni fa ebbi un incidente* – Prije dvije godine sam bio imao nesreću), koji je zamijenjen *passato prossimo* (perfekt) (npr. *Due anni fa ho avuto un incidente* – Prije dvije godine sam imao nesreću) ili *futuro* (npr. *Domenica andrò al cinema* – U nedjelju ću ići u kino) umjesto kojeg se koristi sadašnje vrijeme (npr. *Sabato vado al cinema* – U subotu idem u kino). Tu činjenicu možemo ilustrovati sljedećim primjerima:

- 3a) *Fu così che cominciarono, quasi sempre per ingannare le attese fra una partita e l'altra, le nostre lunghe scorribande a due. Le prime volte **prendevamo** le biciclette.* (Bassani, 2015, str. 80)
- 3b) ***Ad aprire** le loro porte aziende che operano nel distretto conciario e nel settore energia, come SNAM...* (GR, 2022)
- 3c) ***Nasce** a Milano la prima edicola eco-sostenibile italiana.* (IFQ, 2022)

Za iskazivanje prošlosti ili budućnosti upotrebljava se glagol u infinitivu *aprire* (otvoriti) na početku rečenice (3b), a samim tim, kako je to vidljivo u primjeru 3c, dolazi do izostavljanja pomoćnih glagola *avere* (imati) ili *essere* (biti) koje je, po pravilima tvorbe, u slučaju prošlog vremena *passata prossima*, a u zavisnosti od glagola koji je u pitanju, neophodno upotrijebiti. U primjeru iz književnog teksta (3a) koristi se glagolsko vrijeme *imperfetto* koje je tipično za opisivanje prošlosti. Kad je riječ o primjerima iz novinskog članka (3b), autor je u ovoj rečenici upotrijebio infinitiv umjesto nekog prošlog vremena ili futura, jer je to upravo sloboda koju autori u jeziku štampe mogu iskoristiti ukoliko smatraju da bi ona mogla doprinijeti

“vizuelnoj zvučnosti”² i direktnosti prenošenja željene poruke, odnosno, u ovom slučaju, informacije. Ovo naglašavamo zbog toga što, ukoliko ne poznajemo prethodni sadržaj ili onaj koji slijedi, u ovakvoj konstrukciji ne možemo definisati da li je riječ o nečemu što se desilo u prošlosti ili će se tek desiti u budućnosti. U primjeru 3c upotrijebljen je prezent umjesto prošlog vremena, što je tipično za jezik štampe, ali i medija općenito. Ovakva upotreba gramatičkih oblika (glagolskih načina i vremena) djeluje na efektivnost poruke jer, za razliku od književnog jezika, tekst štampe ima zadatak da prenese željenu ideju, misao, informaciju u veoma kratkom vremenu.

4.4. Frazološki izrazi

U književnom jeziku XX vijeka, kao i u jeziku štampe, česta je upotreba fraza, idiomatskih i kolokvijalnih izraza. I naš korpus to potvrđuje:

- 4a) *Prima che l'Adriana e Bruno avessero terminato di **mettermi al corrente** su questi avvenimenti [...]* (Bassani, 2015, str. 63)
- 4b) *[...] non c'è niente da fare, infine magagnette **saltano** subito **all'occhio**, la vernice qua e là è partita[...]* (Bassani, 2015, str. 88)
- 4c) *Se siete a caccia di percorsi “freschi” [...]lontano dal “già visto”[...]* (MO, 2018)
- 4d) *Nelle città blindate per l'emergenza Coronavirus, l'unica **valvola di sfogo** è lo sport.* (AM, 2021)

Kako u primjerima iz književnog stila (4a) i (4b), tako se i u primjerima iz štampe (4c) i (4d) frazama i idiomatskim izrazima želi efektivnije i realnije dočarati ono što se opisuje. Iz ovakvih primjera jasno se vidi da u jeziku književnosti XX vijeka dolazi do promjena koje nastaju uvođenjem kolokvijalnijeg načina izražavanja i čestom upotrebom fraza. U primjeru 4a autor je umjesto konstrukcije *far sapere* (javiti) upotrijebio frazu *mettere al corrente* (upoznati nekoga sa nečim), dok u primjeru 4b koristi izraz *saltare all'occhio* (upadati u oko, u kontekstu odvlačenja pažnje) da bi na što efektivniji i slikovitiji način prikazao trenutak koji opisuje. Kad je riječ o jeziku štampe, upotreba fraza i idiomatskih izraza je konstanta, neovisno o

² Prema našim izvorima, kako smo se željeli izraziti.

vrsti novina, članka i sl. Tako su u primjeru 4c upotrijebljeni termini *freschi* (svježi, u prenesenom značenju koje obilježava “novitet”) i *già visto* (već viđeno), dok u sljedećem primjeru iz štampe (4d) imamo frazu *valvola di sfogo* (ispušni ventil, u kontekstu pronalaženja rješenja za oslobađanje od stresa). Takva vrsta jezičkih elemenata u štampi je jako bitna kako bi se što realnije prikazalo ono o čemu se piše s obzirom na to da, za razliku od književnosti, autori u jeziku štampe ne koriste duge rečenice niti mnogo opisnih elemenata.

4.5. *Upotreba interpunkcije i žargona*

I književni jezik i jezik štampe pripadaju stilovima u kojima je autorima “dozvoljena” upotreba najrazličitijih sredstava – od jezičkih do grafetičkih. Međutim, u književnom jeziku, u namjeri da se što dinamičnije i slikovitije dočara radnja, primjećuje se učestala upotreba interpunkcijskih znakova:

5a) *Dava un'occhiata all'orologio, annunciava che era tempo di filare a dormire (anche se la sirena della fabbrica per loro “tecnici” non suonava che alle otto – soggiungeva spesso, solenne –, i piedi giù dal letto bisognava sempre metterli alle sei e tre quarti “come minimo”...)*
[Bassani, 2015:185].

5b) *Bacao je pogled na sat, obavještavao je da je došlo vrijeme da se briše u krevet (iako bi se sirena fabrike za njih “tehničare” aktivirala tek u osam sati – često bi dodavao, svečano –, noge si uvijek morao spuštati niz krevet “minimalno” u petnaest do sedam...)*³

Pored interpunkcije, kao odraza autorske slobode, evidentno je prisustvo žargona, fraza, kao i umetanja dijelova rečenica na nestandardizovan način. To se vidi u primjeru žargonizma *dava un'occhiata* koji, iako se javlja u književnom stilu, nije njegova tipična odlika. Pojava interpunkcije i žargona na način na koji ih je autor upotrijebio u primjeru 5a [a to još jasnije možemo uočiti i shvatiti u prevodu (5b) primjera], pokazuje njegovu slobodu u izboru različitih sredstava kako bi dočarao opisanu situaciju.

³ Prevod s italijanskog jezika uradila je autorica ovog članka.

4.6. Posuđenice

U nastavku ćemo razmotriti uticaj jezika štampe na jezik književnosti i odnos francuskog naspram engleskog. U XX vijeku žurnalistički stil počinje značajno uticati na književni stil kad je u pitanju upotreba anglicizama, a naročito kad je riječ o brojnosti upotrijebljene leksike u odnosu na dotadašnju leksiku iz francuskog jezika. Kao dokaz ovakve vrste evolucije, u nastavku ćemo navesti imenice na engleskom koje su prisutne samo u jednom poglavlju (devet stranica) romana (Bassani, 2015, str. 91–99):

- 6a) *Dal **match** interrotto non si era neppure più parlato [...]* (Bassani, 2015, str. 62)
- 6b) *E cioè: quasi niente **out**, specie dietro le righe [...]* (Ibid., 2015, str. 67)
- 6c) *[...] con quel suo carattere più passivo di un **punching ball** [...]* (Ibid., 2015, str. 98)

Mnoge riječi iz engleskog jezika po svojoj su strukturi sintaksički ekvivalentne, tj. jednosložne su i samim tim su praktičnije za upotrebu, kako u jeziku štampe, tako, kao u primjerima 6a, 6b i 6c, i u jeziku književnosti. Riječi iz engleskog jezika u primjerima *match*, *put* i *punching ball* spadaju u semantičko polje sporta. U italijanskom jeziku postoje prevodni ekvivalenti ovih riječi, ali se ovdje radi o posuđenicama koje su upotrijebljene zbog prestiža. Autor je, naime, mogao upotrijebiti iste ove riječi na italijanskom jeziku, a smisao bi ostao identičan – ital. *partita*, *mettere*, *pallapugno*. Bassani, također, u svom romanu upotrebljava riječi na francuskom jeziku, ali u znatno manjem broju u odnosu na anglicizme. Kao dokaz toga, u nastavku ćemo navesti lekseme iz engleskog i francuskog jezika koje su prisutne u samo jednom poglavlju – lekseme iz engleskog jezika: *living room*, *hall*, *clic*, *transeat*, *game*, *week-ends*, *punching-ball*; lekseme iz francuskog: *opalines*, *flutes*. Međutim, smatramo bitnim napomenuti da u ovom poglavlju, pored leksema iz engleskog i francuskog jezika, identifikujemo čak više leksema iz njemačkog nego iz francuskog jezika: *Hütte*, *verboten*, *privat*, *Skiwasser*.

Osim anglicizama koji su još u prošlom vijeku pronašli svoje mjesto u rječniku italijanskog jezika – poput *film*, *bar*, *partner*, *sport*, *festival*, *computer*, *record*, *media*, *stress*, *tennis*, *show*, *relax* i mnogih drugih – koji se

pojavljaju kako u jeziku štampe tako i u književnom jeziku, u posljednje vrijeme se nameće upotreba novih anglicizama u jeziku štampe koji su sve više prisutni kao posljedica savremenih oblika komunikacije nastalih uslijed globalizacije. Kao ilustracija mogu poslužiti sljedeći primjeri:

6d) *Il rap di oggi è “esaltazione dell’opulenza”, la solidarietà “non si fa sul web con l’**hash tag** ma concretamente e sul campo”, la politica “è ridotta a un **tweet**”.* (IFQ, 2021)

6e) *Il metodo **smart**, per far stare tutto dell’imprenditrice e scrittrice di origine indiana[...]E sembrerà strano, ma di manuali [...]è pieno il **web**, anzi, addirittura avanza la figura del **travel coach** [...] se proprio vogliamo filosofeggiare sul **trolley** e sull’arte riempirlo[...] Ma qui, per fortuna, si parla solo di **weekend**.* (PA, 2022)

6f) *Abbiamo ricevuto dal Ministero danese il mandato di promuovere lo **staycation**, vale a dire la vacanza domestica [...]*(AM, 2020)

6g)[...]il “picco” degli ultimi **cluster** romani, i numeri dei nuovi contagi da coronavirus nel Lazio[...] (CdS, 2020)

6h) *L’**inline skating** è lo **sport** più simile allo sci. Anche per questo durante il **lockdown** il mercato dei pattini in linea è letteralmente esploso.* (AM, 2021)

Razvojem tehnologije došlo je do pojave društvenih mreža, a time se i broj ljudi koji koriste ova komunikacijska sredstva značajno povećava, što dovodi do transformacije pisanog jezika. Posljedica takve transformacije su i promjene u stilu pisanja autora iz svijeta štampe. A ta pojava je očigledna kroz broj primjera koje smo prethodno naveli (6d, e, f, g, h). U ovim primjerima autori ne upotrebljavaju anglicizme zbog toga što ne postoje eventualni prevodni ekvivalenti u italijanskom jeziku, već se prije svega radi o brzini širenja leksikona koji se pojavljuje na međunarodnom nivou. Tako imamo *hashtag* i *tweet* (6d), riječi tipične za aplikacije na pametnim telefonima – dakle, odmah prepoznatljive čitaocima. Dalje, u primjeru 6e imamo lekseme *smart* i *web* koje su opet vezane za tehnologiju, dok su anglicizmi *travel coach*, *trolley* i *weekend* izrazi vezani za temu putovanja, riječi od kojih *trolley* i *weekend* se nalaze u vokabularu italijanskog

svakodnevnog jezika. U primjeru 6f *staycation* je izraz koji je ušao u upotrebu kao “emocionalna utjeha” čitaocu da ipak postoji godišnji odmor, samo “drugačiji”, u skladu s okolnostima. Slično je i u primjeru 6h za izraz *inline skating*, vrsta sporta popularnog za vrijeme pandemije. Zbog toga gotovo sa sigurnošću isključujemo mogućnost da je u ovom slučaju u pitanju “lijenost” autora da nađe odgovarajuće rješenje u italijanskom jeziku jer smatramo da upotreba anglicizama odgovara kontekstu u kojem se nalaze. Riječi poput *cluster* (6g) i *lockdown* (6h) su riječi koje su za vrijeme pandemije reaktualizovane u gotovo svim jezicima svijeta, pa tako i u bosanskom jeziku. Smatramo da je ovdje riječ o vještini autora, u ovom slučaju pisca članka koji ima namjeru da manipuliše emocijama čitalaca i da ih “umreži” – što je postalo jedan od vodećih trendova.

5. ZAKLJUČAK

Na osnovu analiziranih odabranih primjera istakli smo kako razlike, tako i sličnosti u italijanskom jeziku književnosti XX vijeka i jeziku štampe. Jasno je da su i jezik štampe i jezik književnosti kroz vrijeme doživjeli značajne promjene, ali i to da je u jednom trenutku na jezik književnosti uticao jezik štampe. Međutim, oba stila i dalje čuvaju svoje temeljne jezičke odlike, s tim da se jezik štampe znatno brže razvija od jezika književnosti, što smo mogli uočiti kroz analizu i poređenje primjera iz Bassanijevog romana *Il giardino dei Finzi-Contini* i primjera iz odabranih časopisa i novina. Pisani italijanski jezik sve više pokazuje fleksibilnost i u književnoumjetničkom, ali i novinarskom stilu, što je odraz autorske slobode u izboru jezičkih sredstava kojima žele pridobiti savremenog čitaoca. To pokazuju prodor jezičkih elemenata iz razgovornog jezika, ali i posuđenica, što je svakako više izraženo u publicističkom stilu, dok jezik književnosti nastoji zadržati svoju autentičnost kroz bogate i složene jezičke strukture. Upotreba “jednostavnijeg” i “prostijeg” jezika u štampi rezultat je želje autora da se približi širem krugu čitalaca. Osim toga, jezik štampe se prilagođava novijim društvenim (pa samim tim i jezičkim) trendovima, među kojima značajno mjesto zauzimaju društvene mreže.

LITERATURA

- Bassani, G., 2015. *Il giardino dei Finzi-Contini*. Milano: Giangiacomo Feltrinelli Editore.
- Brigatti, V., 2023. "Bassani, Feltrinelli e la 'nuova' questione della lingua", U: Griseldaonline, *Creative Commons BY-SA License*, str. 95–112.
- Castellani, A., 1987. "Studi linguistici italiani". *Salerno Editrice*, br. 13, str. 137–153.
- De Mauro, T., 2011. *Storia linguistica dell'Italia unita*. Roma: Editori Laterza.
- Deanović, M., Jernej, J., 2002. *Talijansko-hrvatski rječnik*. 14. izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Džindo, J., 2013. *Riflessioni sull'italiano* [elektronsko izdanje]. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu. Dostupno na: <https://ebooks.ff.unsa.ba/>; pristupljeno 20. 6. 2022.
- Katnić-Bakaršić, M., 1999. *Lingvistička stilistika* [elektronsko izdanje]. Budapest: Open Society Institute. Dostupno na: <https://www.ffst.unist.hr/>; pristupljeno 17. 6. 2022.
- Migliorini, B., 2019. *Storia della lingua italiana*. Milano: Bompiani.
- Sabatini, F., 1985. "L'italiano dell'uso medio". U: Holtus, G., Radtke, E. ed. *Gesprochenes italienisch in geschichte und Gegenwart*. Tübingen: GNV, str. 154–184.
- Treccani, dostupno na: https://www.treccani.it/enciclopedia/scolarizzazione_%28Enciclopedia-dei-ragazzi%29/; pristupljeno 21. 11. 2022.

ČASOPISI I NOVINE

- AM – *Action Magazine*; dostupno na: <https://actionmagazine.it/altri-sport/>; pristupljeno: 31. 05. 2022.
- GR – *Greenweek*; dostupno na: <https://www.greenweekfestival.it/in-trentino-torna-green-week-il-piu-importante-appuntamento-nazionale-dedicato-alla-sostenibilita/>; pristupljeno: 31. 05. 2022.
- IFQ – *Il fatto quotidiano*; dostupno na: <https://www.ilfattoquotidiano.it/2021/05/07/caparezza-la-politica-oggi-si-fa-con-i-tweet-e-la-retorica-della-pancia-cosa-accadra-dopo-il-caso-fedez-nulla/6190180/>; pristupljeno: 29. 05. 2022.

LE – *Lexit*; dostupno na: <https://www.lexit.it/copiare-vietato-anche-nel-web/>;
pristupljeno: 23. 05. 2022.

MO – *Motociclismo* (sportski časopis, mjesečni, august 2018).

PA – *Panorama*; dostupno na: <https://www.panorama.it/Moda/fine-settimana-mare-e-campagna>; pristupljeno: 01. 06. 2022.

MORPHOLOGICAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE STANDARD ITALIAN LANGUAGE ON THE EXAMPLES OF A LITERARY WORK FROM THE 20th CENTURY AND THE CONTEMPORARY ITALIAN PRESS

Summary

This paper deals with the evolution of the Italian standard language on the corpus of the 20th century literary work - Giorgio Bassani's novel *Il giardino dei Finzi-Contini* (The Garden of the Finzi-Contini) and contemporary Italian press. Analyzing individual linguistic elements at the morphological and semantic level, the way in which the Italian standard language evolves in literature and in the language of the press is explained. Special attention is paid to the differences between the two registers and also to their similarities.

Key words: *evolution of the linguistic norm of the Italian language, standard language, XX century, literary register, print language, morphology, semantics*

KNJIŽEVNOST

ЈОВАНА КОСТИЋ

“ПРИЧАЈ МИ”: ЕГЗИЛАНТСКА И
ПОСТКОЛОНИЈАЛНА ПРИЧА У РОМАНУ
ЕНГЛЕСКИ ПАЦИЈЕНТ МАЈКЛА ОНДАЧИЈА^{1,2}

Сажетак

Циљ рада јесте испитати егзилантску и постколонијалну причу једног од главних ликова романа *Енглески пацијент* северноамеричког писца Мајкла Ондачија, наиме, пацијента из наслова – Мађара по имену гроф Ладислаус де Алмаши. Алмашијева прича и његова књига, Херодотова Историја, јесу покушаји демистификовања прошлости, која се не може “спознати” ни у онтолошком, ни у епистемолошком смислу, већ само путем приче. Имајући у виду наведено, роман сагледавамо у контексту жанра историографске метафикције, то јест његових метаприповедних/метафиктивних поступака путем којих се прошлост и конструише. Прича јесте како Алмашијево уточиште, тако и његова тамница, будући да га оставља отуђеног од остатка света. Међутим, он није отуђен само у причи/прошлости, већ и у другој/свакој земљи. Једини лик овога романескнога света који припада “нигде” и који експлицитно нарушава границе националних култура, Алмаши јесте оличење постколонијалног, хибридног идентитета.

Кључне речи: *прича, прошлост, историографска метафикција, егзил, постколонијализам, Мајкл Ондачи, Енглески пацијент*

¹ Рад је изложен у форми реферата на XIV научном скупу младих филолога Србије, Савремена проучавања језика и књижевности, одржаног 2. априла 2022. године на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу.

² Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број 451-03-47/2023-01/ 200198).

1. УВОД

У роману *Енглески пацијент* (1992) северноамеричког писца Мајкла Ондачија четири лика нашла су се у запуштеној италијанској вили Сан Ђуроламо крајем Другог светског рата. Млада болничарка Хана дане проводи негујући изгорелог пацијента Алмашија тако што му чита књиге, упркос “опасности можда миниране библиотеке” (Ondači, 2018, стр. 23), убризгава морфијум и купа га. Каравађо, ратни херој пореклом из Италије коме су одсекли оба палца, лопов и Ханин познаник из времена када је живела у Торонту са оцем, у напуштену вилу долази након сазнања да ту сада живе Хана и пацијент. С друге стране, Индијац по имену Кип, припадник инжењерске јединице која се бави деактивирањем бомба и, како се наводи у роману, “анонимни припадник друге расе, део невидљивог света” (Ondači, 2018, стр. 206), у Италију одлази како би пронашао склониште. Кроз читав роман, сваки од ликова покушава открити причу једног “човека без лица” (Ondači, 2018, стр. 56), наиме, пацијента из наслова, који, након што му се авион срушио и запалио у пустињи, доживљава својеврсну амнезију и тврди да је пореклом Енглез. “Ватра је прогутала све што би могло да га идентификује. Делови његовог изгорелог лица и тела били су попрскани танинском киселином, која се стврдла у заштитну љуштуру преко његове спаљене коже” (Ondači, 2018, стр. 56). Фокус овог истраживања јесте лик енглеског пацијента, док приступ испитивању његовог идентитета обухвата три теоријске перспективе: историографска метафикција, егзил и постколонијализам.

С тим у вези, опште место тумачења испитиваног романа јесте кованица Линде Хачион, историографска метафикција. Л. Хачион (1996, стр. 345) примећује да “[п]итати како ми уопште можемо знати прошлост значи подрити неиспитану веру у континуитет и сигурност (или жељу за њима)”. *Енглески пацијент*, у том смислу, не представља пуки осврт на прошлост кроз приказ живота главног јунака, већ он поставља суштинска питања о природи историјског знања и начинима на које га појединац или друштво интерпретира.

Досадашња истраживања овог романа углавном су разматрала како Алмаши, пацијент из наслова, преиспитује “истину” прошлости, али нису и испитала како сам писац овим романом отвара питање (не) могућности историјског и (мета)фиктивног приповедања. Исто тако, у раду испитујемо Алмашијево отуђење будући да он, пре него што ће dospети у вилу, напушта своју домовину и постаје истраживач пустиња. Питање егзила несумњиво покреће питање националности, те се у овом раду, посматрајући Алмашијев пут од истраживача пустиња до пацијента непознатљивог лица, бавимо начинима на које се јунак одваја од својих историјских, националних корена и постаје фигура на маргинама двају култура – Запада и Истока. Напослетку, да бисмо испитали како главни јунак успева да “премости” разлике између ових супротстављених култура, чини се неопходним да роман сагледамо у контексту колонијалног мапирања с једне стране, и појмова хибридности и трећег простора постколонијалног теоретичара Хоми Бабе с друге. Постколонијална теоријска матрица показала се погодном за разумевање Алмашијевог новог, хибридног идентитета који надмашује како претходне колонијалне дихотомије, тако и идеју аутентичног, националног идентитета. Оваква промишљања о историјској конфигурацији стварности, егзилу и националном идентитету, као и постколонијално “читање” *Енглеског пацијента*, отварају простор иновативном – интердисциплинарном – приступу тумачењу Ондачијевог романа и омогућавају свеобухватно сагледавање често комплексних промена у идентитету његовог главног протагонисте.

2. ЕНГЛЕСКИ ПАЦИЈЕНТ КАО ИСТОРИОГРАФСКА МЕТАФИКЦИЈА

Историографска метафикција, термин који је прва употребила канадска теоретичарка књижевности Линда Хачион у свом делу *Поетика постмодернизма*: историја, теорија, фикција, настала је као одговор на постмодерни заокрет у књижевности, који је довео у питање стабилност и објективност историјских наратива. Дефинишући

историографску метафикцију, Л. Хачион је нагласила њен самосвештан однос према историјском дискурсу и брисање граница између фикције и историје. Она запажа да су “и историја и фикција дискурси” који “успостављају системе значења помоћу којих стварамо смисао прошлости [...]” (Наџион, 1996, стр. 157). С друге стране, “[...] постоји нова свест о томе да историја не може бити писана без идеолошке и институционалне анализе, укључујући и анализу самог чина писања” (Наџион, 1996, стр. 161). Историографска метафикција

“често може изнети проблематичну природу односа писања историје према наративизацији, и самим тим према фикционализацији, тиме постављајући питања о когнитивном статусу историјског знања [...]. Шта је онтолошка природа историјских докумената? Да ли су они замена за прошлост? Шта се подразумева – у идеолошком смислу – под нашим ‘природним’ разумевањем историјског објашњења?” (Наџион, 1996, стр. 163)³

Ова жанровска форма преиспитује, дакле, историју као велики наратив, могућност спознаје “историјских “чињеница”, као и сам чин наративног или фиктивног конституисања прошлости. Штавише, она “одбацује гледиште по којем само историја поседује захтев за истином”, залажући се за то да су “и историја и фикција дискурси, људске конструкције, означавајући системи и да обе изводе њихов главни захтев за истином из тог идентитета” (Наџион, 1996, стр. 163). Историографска метафикција не проблематизује питање постојања прошлости, будући да “прошлост заиста постоји” (Наџион, 1996, стр. 216), већ настоји показати да се прошлости може приступити искључиво посредством језика. Она, дакле, подстиче проблематизовано уписивање субјективности у историју, а не њено превазилажење (Наџион, 1996, стр. 198). Прошлост

³ Нови историзам, теоријски приступ заснован на филозофским схватањима Мишела Фукоа о дискурзивним праксама као експонентима моћи, такође преиспитује природу и могућности историјске спознаје. Попут историографске метафикције, нови историзам “не представља покушај да се сачува или пренесе канон или традиција мишљења”, већ износи «проблематичан и оспоравајући однос и према историји и према књижевној критици» (Наџион, 1996, стр. 160).

се може “спознати” само кроз њене текстове (Наџион, 1996, стр. 216), односно само путем текстуалних трагова, који откривају њен смисао и идентитет. Другим речима, прошлост не може бити присутна ни у онтолошком, ни у епистемолошком смислу, већ само путем приче: “Епистемолошко питање како знамо прошлост удружује се са онтолошким питањем везаним за статус трагова те прошлости” (Наџион, 1996, стр. 205). Важно је такође напоменути да историографска метафикција примењује “два начина нарације”, наиме, “вишеструке тачке гледања или отворено контролисаног наратора” (Наџион, 1996, стр. 198), као и то да се служи постмодернистичким техникама писања (интертекстуалност, иронија, пародија и метафикционални елементи) не би ли мотивисала читаоце да критички приступе тексту.

Заснована на такозваној “двострук[ој] свести” или “свести фиктивности и ‘стварне’ основе (Наџион, 1996, стр. 181), историографска метафикција се користи историјским подацима, али тако да има свест о сопственим приповедним поступцима. Тиме се отварају простори метафиктивном приповедању, односно сама књижевност, како је то предвиђао Ролан Барт, постаје метајезик: “Историографска метафикција нас самосвесно подсећа да [...] ми именујемо и установљавамо те [емпиријске] догађаје као историјске чињенице селекцијом и наративним постављањем” (Наџион, 1996, стр. 170). Другим речима, метадикурзивност историографске метафикције указује на то да историја, као дикурзивни конструкт, никада и не може бити “објективна”, да су “чињенице” о неком прошлом догађају увек већ наша интерпретација истог и да оне, тек након њиховог реконституисања, постају прича.

Шта, дакле, чини *Енглеског пацијента* историографском метафикцијом? Испитивани роман припада жанру историографске метафикције утолико што он у свој текст инкорпорира Херодотову *Историју*, дело које многи сматрају основом западне мисли. Често називан “оцем историје”, Херодот је био грчки писац и филозоф рођен у Халикарнасу (данашњи Бодрум, Турска) око 484. године пре нове ере. Негде око 425. године пре нове ере Херодот је објавио своју *Историју*,

свеобухватни приказ грчко-персијских ратова и обичаја, географије и историје разних народа познатих Грцима. Херодотова *Историја* из 1890. године, једина књига коју Алмаши успева да извуче из ватре и понесе са собом у вилу, садржи његове “мапе, дневничке белешке, запис[е] на бројним језицима, пасус[е] исечене из других књига. Једино чега нема јесте његово име” (Ondači, 2018, стр. 103).⁴ *Енглески пацијент* је дословно “штошта додавао, лепио [...] и уносио своја запажања, и све то угнездио у Херодотов текст” (Ondači, 2018, стр. 25–26). Додавањем, лепљењем и ревидирањем историјског унутар Херодотовог текста доследно се изражава једна од главних премиса историографске метафикције – уверење да је историја текстуална конструкција која је подложна преиспитивању, а не какав објективни, континуирани опис низа догађаја. Алмашија његово “додавање мапа дубоко уплиће у историјски подухват обликовања кохерентне слике прошлости” (Lobnik, 2007, стр. 75).^{5,6} Другим речима, реинтерпретација Херодотовог текста представља покушај главног јунака да успостави, макар и на тренутак, историјски (наративни) континуитет. Оно што бисмо ми, међутим, истакли јесте да жеља за историјским континуитетом не само да сугерише већ и наглашава идеју историјског дисконтинуитета у историографској метафикцији. С друге стране, “[к]ад би [Алмаши] открио истину у нечему што се чинило да је лаж, узео би бочицу с лепком, па налепио мапу или неки исечак из новина [...]” (Ondači, 2018, стр. 254). На тај начин се *Енглески пацијент*, у маниру историографске метафикције, а посредством Херодотовог текста као великог наратива, “поиграва са истином и неистином историјског записа” (Наџион, 1996, стр. 193), потврђујући неповерење историографске метафикције у објективност историјског сазнања и немогућност

⁴ Занимљиво је приметити да је Алмашијев примерак Херодотове *Историје* на енглеском језику, што може бити један од разлога зашто Хана, Кип и Каравађо верују да је Алмаши пореклом Енглец.

⁵ Сви цитати из литературе на енглеском језику дати су у преводу ауторке рада.

⁶ “Almasy’s mapmaking deeply implicates him in the historical endeavor to draw a coherent picture of the past” (Lobnik, 2007, p. 75).

сагледавања историјских “чињеница” изван идеолошког, дискурзивног контекста у којем су настале.

Осим Херодотовог текста, оно што роман *Енглески пацијент* одређује као историографску метафикцију јесте његова фрагментарна наративна структура. Након изненадног пада његовог авиона у пустињи, Алмаши у потпуности губи памћење и тврди да је пореклом Енглеz. Читаоци, попут ликова у роману, све време трагају за “истинном” идентитета и тајанствене прошлости енглеског пацијента. Па тако, на пример, Хана саопштава “причај ми, [...] одведи ме некуд” (Ondači, 2018, стр. 65), док Каравађо, иако сматра да “ко прича тај заводи” (Ondači, 2018, стр. 128), предлаже Бромптон коктел, не би ли од пацијента извукао причу. Алмаши приповеда некада у првом, а некада у трећем лицу, те његова прича “поиграва као игла компаса” (Ondači, 2018, стр. 256). Ондачијев роман, у том смислу, “установљава, диференцира и потом расипа устаљене наративне гласове (и тела), који користе памћење да би покушали да створе смисао прошлости” (Наџион, 1996, стр. 199). Важно је напоменути да употреба различитих наративних гласова доводи у питање појам јединственог, ауторитативног историјског и/или фиктивног приповедања, што је једна од главних намера историографске метафикције као такве. С друге стране, уочавамо такође да хаотична сећања главног протагонисте кореспондирају са структуром самог романа, те се тако додатно истиче непоузданост приповедања о прошлости. Пишчев постмодерни наратив покушава да изнесе прошлост у јасном хронолошком реду, да обједини делове историје, наглашавајући притом да у том подухвату не успева (Маквеј, 2014, стр. 144–145). Напослетку, *Енглески пацијент* јесте историографска метафикција утолико што Алмашијев губитак памћења, његова неповезана сећања, као и расутост наративног идентитета романа уопште, упућују како на “нестабилност традиционалног јединственог идентитета” (Наџион, 1996, стр. 158), тако и на немогућност постизања било каквог континуитета (његове) приче.

Прикључивањем Херодотове *Историје* свом приповедном тексту Мајкл Ондачи истражује динамичан однос на релацији историја-фикција, односно *Историја – Енглески пацијент*, подстичући своје читаоце да критички испитају претходно утврђене историјске наративе, који обликују наше разумевање прошлости. Писац тако отвара просторе ка метаприповедном – сама књижевност и њени читаоци добијају улогу посредника у реконструкцији историјских “чињеница” или личних сећања протагониста романа. Анализа испитиваног романа у контексту жанра историографске метафикције такође је показала да Мајкл Ондачи ствара наративни/фиктивни конструкт који назначује да историја, са циљем да потврди или наметне сопствени дискурс, прикрива или фалсификује историјске “чињенице” (подсетимо се Алмашија који покушава да разоткрије шта је истина, а шта лаж у Херодотовом тексту), као и да ми “именујемо и установљавамо те [историјске] догађаје као историјске чињенице селекцијом и наративним постављањем” (Наџон, 1996, стр. 170). С друге стране, постављајући Алмашија као некога ко је претрпео губитак памћења, *Енглески пацијент* илуструје непоузданост колективног, односно историјског и индивидуалног сећања, као и њихов утицај на историјско или фиктивно приповедање. Имајући у виду наведено, *Енглески пацијент* као историографска метафикција представља одличан пример тога како књижевност може допринети рефлексивном разумевању историје.

3. ПРИЧА О/У ЕГЗИЛУ

Питање прошлости удружује се са питањем егзила, односно човека отуђеног или прогнаног у другу земљу. Однос између прошлости и егзила јесте комплексан и неретко обележен дубоким емоционалним, културним и политичким димензијама. Изгнанство подразумева присилно или добровољно напуштање домовине. Едвард Саид (2008, стр. 28) сматра егзилем “незалечиви раскол између људског

бића и родног места, између сопства и његовог истинског дома, који ствара непробродиву опхрваност тугом”. Егзил може бити последица историјских догађаја као што су ратови, политички преокрети и револуције. Појединци или заједнице могу бити расељени због сукоба, промена политичких режима или колонизације. Дискриминација, прогон или етничко чишћење такође могу довести до протеривања одређених група. Попут историографске метафикције, егзилантско приповедање карактеришу фрагментарност приповедне форме, расцепљеност и носталгија.

“[...] све егзилантске текстове најчешће карактерише посебна врста хладноће, слична посттрауматичној дистанцираности од личне трауме. Егзилантски текстови су често нервозни, фрагментарни, монтажни, експлицитно или имплицитно полемични, иронични, аутоиронични, меланхолични, субверзивни и носталгични. Јер је сам егзил неуроза, немирна активност тестирања вредности и поређења светова, оног који смо напустили и оног новог у који смо ступили.” (Ugrešić, 2000, стр. 97–98)

Национализам и егзил, према мишљењу Е. Саида, нераскидиво су повезани. Изгнаници често са собом носе осећања носталгије и привржености историји и културном наслеђу своје домовине. Док национализам подразумева груписање или заједништво, егзил представља својеврсну “усамљеност која се доживљава изван групе, лишавање које се осећа као неприпадање другима [...]” (Said, 2008, стр. 30). Штавише, Е. Саид (2008, стр. 31) примећује да егзил, насупрот идеолошки конципираном континуитету национализма, означава “дисконтинуирано стање бивствовања”.⁷ Оваква дисконтинуираност

⁷ Саидову тврдњу о нераскидивој вези између национализма и егзила подржава и Дубравка Угрешић. Она истиче да “[о]нима који су своје средине напустили због национализма не би било сувишно да се подсети да су национализам и егзил нераздвојни, управо због тога што су неспојиви. Егзилант би се морао подсетити на то да је својим бекством од колективизма истакао управо индивидуализам, да је уместо лажног националног континуитета утемељио дисконтинуирано стање живота, да је, дакле, уместо коренова и колевке поставио у средине слободу искорењености [...]” (Ugrešić, 2000, стр. 105).

јавља се као последица искорачења изван граница наизглед познатог света. “Изгнаник зна да је у секуларном и непредвидљивом свету дом увек привремен. Границе и баријере, које нас обавијају у сигурно окриље познате територије, такође могу да постану затвори [...]. Изгнаници прелазе границе, руше баријере у мишљењу и искуству” (Said, 2008, стр. 36). Отуђење човека у новом окружењу отвара и комплексно питање језика и језичког идентитета. Језик јесте носилац одређених културних, националних вредности. Како више не припада свету препознатљивих културних и језичких знакова, егзилант може доживети дубоке промене у свом идентитету.

Ко је, дакле, енглески пацијент из наслова? Кроз читав роман он је приказан као својеврсна енигма, “мистерија, празно поље” (Ondaći, 2018, стр. 262), како ликовима, тако и читаоцима који покушавају открити његов идентитет. Да ли је он Енглез зато што се школовао у Енглеској, звучи као Енглез и склапа пријатељства са Енглезима између два рата? Је ли он Немац зато што говори немачки језик и постаје водич њихових шпијуна током рата? Или је ипак Африканац, један од чувених пустињских истраживача и предводника експедиције у Каиру који зна све њихове дијалекте? Каравађова прича болничарки Хани открива да је енглески пацијент Мађар по пореклу, док је његово право име гроф Ладислаус де Алмаши.

“– Да ти испричам причу – каже Каравађо Хани. – Био је један Мађар по имену Алмаши, који је у рату радио за Немце. Летео је мало с Афричким корпусом, али им је вредео више од тога. Тридесетих година био је један од највећих истраживача пустиње. Знао је свако појило и помогао да се исцртају мапе Пешчаног мора. Знао је све о пустињи. Знао је све о дијалектима. Звучи ли ти то познато? Између два светска рата стално је одлазио на експедиције из Каира. Једна је била потрага за Зерзуром – изгубљеном оазом. А кад је избио рат, пришао је Немцима. Четрдесет прве постао је водич шпијуна, преводио их преко пустиње у Каиро. Хоћу заправо да ти кажем како мислим да наш енглески пацијент није Енглез.” (Ondaći, 2018, стр. 171)

Ондачијев роман истражује питање егзила утолико што његов главни протагониста напушта своју родну земљу, Мађарску. *Енглески пацијент* се бави егзилом у контексту историјских догађаја, истичући како геополитичке ситуације попут ратова могу довести до тога да појединац напусти своју домовину, било добровољно или присилно. За време Другог светског рата, Алмаши доноси одлуку да се придружи немачкој војсци, преузимајући улогу шпијуна који ће, захваљујући изванредном познавању пустиње, Немце одвести кроз пустињу до Каира. Алмаши истиче да су Индијац Кип и он “интернационална копилад – рођени на једном месту, а одабрали да живимо на другом. Целог живота се боримо да се вратимо у свој завичај или да побегнемо од њега” (Ondači, 2018, стр. 187). Наведено потврђује горе поменути повезаност национализма и егзила. С једне стране, постоји Алмашијева жеља за повратком у родну земљу и поновним успостављањем везе са историјом и културним наслеђем. С друге стране, наглашава се његова жеља за напуштањем Мађарске, вероватно због политичких, друштвених или личних разлога који је чине непожељним местом за живот. Испитивани роман, у том смислу, истиче парадоксалну природу егзила, који обухвата и чежњу за повратком и жељу за одласком. Чињеница да су Алмаши и Кип рођени на једном месту, а да су одабрали да живе на другом, такође описује њихов “незалечив раскол” (Said, 2008, стр. 28), будући да као изгнаници не припадају ни домовини коју су напустили, ни месту у које су ступили. Важно је напоменути да главни протагониста, по свом доласку у вилу, нема жељу да припада “колективн[ом] етос[у]” (Said, 2008, стр. 30), већ да сасвим избрише границе онога што ми сматрамо или означавамо једном нацијом: “Ми смо били Немци, Енглези, Мађари, Африканци – сви неважни за њих. Полако смо постајали анационални. Замрзео сам нације. Националне државе нас деформишу” (Ondači, 2018, стр. 146). Изгнаници, подсећамо, “прелазе границе, руше баријере, у мишљењу и искуству” (Said, 2008, стр. 36), они немају место, већ припадају нигде и никоме.

Ондачијева проза, истиче Кристофер Маквеј (2014, стр. 141–142), неретко се интерпретира као “израз жеље да се превазиђу ограничења националности, језика и религије како би се, попут Џејмс Џојсовог Стивена Дедалуса, достигао неки ниво аутономије у односу на национални и историјски свет којем појединац припада”.⁸ К. Маквеј (2014, стр. 141), у *Енглеском пацијенту*, запажа својеврсну напетост између жеље за трансценденцијом главног протагонисте и његове потребе за повратком историји и националном идентитету. Он објашњава да је ова напетост оличена у Алмашијевом телу, пре свега у његовим ожиљцима који сведоче о трауматичним догађајима из прошлости. Његово тело исказује “својеврсну историјску трауму. Тело прича путем својих ожиљака, али ти ожиљци су увек упитни сведоци. Они јесу прошлост, али изнова покушавају да се зацеле, затворе [...]” (Маквеј, 2014, стр. 144).⁹ Подсетимо се да након пада авиона, а по његовом доласку у вилу, Алмаши има “лице, али је непрепознатљиво. Сви су му нерви страдали. Можеш шибицом да му пређеш преко лица, а њему се израз неће променити. Мртво је” (Ондаћи, 2018, стр. 38). Непрепознатљивост Алмашијевог лица симболизује његову трауму и губитак идентитета. Такође, немогућност изражавања емоција и, последично, остваривања емотивног односа са другима додатно истиче изопштеноост Ондачијевог протагонисте из друштва и могуће последице добровољног или присилног егзила у контексту Другог светског рата.

Вратимо се на тренутак на Алмашијеву потребу за повратком историјском, националном и културном наслеђу с једне стране, и његову жељу за превазилажењем националних граница с друге. Кроз читав роман Алмаши прича “без краја и конца” (Ондаћи, 2018, стр. 103) о својим експедицијама у каирским пустињама, пешчаним

⁸ “Many read in Ondaatje’s writing a longing to fly beyond the nets of nationality, language, and religion in order to reach, like James Joyce’s Stephen Dedalus, some level of autonomy from the national and historical worlds of which one is a part” (McVey, 2014, pp. 141–142).

⁹ “The wound represents, in this way, a kind of historical trauma. The body speaks through its scars, but these scars are always troubled witnesses. They represent the past, but they are always trying to heal over, to seal themselves off [...]” (McVey, 2014, p. 144).

олујама, свом раду на књизи на Одсеку за египтологију, љубавним сусретима са Кетрин и слично.¹⁰ Болничарка Хана и он дане проводе у читању и причању прича једно другоме, јер то је њихов “једини излаз из [...] тамнице” (Ondači, 2018, стр. 17). Алмашијево “уснуло тело”, сматра Хана, јесте “вероватно миљама далеко негде у пустињи” (Ondači, 2018, стр. 45). Причање прича о прошлости не морамо нужно разумети као Алмашијеву жељу за повратком историји и сведочењу о прошлим догађајима (премда он, несумњиво, сведочи о њима), како је то претходно истакао К. Маквеј (2014, стр. 141), већ се оно може схватити и као носталгична промишљања јунака (носталгична зато што се јунак присећа лепих усмена), покушај зацељења и помирења са “губитком нечега што је заувек остављено за собом” (Said, 2008, стр. 28). Морамо, међутим, поставити следеће реторичко питање: зар прича о прошлости не смешта Алмашија у “негде” и “некада”, односно удаљава од “овде” и “сада”? Штавише, не ослобађа ли га и страха пред сутрашњим? Прича, према томе, може бити мач са две оштрице – она може бити уточиште, потрага за “смислом” и покушај оздрављења, али и тамница онеме ко не може да искорачи из прошлости. Оно што бисмо ми, дакле, желели да истакнемо, а у контексту претходних разматрања о егзилу и прошлости, јесте двострука отуђеност главног јунака, у другој/свакој земљи и у причи/прошлости. С друге стране, жеља овог јунака за трансцендирањем свих националних граница појавила се у неким од његових сусрета са пустињом: “Сви смо ми, чак и они који су имали дом у Европи и децу негде далеко, желели да скинемо одећу своје земље. [...] Бриши презиме! Бриши нације! Пустиња ме је томе научила” (Ondači, 2018, стр. 147). Пустиња, са својим огромним просторствима и неутврђеним границама, представља окружење у

¹⁰ Наведно илуструју следећи одломци из романа: “[...] и тамо [на Одсеку за египтологију] сам се, како су дани одмицали, све више примицао тексту као да је пустиња ту негде на страници, толико да сам готово осећао мирис мастила док истиче из наливпера” (Ondači, 2018, стр. 243). “Пао сам на колена у ходнику поплочаном мозаиком, уронио лице у њену хаљину, моји слани прсти у њеним устима. Били смо чудна статуа нас двоје, пре него што смо се препустили својој глади. Прстима је прелазила преко песка у мојој реткој коси. Око нас Каиро и све његове пустиње” (Ondači, 2018, стр. 244).

којем су појединци попут Алмашија ослобођени терета очекивања и граница које намећу њихова националност и идентитет.

4. АЛМАШИЈЕВО ТРАНСЦЕНДИРАЊЕ КОЛОНИЈАЛНОГ ДИСКУРСА

Претходна разматрања о (а)националном идентитету у испитиваном роману упућују на два важна појма постколонијалне теорије, наиме, хибридна и трећи простор, утолико што се ови концепти тичу идентитета, национализма и културе уопште.¹¹ Док Е. Саид примењује термин хибридна како би означио преклапање културе колонизатора и колонизованих у свим сферама, постколонијални теоретичар Хоми Баба развија концепт који снажнији нагласак ставља на отпор колонијалној моћи и њеном подривању (Kenedi, 2008, стр. 58). Његова идеја хибридности доводи у питање традиционалне, западњачке представе о идентитету као аутентичном и непроменљивом. Насупрот томе, он примењује да су идентитети променљиви и да се стално развијају у интеракцији различитих култура, што резултира новим, хетерогеним идентитетима који се не могу прецизно описати или категоризовати унутар конвенционалних и претходно установљених опозиција (колонизатор – колонизован, Исток – Запад, итд.). С друге стране, Х. Баба такође уводи концепт трећег простора као теоријског оквира за разумевање простора културног преговарања и отпора. Трећи простор означава “простор културолошког симболизма, то је простор дискурса, реторике, језика, простор преговарања, то је густо означен простор” (Баба, у: Vukčević, 2005, стр. 224). Он, дакле, није простор аутентичних националних култура, већ оних хетерогених, некохерентних и динамичних. Никаква хомогеност (културна, расна и/или историјска) не постоји, већ само хибридна која, насупрот мултикултурализму, подразумева интеракцију

¹¹ Амбивалентност и мимикрија, други важни појмови у постколонијалној теорији, не представљају предмет овог рада. Они, свакако, могу бити предмет интересовања неких будућих истраживања.

и уплитање различитих култура. Х. Баба (1994, стр. 37) такође запажа да трећи простор “пољуљава наше схватање историјског идентитета културе као хомогене, уједињујуће силе која аутентичну Прошлост потврђује и одржава живом у традицијама Људи”.¹² Будући да настаје на границама или процепима између доминантних култура и оних потчињених, трећи простор подрива наративе колонијалних моћи. Постојање трећег простора – међупростора – омогућава реконституисање субјективности тако да нова субјективност не припада ни центру, ни маргини.

Изузев хибридних идентитета и међупростора као окоснице културног преговарања, постколонијализам, као критички оквир, преиспитује наслеђе колонијалног мапирања и његов утицај на постколонијална друштва. Мапе, и текстуални и визуелни конструкт, настају са циљем трагања за још увек неоткривеним подручјима или земљама. Међутим, смисао мапирања јесте и у освајању територија других земаља, те и потчињавању, било метафоричном или дословном, њихових народа колонијалним силама: “Процес откривања оснажен је конструисањем мапа чије постојање јесте један од начина текстуализовања просторне стварности другог, именовања или, у већини случајева, преименовања простора у сврхе симболичног и дословног чина доминације и контроле” (Eškroft, Grifits и Tifin, 2000, стр. 28).¹³ Како би се ослободили сопствених страхова, империјалистичка друштва морала су да пронађу начине да потчине и успоставе доминацију над Другим. Стога, колонијално мапирање играло је кључну улогу у империјалистичким друштвима, служећи као оруђе контроле, експлоатације и доминације колонизатора над потчињеним народима. Мапе, дакле, нису коришћене само у географске сврхе, већ су биле

¹² “Such an intervention [the Third Space] quite properly challenges our sense of the historical identity of culture as a homogenizing, unifying force, authenticated by the originary Past, kept alive in the national tradition of the People” (Bhabha, 1994, p. 37).

¹³ “The process of discovery is reinforced by the construction of maps, whose existence is a means of textualizing the spatial reality of the other, naming or, in almost all cases, renaming spaces in a symbolic and literal act of mastery and control” (Ashcroft, Griffiths and Tiffin, 2000, p. 28).

прожете политичким, економским и културним значајем, неретко одражавајући идеологије колонијалних сила. Испитивање колонијалног мапирања показало се неопходним у даљем истраживању Ондачијевог јунака, прво као представника колонијалних сила, а затим посредника који се супротставља западним силама.

Пре него што ће се наћи у вили и пре него што ће замрзети појам националног идентитета, Алмаши је припадао култури колонизатора, односно “дискурс[у] национализма” (Baba, у: Vukčević, 2005, стр. 223), који успоставља дихотомије ми – они, Исток – Запад, цивилизовани – примитивни. Након напуштања Мађарске, Алмаши постаје члан Географског друштва које њега и остале чланове шаље на експедиције у каирске пустиње. Себе и остале чланове друштва Алмаши именује “пустињски[м] Европљани[ма]” и “групиц[ом] разних нација која је између два рата састављала карте и изнова истраживала” (Ondači, 2018, стр. 143–144). Штавише, он себе сматра “човек[ом] чијим су животом, чак и као истраживачу, управљале речи. Гласине и легенде. Исцртане карте” (Ondači, 2018, стр. 239). За време Другог светског рата Алмаши је Немцима “предао своје познавање пустиње” (Ondači, 2018, стр. 262) и постао њихов шпијун који ће их одвести кроз пустињу до Каира. Његово изванредно познавање пустиње и техника мапирања евидентно је и у ситуацији где га из запаљеног авиона у Сахари спасава номадско племе Бедуини како би им помогао у препознавању оружја и исцртавању мапа: “Вид му поврате тек пошто сунце зађе, и тад може да види људе који су га заробили и спасли. Сад зна где је. Једним племенима црта мапе што сежу изван њихових граница, а другима објашњава механизам оружја” (Ondači, 2018, стр. 31). Имајући у виду наведено, закључујемо да је Алмашија његово истраживање пустиње и исцртавање мапа чинило колонизатором, који би текстуално, те просторно и репресивно обележавао Другог.¹⁴

¹⁴ Наведено потврђује и К. Вурнос (2015, стр. 33), истичући да је Алмаши “првобитно дошао у либијску пустињу како би је истраживао и мапирао, што се може тумачити као остатак западног колонијалног освајања страних земаља и култура путем мапирања, именовања и категоризације”. “Almásy has initially come to the Libyan desert to explore and map it which

С друге стране, Ондачијев протагониста јесте пример хибридног идентитета из два разлога. Прво, он преиспитује традиционални, западни наратив о идентитету као аутентично националном, фиксном ентитету. Друго, он се супротставља западној (колонијалној) моћи. Алмашијев рад као истраживача и картографа доводи у питање европоцентричан поглед на свет тако што он, током својих експедиција по пустињама северне Африке, открива и бележи древне цивилизације које оспоравају западњачке наративе историје и географије: “Све забелешке у његовој књизи потичу од пре рата, о египатским и либијским пустињама из деветсто тридесетих, прошаране белешкама о пећинским цртежима или музејској уметности или древничким записима исписаним његовим ситним рукописом” (Ondači, 2018, стр. 103–104). Други пример Алмашијевог преиспитивања историје и културе Запада односи се на ситуацију у којој он и његов пријатељ Берман спроводе истраживање “у археолошком музеју, где су упоређивали арапске текстове и европске историје [...]” (Ondači, 2018, стр. 161). Да је Алмаши хибридног идентитета, потврђује и чињеница да познаје све дијалекте номадских народа. Када га номадско племе Бедуини одводи да им препозна оружје, Алмаши “би наглас изговарао како се које зове, на француском, па на језику племена” (Ondači, 2018, стр. 30). Можда и најочигледнији пример хибридног идентитета овог протагонисте представља његова мржња према националним државама. Алмаши је замрзео нације и наводи да “националне државе нас деформишу” (Ondači, 2018, стр. 146). Он се, према речима његове љубавнице Кетрин, склања “од свега из страха и мржње према поседовању, [...] да [њег] неко поседује, да [га] именује” (Ondači, 2018, стр. 246). Именовање јесте исто што и припадање, свођење некога или нечега на знак и приписивање порекла, традиције или језика. Мајкл Ондачи остаје недоречен по питању када је његов јунак презрео идеју националног идентитета, али можемо да претпоставимо да се то догодило на самом почетку рата: “А ја сам желео да избришем своје

could be read as a remnant of Western colonial conquest of foreign lands and cultures by mapping, naming, and categorizing” (Vuornos, 2015, p. 33).

име и место из ког сам потекао. Кад је избио рат, после десет година у пустињи, мени је било лако да збришем преко границе, да не припадам никоме, ниједној нацији” (Ondači, 2018, стр. 147). Алмашијева љубавна веза са Кетрин Клифтон, Британком удатом за британског дипломату, а коју Алмаши упознаје током њеног меденог месеца у Каиру, такође се може посматрати као изазов или отпор западном друштву. Из свега наведеног намеће се закључак да је Алмаши хибридног идентитета, као и да се супротставља западним колонијалним силама тиме што прво преиспитује њихову историју и културу, а потом и одбацује уске границе националног идентитета које су оне претходно наметнуле. Оно што омогућава протагонисти да створи нов, хибридни идентитет и тиме реконституише своју ранију субјективност јесте пустиња – међупростор – у којем се идентитети стално мењају и надограђују у интеракцији са другим културама.

У *Енглеском пацијенту* пустиња није само окружење, већ она представља симболички, дискурзивни међупростор – трећи простор – где се идентитети ликова реконституишу у интеракцији са другим идентитетима. Због свог огромног пространства и нејасних граница, пустиња не може бити простор јединствених националних култура са, несумњиво, јасно одређеним границама, већ је место хетерогених и динамичних култура. Из истих разлога, пустиња је такође простор немогућег мапирања. Она се, према речима једног од њених истраживача, наиме, самог Алмашија, “није могла присвојити нити поседовати – била је платно што га ветрови носе, што га камење не држи [...]” (Ondači, 2018, стр. 146). У сусрету са пустињом, град Алмашију

“[...] уопште више није падао на памет. Као да је зашао под танану измаглицу тик изнад исцртаних влакана мапе, у ону чисту зону између тла и карте, између даљина и легенде, између природе и приповедача. Сендфорд је то звао геоморфологија. Место на које су одабрали да дођу, да буду најбољи што могу, да буду несвесни порекла.” (Ondači, 2018, стр. 255)

Током својих експедиција по пустињама северне Африке, главни протагониста открива и бележи древне цивилизације, упоређује арапску и европску историју, и учи дијалекте номадских племена. Пустињско окружење, дакле, омогућава протагонисти интеракцију и преговарање са другим културама, као и одбацивање дотадашњих евроцентричних вредности ради формирања новог, хибридног идентитета. *Енглески пацијент* “разобличава културне бинарне елементе, хијерархију култура и културне разлике, и критикује национализам; алтернативно, он представља идеал културних хибрида и номадског културног идентитета, и нови хибридни облик културних сусрета у трећем простору” (Vurnos, 2015, стр. 72).¹⁵ Другим речима, укључујући у наратив пустињу као трећи простор, писац позива читаоце да размотре уврежене представе о националним и културним границама, националним и културним идентитетима, идеологије и дискурзивне праксе империјалистичких друштва, и да препознају улогу међупростора као симболичког места културних интеракција у редефинисању идентитета.

5. ЗАКЉУЧАК

Предмет овог истраживања представљао је главни јунак романа *Енглески пацијент* Мајкла Ондачија, гроф Ладислаус де Алмаша, док се његов идентитет испитивао из три теоријске перспективе: историографска метафикција, егзил и постколонијализам. Овакав интердисциплинарни приступ истраживачкој теми отворио је простор иновативном тумачењу комплексних идентитетских промена главног протагонисте. Истраживањем се утврдило да испитивани роман припада жанру историографске метафикције утолико што он у свој наратив укључује текст који документује грчко-персијске ратове, наиме, *Историју* грчког писца и филозофа Херодота.

¹⁵ “The novel disassembles cultural binaries, hierarchy of cultures, and cultural distinctions, and criticizes nationalism; instead, it presents an ideal of cultural hybrids and nomadic cultural identity, and a new hybrid form of cultural encounters in the third space” (Vuornos, 2015, p. 72).

Инкорпорирањем Херодотове *Историје* као великог наратива у овај роман, Мајкл Ондачи потврђује неповерење историографске метафикције у објективност историјског приповедања, као и неминовност постојања идеологија и дискурзивних пракси у свим историјским и фиктивним текстовима. *Енглески пацијент* као пример историографске метафикције наглашава једну од главних премиса овог жанра – прошлост се не може спознати нити у онтолошком, нити у епистемолошком смислу, већ само путем текстуалних трагова. Текстуализована природа историје упућује како на ограничења историјског знања, тако и на улогу интерпретације у реконструкцији прошлих догађаја. Показали смо такође да писац, постављајући *Енглеског пацијента* у оквиру метаприче, преиспитује и *Историју* и фикцију, при чему се обе разоткривају као човекове конструкције и дискурзивне творевине.

У даљим истраживањима установили смо да се *Енглески пацијент* бави егзилом у контексту Другог светског рата, истичући на тај начин да геополитичке прилике попут ратова могу довести до тога да појединац напусти своју домовину, било добровољно или присилно. У оквиру овог поглавља разматрали смо Алмашијев унутрашњи конфликт, наиме, потребу за повратком историјском, националном и културном наслеђу домовине, али и његову жељу за трансцендирањем свих историјских, националних и културних граница. Алмашијев “незалечиви раскол” (Said, 2008, стр. 28) последица је његовог непрестаног враћања у прошлост/причу с једне стране, и настојања да се превазиђу границе националних идентитета с друге. На крају овог поглавља нагостили смо тему којом се бави наредно поглавље, а то је пустињско окружење у којем појединци попут Алмашија имају прилику да се ослободе свих националних обележја и створе нови, хибридни идентитет. Разматрања о хибридности, међупростору и колонијалном мапирању у последњем поглављу имала су за циљ да установе Алмашијев хибридни идентитет и његову улогу културног посредника између колонизатора и колонизованих. Анализом смо

показали да је Алмаши пример хибридног идентитета и да је пустиња симболички, дискурзивни међупростор, који му омогућава аутономију и самоопредељење у суочавању са колонијалним утњетавањем.

ЛИТЕРАТУРА

- Baba, H., Bhabha, H., 1994. *The Location of Culture*. London and New York: Routledge.
- Eškroft, B., Griffiths, G. i Tiffin, H., Ashcroft, B., Griffiths, G. and Tiffin, H., 2000. *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. London and New York: Routledge.
- Hačion, L., 1996. *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*. Novi Sad: Svetovi.
- Kenedi, V., 2008. “Said i postkolonijalne studije”. *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu*, 452, str. 49–76.
- Lobnik, M., Lobnik, M., 2007. *Echoes of the Past: Nomad Memory in Michael Ondaatje’s The English Patient*. *South Atlantic Review*, South Atlantic Modern Language Association, 72 (2), pp. 72–108.
- Makvej, K., McVey, C., 2014. *Reclaiming the Past: Michael Ondaatje and the Body of History*. *Journal of Modern Literature*, Indiana University Press, 37 (2), pp. 141–160.
- Ondači, M., 2018. *Engleski pacijent*. Beograd: Laguna.
- Said, E., 2008. “Razmišljanja o izgnanstvu”. *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu*, 452, str. 28–37.
- Ugrešić, D., 2000. “Pisati u egzilu”. *Reč*, 60 (6), str. 97–109.
- Vukčević, R., 2005. “Kolonijalna i postkolonijalna teorija: razgovor sa Homi Babom”. *Letopis matice srpske*, januar-februar, str. 218–226.
- Vurnos, K., Vuornos, K., 2015. *Postcolonial Cultural Hybridity in the English Patient by Michael Ondaatje*. University of Tampere, pp. 1–78.

**“TELL ME”: A STORY OF EXILE AND
POSTCOLONIALISM IN MICHAEL ONDAATJE’S
NOVEL *THE ENGLISH PATIENT***

Summary

This paper aims to analyze the story of exile and postcolonialism pertaining to one of the characters in Michael Ondaatje’s novel *The English Patient* – a Hungarian who goes by the name of Count Ladislaus de Almásy. Both Almásy’s storytelling and his book, Herodotus’ *Histories*, represent his attempts to demystify the past which he cannot, either ontologically or epistemologically speaking, grasp. The only way of “grasping” it is by means of storytelling. Accordingly, the novel is to be analyzed as belonging to the genre of historiographic metafiction, that is, within the context of its metanarrative/metafictional literary devices which serve as a means of constructing the past. Although his solace at first, storytelling eventually becomes a prison of Almásy’s own making as it leaves him both displaced and estranged. He, however, is also cut off from the rest of the novel’s world by being the only character to explicitly defy the boundaries of dominant cultures. As someone who belongs “nowhere”, Almásy is the true embodiment of a postcolonial discourse and a culturally heterogeneous identity.

Key words: *storytelling, past, historiographic metafiction, exile, postcolonialism, Michael Ondaatje, The English Patient*

SANITA DELIĆ

**PRIVIDNI RED U HAOTIČNOM SVIJETU:
OBJAVA BROJA 49 THOMASA PYNCHONA****Sažetak**

Primarni cilj ovog rada jeste prikazati kako Oedipa Maas, centralni lik u romanu Thomasa Pynchona *Objava broja 49*, upravlja svijetom pridržavajući se tradicionalnih i formalnih metoda racionalizacije. To podrazumijeva stvaranje struktuiranog okvira za razumijevanje svijeta i njegovih fenomena kroz stroge logičke konektive. Tradicionalno se takav oblik racionalizacije povezivao s analitičkim kapacitetima pojedinaca, uz očekivanje da može dati jedinstvenu, valjanu interpretaciju svijeta. U ovom ćemo radu ispitati stanje i djelovanje Oedipe Maas u okviru dviju lingvističkih teorija: jedne koja postavlja postojanje univerzalnih interpretativnih alata (Logos) s ciljem pružanja jedinstvenog pogleda na svijet, i druge koja naglašava društvenohistorijske utjecaje na pojedince i kontingentnu prirodu jezika kao oruđa za tumačenje svijeta. Prvu teoriju pripisujemo Ferdinandu de Saussureu, a drugu Jacquesu Derridi. Ova teorijska osnova pomoći će nam da istaknemo epistemske dimenzije romana, gdje protagonistkinja pokušava da se pridržava logocentričnog pristupa u svom razumijevanju svijeta. Oedipa odbacuje Derridino gledište o jeziku, bojeći se da bi je to dovelo do besmisla ili haosa, i umjesto toga teži harmoničnom viđenju svijeta (kosmos). Međutim, red koji ona traži i povremeno opaža samo je odraz njenog sistema interpretacije. Ona želi da uoči red, ali on postoji samo u granicama njenog jezika.

Ključne riječi: *Thomas Pynchon, Objava broja 49, Oedipa, Logos, red, haos, jezik, racionalizacija*

UVOD

Sa težnjom da svoja iskustva i promišljanja projektuje na naizgled predvidivi svijet, protagonistkinja *Objave broja 49* (*The Crying of Lot 49*, 1966) Oedipa Maas postaje detektivka koja treba da (raz)riješi veliku misteriju zvanu "Tristero". Riječ je o alternativnom poštanskom sistemu koji je postojao u nekom trenutku u prošlosti kao suprotnost oficijelnom poštanskom sistemu "Thurn and Taxis". Od inicijalne simplifikacije dokaza koje sreće u samozadatoj potrazi, Oedipa se sve više udaljava od primarnog cilja, tražeći potvrdu kod drugih ljudi za svaki svoj naredni potez. Proglašena za koizvršiteljku testamenta bivšeg partnera Piercea Inverarityja, nakon njegove iznenadne smrti, Oedipa nam otkriva osnovnu problematiku romana, gdje se odbacuje uniformni način gledanja na svijet i daje više mogućnosti i interpretacija jednog te istog fenomena/događaja. Ona priču o Tristeru povezuje sa opskurnom zaostavštinom Inverarityja, misleći da otkriva misteriozni svijet nekih viših ciljeva "opasnih" likova i aktivnosti nedokučivih običnim ljudima. Međutim, na putu do konačne istine koja bi joj pomogla da dođe do poželjnog a skrivenog reda svega, pa i njene verzije priče o tajnoj poštanskoj organizaciji, autor vješto problematizuje normativni status koncepta "dokaz". Njegova vrijednost se tokom romana iznenadno mijenja, pa u zavisnosti od kontekstualno određenih elemenata isti "dokaz" može biti ocijenjen i kao pozitivan i kao negativan. U tim momentima, kroz postupke likova i primjere deduktivne racionalizacije u kojoj nešto "nužno slijedi", kao u tipičnim tradicionalnim detektivskim pričama, recimo, kod Edgara Allana Poa, autor koristi priliku da iznevjeri čitaoce, pomjerajući fokus s prvobitnog cilja koji sve više postaje beznačajan kako se roman privodi kraju. Tako (dez)orijentisana, Oedipa se fokusira na razna svjedočanstva o prošlosti vezana za Tristera i Inverarityja, koja, iako je zbunjuju, smatra valjanim "dokazima". Da bi izvukla potrebne informacije, počinje proučavati historijske dokumente, razne knjige, članke iz dnevnih novina, zatim sluša lične ispovijesti ekscentričnih likova i tako dalje, vjerujući da će je sve to dovesti do konačnog cilja, a samim tim i svojevrsne satisfakcije. Ali, bitno je napomenuti i to da se brojni tzv. "dokazi" javljaju

sasvim slučajno i spontano, a ona je ta koja ih potom oblikuje i daje im odgovarajući smisao kako bi ih uklopila u svoju priču, tj. kako bi, kako kaže, dovela sve u red i “stvorila sazvežđa” (Pinčon, 2007, str. 89). Dakle, sve radnje koje obavlja prikazane su kao puko i slijepo slijeđenje logičkih zakona (iako ostaje nejasno kojih tačno), pomoću kojih bi trebalo da otkrije svijet onakav kakav zaista jeste. Međutim, pitanje koje se nameće jeste: Od čega onda zavisi takav svijet? Time roman, krećući se od naivnih detektivskih momenata prema motivima koji zrače kritikom beskrajne racionalizacije i priželjkivanja prisutnosti reda (Logosa), i to na onaj postmodernistički ironični način, urušava rigidni sistem pretpostavljenih događaja, a samim tim i metafiziku prisustva¹ koju francuski filozof Jacques Derrida posebno objašnjava u svom djelu *O gramatologiji* (*De la grammatologie*, 1967). Tako se Oedipa, zarobljena između onoga što se dešava i onoga što bi, prema njenim shvatanjima, trebalo da se dešava, sve više povlači u sebe samu, u strahu od onog neizvjesnog i nepoznatog. Zbog konstantnog preispitivanja i sebe i svojih pokušaja, postaje paranoična i sve se više kreće ka krajnjem skepticizmu, gdje na koncu počinje da sumnja u sopstvenu trezvenost i razum. Kako teleologija implikacije gdje logički operator “ako A onda B onda C...” gubi svoj smisao, u nastalom haosu razaznajemo samo težnju Oedipe da se oslobodi nametljivih misli u kojima se gubi, a cijeli roman poprima razmjere parodije na detektivski roman; štaviše, pretvara se u svoju suštu suprotnost, idejno i formalno izlazi iz okvira kanona, pa ga više možemo okarakterisati kao antidetektivski. Poenta ovakve postavke jeste: unaprijed zadati obrasci ne funkcionišu, a rigidni logički zakoni i razum ne dovode uvijek do konačnog cilja koji sam po sebi postoji. Naposljetku, cilj je predočen kao kreacija jedne interpretacije određene osobe koja ga stvara iz implicitnih ili eksplicitnih razloga, u ovom slučaju Oedipe koja iza sebe ima široku socijalnohistorijsku pozadinu. Roman upravo prikazuje nastanak i potonje krojenje i razvijanje jednog cilja, a to je da se konačno otkrije ko stoji iza “Tristero zavjere”. Međutim, autor se do samog kraja poigrava ovom idejom, a čitaoci, ostavljeni pred otvorenim krajem, mogu samo

¹ Pogledati Jacques Derrida, *O gramatologiji*, IP “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1976, str. 34, 66, 99, 100.

nagađati u kojoj mjeri su Oedipine strepnje opravdane. Svaka interpretacija biće jednako moguća i nemoguća.

Cilj ovog rada jeste prikazati stanje u koje dolazi Oedipa Maas vodeći se tradicionalnim pristupima i načinima tretiranja onoga što zovemo istinom, te kako okruženje i generalne društvene promjene kojima je Amerika svjedočila 1960-ih godina oblikuju njene misli i avanture čiji se ishodi ne poklapaju sa onim što ona nužno očekuje. Ono što će se još pokazati jeste da dihotomija “red” – “haos” koči protagonistkinju i navodi je na pomisao da će svijet bez Logosa (reda) nužno biti nered/haos. Oblikovana u kontekstu tradicionalnih ideologija nauke, historije, književnosti i tako dalje, za nju sve mora imati uzročno-posljedičnu vezu koju tvrdoglavo pokušava da pronade u svemu, dok osciluje između Logosa i haosa kao jedine dvije alternative. Potkrijepljen poststrukturalističkom teorijom Derride, ovaj rad će zagovarati da glavni problem nastaje onda kada, nakon iscrpnog povezivanja i uvezivanja fenomena, Oedipa bez ikakvih granica počinje da defamilijarizuje² ono svakodnevno, što joj ne pomaže da dobije uvid u nove perspektive, već joj otežava situaciju bespotrebno kompleksnim i nerazumljivim. Pri tome će se striktno držati dobro utvrđenih obrazaca, bez propitivanja metoda kojima dolazi do “dokaza”, u želji da odgonetne principe na kojima stvarnost počiva.

DERRIDA, JEZIK I ZNAČENJE

Pokušavajući da svojoj avanturi da smisao i pretoči je u koherentnu priču, Oedipa Maas će nenamjerno postati dobar pokazatelj onoga što Jacques Derrida zamjera zapadnjačkoj tradiciji koja je sklona idealizovanju čovjekovih analitičkih sposobnosti, a time i vjeri u nepogrešivost razuma. Međutim, da bismo objasnili Derridin poststrukturalistički projekat, bitno je vratiti se korak unazad i spomenuti Ferdinanda de Saussurea, lingvistu i filozofa, i njegovo dobro poznato djelo *Kurs opšte lingvistike* (*Cours de linguistique générale*, 1916).

² Ruski formalizam pojmom defamilijarizacija/ostranjenje (rus. остранение) označava tehniku u umjetnosti pomoću koje se trivijalni fenomeni predstavljaju na neobičan način, zarad stjecanja nove perspektive/interpretacije o svakodnevnim dešavanjima/pojavama.

Unutar ovoga dijela rada cilj nam je iznijeti teorijsku pozadinu pomoću koje ćemo moći u nastavku rada eksplicirati dva oblika koncepcija svijeta, ali u kontekstu jezika kao onoga što nam omogućuje stvaranje jedne slike svijeta. Zbog toga, biće potrebno dati kratko poređenje de Saussureovog i Derridinog shvatanja jezika, i to će se prikazati po principu kontrasta. S jedne strane, de Saussure na tipično racionalistički način pokušava (g)raditi konstrukciju sistema pravila unutar jezika, koja su nam data izvan našega iskustva kao univerzalna i rigidna (ono što se karakterizira Logosom), kao jedina sredstva interpretacije. Time su značenja koja dajemo fenomenima unutar svijeta stvorena unutar jednog obrasca i jednog seta pravila, a ako ih se držimo, nije moguće pogriješiti. S druge strane, Derrida se javlja kao filozof koji vidi problem u zatvorenosti jednog takvog jezičkog sistema, čije su posljedice autoritet nad značenjem, odnosno privilegiranost. On shvata da jezik svoje mjesto ima u povijesti i društvu u kom nastaje, kontingentan je, ali nije relativan jer se uvijek opredijelimo za određena značenja. Kritiku tradicionalne filozofije usmjerava na njeno nastojanje da pronađe sve korijene i temelje, tako sebe ograničavajući na samo jedan sistem interpretacije i davanja značenja. Za Derridu značenje nije prisutno unutar fenomena, niti je jezik onaj koji otkriva esenciju predmeta, odnosno njihovu bit ili njihovo značenje, ono je dato u razlici koju značenja jezičkih oblika imaju jedna naspram drugih, unutar jedne sociohistorijske pozadine. Tačnije, de Saussure traži red i nužnu povezanost svih fenomena u svijetu, eksplikaciju njihove srži, istine i esencije, dok Derrida smatra da takav sistem nije moguć. Između ova dva oblika racionalizacije naći će se i Oedipa Maas.

Kako to i sam naglašava u predgovoru knjige, projekat de Saussurea jeste način, princip i metoda karakteristična samo za lingvistiku (De Sosir, 1996, str. 23). Cilj lingvistike kao jedne nauke jeste spoznavanje onoga što je u osnovi jezika, a to je u de Saussureovom slučaju glasovni karakter jezičkog znaka. Taj znak treba biti u srži objašnjenja jezika. Jezik se predstavlja pomoću pisma, ali on je prema de Saussureu stran unutrašnjem sistemu (govora). Međutim, on ima usmenu tradiciju koja daje mogućnost postojanja govora odvojenog od pisma, "ali nas prevlast pisma sprečava da to

vidimo” (Ibid, str. 47). Zbog toga de Saussure traži način da se obezbijedi način prikazivanja jednog fonetskog pisma (pisma izgovorenih glasova), jer smatra da će ono biti oblik kojim će se doći do jezika. Takođe, smatra i da je pisani dokument ideografski interpretativan, te da treba da se zbog toga uspostavi fonološki sistem idioma, tj. tabela glasova (ili uputa za upotrebu jezika) koja objašnjava kako funkcioniše svaki jezik (Ibid, str. 55). Unutarnja struktura jezika ostaje takva kakva jeste, a ono što se mijenja je samo način označavanja (pismo) jezičkog znaka. Jer, bez obzira na to kako mi riječ pisali u jednom ideografskom pismu, njegova suština je u fonemu. Jedinstvo znaka i pojma znaka je prisutno bez obzira na način na koji će znak i pojam znaka biti prikazani. De Saussure to označava kao promjenjivost i nepromjenjivost jezičkog znaka, a naglasak je na tome da postoji jedan univerzalni zakon jezičkog znaka na kog govorni subjekt ne može utjecati, jedan univerzalni zakon kao jedinstvo pojma i oznake pojma.

S druge strane, Derrida se neće složiti sa ovim tvrdnjama, štaviše, smatra ih problematičnim. Svoje stavove eksplicira u već pomenutom djelu *O gramatologiji*, u kom ne kritikuje samo de Saussurevu ideju o jeziku, već i čitavu zapadnjačku tradiciju koja neumorno pokušava otkriti (metafizičke) fundamente na kojima i čovjek i svijet počivaju. Tu tradiciju Derrida kritikuje na sebi svojstven način – u maniru jedne strukturalne jezičke teorije kao centra njegove kritike, ali i podloge na kojoj objašnjava sve greške i predrasude nastale na “Zapadu” iz projekta zapadnjačke metafizike (filozofije koja se njegovala od antičke Grčke). Ono što Derrida želi dekonstruisati jeste: “metafizika fonetskog pisma”, čiji i sam naziv otkriva mjesto pronalaska svih zabluda zapadnjačke tradicije (ili filozofije, pošto je projekat originalno usmjeren jednom načinu racionalizacije koji se pronalazi u zapadnjačkoj filozofiji) (Derrida, 1976, str. 9). Drugim riječima, Derrida želi ispitati zašto je svaki pokušaj stvaranja jednog konačnog teorijskog sistema o svijetu vodio u zablude onoga što nazivamo logocentrizmom (metafizička fonetika), a te zablude će u narednom poglavlju biti sagledane i kroz lik i postupke Oedipe Maas. Koristeći se racionalnim vodičima, Oedipa na početku pokušava da asocijativno poveže promišljanja o svijetu kako bi ih

smjestila u jedan nužni kauzalni odnos. Međutim, kako je postepeno izdaju analitički aparati i alati kojima se služi kako bi sebe uvjerila u istinitost ili neistinitost određenih tvrdnji, svijet unutar kog operira primorava je da svoju sliku o njemu često mijenja.

Prema Derridi, glas je imao privilegiju (prednost) u tradiciji zapadnjačke filozofije i kulture, on je bio bit (bitak, Istina, apsolut, Logos) sveg značenja, dakle “ne-empirijski ili ne-kontingentni označitelj – morao je gospodariti tokom čitavog jednog razdoblja povijesti svijeta” (Derrida, 1976, str. 15). Svako privilegirano fonetsko pismo je imalo svoj telos (svrhu) a to su “potpuno *prisutne* riječi (prisutne za sebe, za svoju oznaku, za drugog, uvjet teme prisustva uopće)” (Ibid). Ideja je bila da mora postojati način da se tačno i precizno daju riječi koje nose tačno i precizno značenje onoga što označuju, a da bi to bilo moguće, potreban je određeni metafizički/teološki sistem (ili metanarativ) koji upravo osigurava i fiksira taj trenutak. Sve dok postoji govor (onaj koji objašnjava de Saussure, a Derrida nalazi u povijesti “Zapada”), postoji i jedna vrsta pisma, jedno značenje, jedan aspekt, jedan fenomen ili jedna logocentrična metafizika. Veza glasa i logosa za Derridu je svoje početke dobila u prvim metafizičkim sistemima Zapada.

Glas je svoje porijeklo imao u konceptu duha (cogitas). Time možemo reći i da je koncept duha svojevrsna mašina za interpretaciju, koja svijet kroz jezik tumači kao onaj koji je uređen univerzalnim zakonima – prema kojima je svijet kosmos, a ne haos. Derrida smatra da je u tradiciji fonem bio shvaćen kao proizvod Duha/ljudske duše, ali za njega upravo termin fonem ima značenje koje je najbliže terminu racionalnost (mišljenje) (Derrida, 1976, str. 19). Stanje duše je uvijek bilo iskazano fonemom, i usmjerenost duše na svijet je zrcalila svijet u jednom fonemskom pismu, tako da “duševne sklonosti sačinjavaju jednu vrstu univerzalnog govora” (Ibid). Derrida smatra da je glas označitelj, a da pojam znaka uključuje uvijek u sebi raznolikost označitelja i označenoga. Fonem je oznaka za prisustvo (značenja, istine, smisla, biti, bića, bitka), te i odgovor na pitanje “Šta je to što jeste?” Međutim, preokret za koji se Derrida zalaže kroz svoju kritiku pokazuje da “to što jeste” nije prisutno (nema esencije), te da značenje ne

predstavlja jedinstvo odnosa označitelja i označenoga. Da bi naglasio odsustvo značenja, Derrida uvodi termin *différance* i njime ističe nepostojanje unaprijed date strukture jezika (i/ili teorije) koja daje pravu sliku svijeta. Derrida radikalno propituje tradicionalne lingvističke teorije zasnovane na tezi o jedinstvu označitelja i označenog, i insistira da je dihotomija glasa i jezika toliko jaka da je ona uzrok postojanja podjela na duh i materiju – “zapadnjačka je tradicija pismo, slova, uvijek smatrala tijelom i materijom izvanjskom duhu, riječi i logosu. I problem duše i tijela je nedvojbeno proistekao iz problema pisma (...)” (Ibid, str. 48).

Dakle,

“pomerajući granice limita strukturalne lingvistike, i uzimajući u obzir Derridinu tvrdnju da ‘ne postoji ništa izvan teksta’, možemo da stupimo u ovaj novi hrabri svet tekstova i pokušamo da ih interpretiramo. Jer izgleda da su granice našeg sveta sve više granice naših tekstova.” (Bošković, 2004, str. 105)

Nadovezujući se namjerno ili slučajno na ovu poststrukturalističku viziju, možemo pomenuti i Richarda Rortyja koji kaže da su tekst ili jezik koji koristimo puka kontingencija (Rorty, 1995, str. 19–38). On smatra da je jezik nastao u vremenu i prostoru zbog niza slučajnih okolnosti, da jezik nema svoju unaprijed zadatu svrhu (koja obično biva metafizička i transcendentalna) i strukturu (koja obično biva u obliku neke rigidne formalne logike), a sve što jezik zapravo može da bude vezano je za njegovu upotrebu. Upotreba je socijalno-historijski uslovljena, a time i jezik, a ovdje bismo mogli podvući crtu zaključujući da je upravo to ono što je zajedničko za Derridu i Rortyja.

OEDIPA MAAS – IZMEĐU REDA I HAOSA

U ovom veoma slojevitom romanu Oedipa Maas ozbiljno pristupa zadatku te pokušava da se pozabavi dokazima koji se pojavljuju ispred nje. Posebno je zaintrigirana simbolom prigušene poštanske trube koji odjednom počinje da se javlja na svim mjestima na kojima se nađe, od toaleta u restoranima, do prozora u autobusima, te ga povezuje sa tajnom organizacijom “Tristero”. Iako mi kao čitaoci ne možemo prosuditi da li se simbol

zaista sve vrijeme javlja, ili je ipak više fatamorgana nastala u svoj zbrci, ovim počinje i dalja komplikacija koja vodi u sve zamršenije dijelove knjige, u kojima se dokazi nagomilavaju, a njihova redundantnost ne govori ništa konkretno. Time Pynchon dobija i odličnu priliku da, na metaforički način, dekonstruiše i rekonstruiše posao historiografa/historičara koji, sakupljajući informacije iz dostupnih izvora, stvara i oblikuje koherentnu priču, dajući joj red i prihvatljivu zaokruženost. Ovaj Pynchonov postupak je tipičan u postmodernoj književnosti, kako zbog nepovjerljivosti prema oficijelnim i sveobuhvatnim narativima (npr. historijskim, religijskim), tako i zbog želje za razbijanjem apsoluta bilo koje vrste, u ovom slučaju historiografije. Kako je i Hayden White spomenuo, jedno historijsko djelo nije ništa drugo do zbir pažljivo prikupljenih i obrađenih podataka koji se objašnjavaju kroz različite teorije, sve dok se jednostavno ne predstave kao “skupina događaja za koje se pretpostavlja da su se desili u prošlosti” (White, 1973, str. ix). Tako u djelima postmodernih autora poput Pynchona historijski narativ postaje podložan preispitivanju, a razlika između činjenica i imaginacije postaje sve nejasnija. Ipak, iako zabavlja čitalačku publiku, ovaj postupak nije tu samo radi igre, već i radi malo dublje angažiranosti koja itekako ima moć da ukaže na naivnost, pa i ljudsku glupost, grublje rečeno. U tom smislu, *Objava broja 49* se može posmatrati i kao historiografska metafikcija, što je termin koji je skovala Linda Hutcheon tek 1980-ih, a usko je povezan sa mnogim djelima postmoderne književnosti. Ova podvrsta metafikcije (pisanja o pisanju, u najužem smislu tog termina) dovodi u pitanje odnos teorije, fikcije i zvanične historiografije, jer se, implicitno ili eksplicitno, zalaže za liberalnije tumačenje svih dostupnih tekstova, bez obzira na njihovu vrstu i/ili oblast istraživanja. Preciznije, historiografsku metafikciju definiše kao fikciju koja “odbacuje gledište da samo historija ima pravo na istinu” zbog toga što su “i historija i fikcija diskursi, ljudski konstrukti, sistemi označavanja” (Hutcheon, 2004, str. 93), te je neprihvatljivo neopravdano uzdizanje historije, kao i pravo koje gotovo isključivo polaže na istinu. A to je još jedna logocentričnost, koja favorizuje jedan jezik u odnosu na sve druge, nameće ga kao jedinog vjerodostojnog i apsolutno istinitog. Time i sam roman propituje objektivnost historije,

prikazujući tehnike kojima se Oedipa služi kako bi opisala prošlost, tj. misteriozni sukob između organizacija “Tristero” i “Thurn and Taxis”, a sve u cilju da se stvori onaj red, tj. Logos.

Na putu da stvori red, i u nemogućnosti da razlikuje tzv. činjenice od sopstvene imaginacije, Oedipa nailazi na neobične ljude čije naracije su uvijek parcijalne, ali kojima ona vjeruje gotovo bezrezervno. Znakove koje dobija kao materijal za svoju viziju prošlosti uglavnom daju likovi čiji govor potiče iz dramatično fragmentiranog društva. Ono što ona ne očekuje jesu višestruki odgovori iz različitih uglova, iskustva koja potječu iz umjetničkih (Randolph Diblette) i naučnih (John Nefastis) krugova, zatim krugova imućnih biznismena i advokata (Metzger), pa sve do ispovijesti beskućnika i slučajnih prolaznika. Sve to je još više zbunjuje, a tragikomičnost situacije počinje da se ogleda u njenoj paranoji dok bezbroj informacija interpretira kao istine nužno povezane. Iako njeno ime upućuje na kralja Edipa koji se opire redu i bježi od “sudbine” koja ga na kraju sustiže, ona kao da priželjkuje upravo jedan takav red, predodređenost čiji će se šablon naposljetku ukazati. Za razliku od ove starogrčke tragedije u kojoj postoje unaprijed zadata pravila koja Edip ne može izbjeći, Pynchonova Oedipa forsira sebe da ih pronade, nadajući se da će time urediti i svoj život, što se opet može shvatiti kao parodiranje društvenih normi i uvjerenja u životu ljudi koji su slobodni, ali ipak potražuju okvire u koje će se smjestiti i time ograničiti.

Ipak, njeni postupci i potraga za sveobuhvatnom istinom dodatno su osujećeni okruženjem koje ne pruža nikakvu utjehu. Pynchon opisuje otuđenje sredinom 1960-ih godina, propast “američkog sna” i socijalnu dezintegraciju gdje su ljudi “posvuda lišeni imovine – djeca u teretnim vozovima, beskućnici koji spavaju u otpadnim kolima”, kao i oni “koji spavaju među telefonskim i telegrafskim žicama” (O’Donnell, 1991, str. 120). Takođe, sveprisutnost TV-a i radija, repetitivnost informacija koje je teško procesuirati, sveukupna histerija i socijalno-kulturološke revolucije koje je Amerika doživjela 1960-ih, samo su neki od faktora koji utječu na oblikovanje jednog ovakvog stanja. Na njenu svakodnevnu stvarnost utječu i kultura droge, rok revolucija, pokreti za građanska prava i prava žena, zavjere

proistekle iz neizvjesnosti i skandali prisutni na političkoj sceni – koja bi trebalo da bude uzor i podrška građanima u jednom demokratskom društvu. Zatim, osjećaj bezizlaznosti tokom hladnog rata, vijetnamskog rata, kubanske krize i naposljetku straha od trećeg svjetskog rata, su također oblikovali psihu ljudi, izgubljenima u potrazi za smislom. Međutim, interesantno je napomenuti da zapravo ljudi i institucije koji predstavljaju izvor Oedipinog znanja imaju nekakvu povezanost sa Inverarityjem, njenim bivšim ljubavnikom. Ogromno bogatstvo koje iza njega ostaje sastoji se od različitih institucija, od fabrika do biblioteka i pozorišta, što je i jedan od primjera nametnutog autoriteta koji se polako, ali sigurno, infiltrira u sve segmente života i kao da indirektno utječu na zbivanja. Izvor moći postaje neuhvatljiv običnom čovjeku, pa stoga i ne čudi Oedipino lutanje i očekivanje nadnaravnih rezultata, dok moć tajkuna poput Inverarityja i korporacija sličnih njegovim postaje sveprisutna, ali neopipljiva. Nadalje, Pynchon se poigrava i drugim autoritetima koji bi trebalo da obezbijede onaj saussureovski red i strukturu, pa umjesto da pomognu protagonistkinji u tom beskrajnom, teško uredivom, misaonom lavirintu u koji zalazi, oni otključavaju niz nepravilnosti i iznenađenja. Tako se psihijatar Hilarius, koji bi trebalo da bude oličenje odgovornosti i sigurnosti, otkriva kao posebno maliciozan i besraman lik koji svoje pacijente koristi za razne eksperimente, a i sam je paranoična osoba; zatim, Metzger, advokat koji radi na istom slučaju kao Oedipa, u isto vrijeme je i glumac, a u svakodnevnom životu kombinuje vještine iz obje profesije zarad sebičnih ciljeva, i tako dalje. Uz polovične i nepouz dane informacije koje dobija od “svjedoka”, samo vrednovanje tzv. dokaza postaje upitno, što naročito dolazi do izražaja nakon gledanja predstave *Kurirova tragedija*, u kojoj se nada da će pronaći još detalja o Tristeru. Tada Driblette, redatelj predstave, pokušava eksplicitno objasniti njenu dotadašnju potragu, govoreći kako su pisani tragovi kojih se manijački drži samo “tragovi, fosili. Mrtvi minerali, bez vrednosti ili potencijala” (Pinčon, 2007, str. 78). Njega možemo posmatrati i kao otjelovljenje postmodernog autora koji slijedi Derridin put; oštro kritikujući (zapadnjačku) tradiciju, kaže: “Vi, narode, vi ste kao puritanci po pitanju Biblije. Opterećeni ste rečima, rečima (...) Ali stvarnost je u ovoj

glavi. Mojoj. Ja sam projektor u planetarijumu, celokupni zatvoreni svemi-
rčić koji je vidljiv u krugu te pozornice potiče iz mojih usta, a ponekad i iz
drugih otvora” (Ibid, str. 77–78). Ovo su riječi koje Oedipu dotiču, ali ne
ostaju dugo s njom. Ona i dalje odbija da se prepusti “haosu”, ignoriše riječi
koje čuje, fokusira se na svoju verziju priče, razmišljajući kako je došla na
predstavu kako bi saznala nešto o malverzacijama svog bivšeg partnera, a
umjesto toga je naišla na dobro razvijenu priču o Tristeru u *Kurirovoj tra-*
gediji i “pitala se koliko slučajno se sve tako odigralo” (Ibid, str. 79). Time se
opet vraća svojoj potrazi i daljem povezivanju “slučajnosti”, priklanjajući se
sve više jednom racionalističkom diskursu kao što je de Saussurov.

Kroz razne situacije koje proživljava, Oedipine iluzije se u odbljescima
raspršuju, tek toliko da bi ona, u međuvremenu, stigla da sakupi slomlje-
ne, kontrastne djeliće, i da opet počne lijepiti razbijenu sliku na isti način,
koristeći iste analitičke alate. Zbog toga doživljava i emotivni slom, pa u
najkritičnijem trenutku, kada njena potraga postaje beskorisna i uzaludna,
postaje nesigurna i dolazi u poziciju u kojoj više ne može da shvati u kojoj
mjeri je ono što je očigledno kombinovala sa svojom maštom u kojoj je
težila savršenim odgovorima koji prevazilaze puku slučajnost. U tom trez-
venom trenutku počinje da preispituje cijelu, sada već, potragu bez jasnog
cilja, ali više nije u mogućnosti da postavi uniformnu i jednostranu inter-
pretaciju trenutnog stanja, pa nam nudi četiri zaključka: prvi zaključak je
da ona sve to halucinira, druga mogućnost je da su sve zavrzleme samo sa-
vršena zavjera protiv nje, koju je organizovao njen bivši momak prije smrti,
samo kako bi se našalio, treća mogućnost je da “Tristero” zaista postoji, ali
njegovo značenje i postojanje ostaju misterija, i naposljetku, četvrti zaklju-
čak koji nam nudi jeste da je ona potpuno luda, što bi zaista pokazalo da
nikako nije trebalo bezuslovno vjerovati pripovjedačici. Međutim, pošto
nijedno objašnjenje nije do kraja konačno, niti apsolutno tačno, zajedno sa
protagonistkinjom ostajemo sa višestrukim objašnjenjima koja nas navode
na dalje stvaranje još većeg broja zaključaka, ili još više “sazviježđa” kojima
smo voljni da povjerujemo. Tako nas i autor ostavlja “sa neizvjesnim i za-
gonetnim kao jedinim osnovom za istinu” (Chambers, 1992, str. 98), a čini

se da se time i približavamo onome što je Derrida naglašavao, a to je da ne postoji samo jedna, apsolutno ispravna slika svijeta, nezavisna od konteksta u kom se stvara.

ZAKLJUČAK

Za razliku od tradicionalnih detektivskih priča gdje je glavni cilj razrješenje misterije, *Objava broja 49* nudi otvoren kraj u kome se rješenje ne nazire. Pred sami kraj romana, zakazuje se aukcijska prodaja Inverarityjeve zbirke markica, a konkretno markice na kojima se nalazi simbol “Tristera” prodavale su se pod brojem 49. Opsjednuta mišlju da misteriozni licitant za koga niko nikad prije nije čuo ima duboku povezanost sa ovom tajnom poštanskom službom, Oedipa nestrpljivo čeka kraj, tj. objavu broja 49. Ipak, u postmodernističkom maniru, autor naglo prekida priču, ostavljajući otvorenu mogućnost za višestruke interpretacije. Da li je ova potraga bila plodonosna? Možda, ako i sami vjerujemo Oedipinoj priči koja se s vremenom sve više usložnjava, jer smo i sami svojevrijem pristali na to da se pridružimo potrazi koja je od samog početka postavljena kao nedostižna: “Kao identifikacione karakteristike njenog karaktera, Oedipine greške čitalac neprestano oprašta kroz snishodljivo identifikovanje nje kao devijantnog lajtmotiva narativa” (Barros-Grela i Bobadilla-Pérez, 2014, str. 68–69).

Štaviše, njena potraga za Istinom predstavljena je kao obrnuta detektivska fikcija, jer ona dovodi u pitanje pouzdanost svog najvažnijeg oruđa, odnosno razuma. Kako se nevoljno kreće od jednog mogućeg odgovora do drugog, bez jasnog propitivanja “dokaza”, u želji da se oslobodi “haosa” i dočepa nekog “reda”, protagonistkinja upada u razigranu i beskrajnu igru znakova koji i sami simbolizuju nedokučivost i nedostupnost jednog jedinog značenja. Time njene detektivske sposobnosti postaju tragikomične, dok se ona postepeno gubi u obilju informacija koje dobija, a koje ne mogu da odgovore na njene potrebe. Stanje u kom Oedipa završava jeste upravo ono stanje između “reda” i “haosa” koje je, u ovom slučaju, okarakterisano izgubljenošću. Ne mogavši prihvatiti svijet bez “reda”, koji bi za nju nužno predstavljao besmisao, Oedipa nastavlja putem racionalističkog shvatanja

fenomena u svijetu, tražeći nužnu povezanost između događaja i njihovih posljedica – time odbijajući sve ono što nije u skladu sa njenim očekivanjima.

LITERATURA

- Barros-Grela, E. i Bobadilla-Pérez, M., 2014. "Narrative Schizophrenia in Pynchon's *The Crying of Lot 49*". In: *Revista de Lenguas Modernas*, No. 20, str. 65–76.
- Bošković, A., 2004. "Derridina kritika Saussureovog koncepta lingvističkog znaka". U: *Glas i pismo: Žak Derida u odjecima*. Beograd: Narodna Biblioteka Srbije, str. 105–111.
- Chambers, J., 1992. *Thomas Pynchon*. New York: Twayne Publishers.
- De Sosir, F., 1996. *Kurs opšte lingvistike*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Derrida, J., 1976. *O gramatologiji*. Sarajevo: IP "Veselin Masleša".
- Hutcheon, L., 1999. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York and London: Routledge.
- O'Donnell, P., 1991. *New Essays on The Crying of Lot 49*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pinčon, T., 2007. *Objava broja 49*. Beograd: Čarobna knjiga.
- Richard, R., 1995. *Kontingencija, ironija i solidarnost*. Zagreb: Naprijed.
- Steiner, P., 2014. *Russian Formalism: A Metapoetics*. Geneva and Lausanne: Sdvig press.
- White, H., 1973. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

THE APPARENT ORDER IN A CHAOTIC WORLD: THOMAS PYNCHON'S *THE CRYING OF LOT 49*

Abstract

The primary objective of this paper is to show how Oedipa Maas, the central character in Thomas Pynchon's novel *The Crying of Lot 49*, navigates the world by adhering to traditional and formal methods of rationalization. This entails creating a structured framework for understanding the world and its phenomena through strict logical connectives. Traditionally, such a form of rationalization has been associated with the analytical capacities of individuals, with the expectation that it can yield a singular, valid interpretation of the world. In this paper, we will examine Oedipa Maas's condition and actions within the framework of two linguistic theories: one positing the existence of universal interpretive tools (Logos) aimed at providing a singular worldview, and the other emphasizing the social-historical influences on individuals and the contingent nature of language as tools for interpreting the world. We attribute the first theory to Ferdinand de Saussure and the second to Jacques Derrida. This theoretical foundation will help us highlight the epistemic dimensions of the novel, where the protagonist attempts to adhere to a logocentric approach in her understanding of the world. Oedipa rejects Derrida's view of language, fearing that it will lead to meaninglessness or chaos, and instead strives for a harmonious vision of the world (cosmos). However, the order she seeks and occasionally perceives is merely a reflection of her interpretive framework. She desires to perceive order, but it exists solely within the confines of her language.

Key words: *Thomas Pynchon, The Crying of Lot 49, Oedipa, Logos, order, chaos, language, rationalization*

MERIMA HANDANOVIĆ

STRANCI NA SVOM. SLIKA STRANCA U ROMANIMA DŽEVADA KARAHASANA NOĆNO VIJEĆE I UVOD U LEBDENJE

*Zašto objašnjavati, pogotovo onima koji to ne mogu shvatiti,
da se i dubinom pada mjeri visina nečijeg uzleta?*

(Karahasan, 2022, str. 7)

Sažetak

Na primjeru dva romana Dževada Karahasana *Noćno vijeće* i *Uvod u lebdenje* ovaj rad pruža komparatističku analizu likova Simona Mihailovića i Petera Hurda u odnosu na figuru stranca, koji u izmještenom prostoru traga za dijelovima svog bića. S obzirom na spiralnu strukturu oba romana i na intertekstualne veze sa Danteovom *Božanstvenom komedijom*, ovaj rad komparatističkim pristupom prikazuje odnos prema funkciji vodiča kroz različite vrste "pakla" koji proživljavaju likovi. Pitanjem umjetničke motivacije, te sistema motiviranosti književnog djela, rad analizira i problematizira odnos likova prema situacijama, kao što propituje i književne konstrukte kojima likovi kreću u upoznavanje samih sebe. Kroz komparaciju likova Simona Mihailovića i Petera Hurda, ovaj rad propituje i odnos prema njihovim vodičima kroz "pakao" Enveru Pilavu i Rajku Šurupu. Komparacijskim pristupom u odnosu na figuru stranca u dva romana Dževada Karahasana, ovaj rad prikazuje različite odnose prema istom fenomenu, kao i različite načine manifestiranja jedne intertekstualne veze.

Ključne riječi: *figura stranca, Noćno vijeće, Uvod u lebdenje, komparatistička analiza, spiralna struktura*

1. UVOD

U pokušaju spoznavanja sebe, čovjek često ima potrebu da se izmjesti iz zone komfora. Gonjen vlastitim potragama odlazi u neke druge prostore kako bi pronašao “izgubljene” dijelove svog bića. Odlaskom iz prostora u kojem je formirao život, čovjek pristaje na ulogu stranca¹, koji tek u drugačijem prostoru i među drugim ljudima ima priliku da ispita “granice” svog bića. U romanima koji su predmet istraživanja ovog rada Dževad Karahasan gradi likove koji su smješteni u graničnim situacijama ili u graničnim trenucima svog života. U te granične situacije dolaze gonjeni nekim unutrašnjim osjećajem kao književnom uslovnošću, čime Karahasan kreira umjetničku motivaciju² koja pokreće radnju romana. Lik Simona Mihailovića iz romana *Noćno vijeće* (2009) i lik Petera Hurda iz romana *Uvod u lebdenje* (2022) objedinjuje granična situacija – oba lika dolaze u novu sredinu, obojica su stranci (na različite načine) i obojica prolaze kroz (svoje) krugove “pakla” imajući vodiče. Početna slična motiviranost likova pruža mogućnost komparativističkog pristupa u odnosu na dva Karahasanova romana. Uzimajući u obzir da se radi o poetičkim načelima jednog autora, prikaz sličnosti i razlika, pri konstrukciji dva lika iz dva romana, pokazuje spisateljsku vještinu koja čitatelju pruža mogućnost za analiziranje i ispitivanje djelovanja sličnih likova u različitim mogućim situacijama. Karahasan u uvodnoj napomeni zbirke eseja *Knjiga vrtova* piše o tvrdnji da čovjek cijeli život piše jednu knjigu, pa se poziva na svoju objektivnost i navodi da je moguće razmatrati i činjenicu da se svaka nova knjiga nadovezuje na prethodnu, te time početnu tvrdnju posmatra kao djelimično tačnu.

Znam da sam se uvijek trudio oko toga, znam da sam u svakoj pripovijesti i romanu nastojao dosegnuti onaj stupanj objektivnosti na kojemu sve spomenuto kazuje sebe. A to bi značilo da sam, svaki put kad sam napisao roman po svojoj zamisli i u skladu sa svojim željama, napisao novu i drugu knjigu – onu koju su oblikovali i izgovorili događaji, likovi, stvari od kojih

¹ Motiv stranca u književnosti bio je dominantan u 20. stoljeću. Danas je ostao kao motiv koji je stalno prisutan.

² Umjetnička motivacija prema ruskom formalisti Borisu Tomaševskom kompromis je realističke iluzije i umjetničke konstrukcije (usp. 1998, str. 24–31).

je ona oblikovana. Naravno da bi svaka nova knjiga nastavljala prethodnu, barem onoliko koliko sam ja ostao jednak sebi ranijemu, a to bi značilo da je bar donekle istinita tvrdnja navedena na početku. (Karahasan, 2004, str. 8)

U Karahasanovim djelima likovi su integrisani u cjelinu, a prethodni navod potvrđuje tvrdnju Mihaila Bahtina da je “umetnikova borba za određen i čvrst lik junaka, u velikoj meri, borba sa samim sobom” (Bahtin, 1991, str. 7). Onako kako je moguće usporediti dva stvarna čovjeka koji su živjeli u različitim vremenima, tako je moguće usporediti i dva lika koji su ispisani u dva različita romana istog autora, a da te sličnosti ukažu na varijacijske ponovljivosti karaktera stvarnog i mogućeg bića.

2. KRUGOVI PAKLA SVETOG LUĐAKA – SIMONA MIHAILOVIĆA

Roman *Noćno vijeće*³ Dževada Karahasana svojim naslovom nas podsjeća na Platonove *Zakone* i instancu noćnog vijeća koja je posljednja u Platonovoj slici države i koja predstavlja umnu snagu i vrhovno moralno tijelo države. Platon za noćno vijeće piše kako je cilj “da postanu savršeni čuvari, kakvi, koliko mi je poznato, još nisu postojali u pogledu svoje sposobnosti za čuvanje” (2004, str. 317). Članovi noćnog vijeća su kod Platona ljudi koji su boravili u drugim zemljama i upoznali zakone tih država. Gradeći sposobnost da steknu distancu od zakona svoje zemlje, oni su postali i u svojoj zemlji svojevrсни stranci. Motiv noćnog vijeća smješten u Karahasanovom romanu postavlja pitanje osjećaja (neokaljanog) pojedinca prema zločinima, koji su činjeni muslimanima u Foči. Kroz taj isti motiv, Karahasan u romanu konstruiše “noćno vijeće”, koje preispituje čovjekov etički i moralni odnos prema svijetu, historiji i prema potrebi pojedinca da “čuva” svijet bio on ovozemaljski i/ili onozemaljski.

³ Noćno vijeće Platon prvi put spominje u svojim *Zakonima* u X knjizi, a detaljnije o funkciji noćnog vijeća piše u XII knjizi *Zakona*. Platon noćno vijeće tumači kao posljednju, umnu instancu države. Kao takvo, noćno vijeće ima funkciju da umom sačuva državu. Ovu instancu Platon naziva božanskom i smatra da je baš njoj nužno povjeriti državu, a da se tome ne smiju protiviti zakonodavci.

Karahasanov roman *Noćno vijeće* počinje rečenicom: “Svijet je kao šljiva, kao lijepa zrela šljiva – glasno je izgovorio Simon Mihailović, silazeći niz brdo Tabija prema gradu što je ležao u dolini.” (2008, str. 5). Nelogična komparacija svijeta, koju čini Simon Mihailović na početku romana, svjedoči o iznimno sretnom stanju u kojem se nalazi. Lik Simona izmješten je iz rodne Foče u Berlin više od dvije decenije, gdje je završio obrazovanje, formirao bračnu zajednicu sa Barbarom, dobio sina Saschu i gdje je izgradio ljekarsku karijeru. U dodiru sa Barbarinim tijelom, iz intenzivnog osjećaja zrele i snažne ljubavne emocije, iz Simonovog bića prodiru sjećanja na vodu Čehotine i na predjele Foče, koji izgledaju drugačije. Upravo u zagrljaju sa Barbarom, nakon orgazmičkog iskustva, za koje mu se učinilo da je najljepše dotad, Simon izgovara: “Gluposti, vrbe se nisu ni održavale na vodi.” (Karahasan, 2009, str. 15). U Simonov berlinski život prodire fočanska prošlost, koja kao da ga doziva sebi, a za šta on ne pronalazi logično objašnjenje. Prodor prošlosti dolazi za Simona nenadano, čudan mu je jer mu se u sjećanje javljaju prizori drugačiji nego što ih pamti, a osobito su mu začuđujuća ta sjećanja jer u njima nema njegovog prijatelja Envera Pilava. Nakon intenzivnog orgazmičkog iskustva i izgovaranja nesuvisle rečenice, te nemogućnosti da Barbari objasni razlog izgovaranja takve misli, postaje jasno da mora otići u Foču i pronaći odgovore. Njegove odluke nisu odluke razuma nego njegovog cijelog bića. Simon jasno zna da mora naći odgovor na taj prodor prošlosti u njegov život i zašto ga zove “njegov” svijet da se vrati... Ipak, pravo pitanje, kojeg Simon nije svjestan, a koje se nameće u romanu jeste: Treba li buduće vrijeme pravednika koji bi spasio svijet? Posmatrajući lik kao konstrukt mogućeg čovjeka⁴, lako je utvrditi da se čovjeku zna nenadano vratiti nostalgija za rodnim mjestom i danima mladosti, ali je isto tako moguće tvrditi da je Simonovo podsvjesno javljanje fočanskih predjela (kakvih se ne sjeća i kakvi nisu) književni konstrukt kojim se gradi umjetnička motivacija za razvijanje sižea romana. Intenzitet potrebe za odlaskom u rodnu Foču i propitivanjem vlastitih emocija oči-

⁴ Termin *mogući čovjek* kao književni konstrukt/kategorija u ovom radu koristi se po uzoru na književni *mogući svijet* o kojem piše Gajo Peleš u knjizi *Tumačenje romana* (usp. 1999, str. 169). Naravno, važno je napomenuti da termin *mogući svijet* prvi koristi Gottfried Wilhelm Leibniz.

tuje se u činjenici da se Simon fizički odvaja i od Barbare za koju ga veže snažna ljubav koja vapi za prisustvom. U tim neobičnim duhovnim stanjima (iako je svjestan da se ljubav sa Barbarom još jače produbila i da je od "mahnite strasti" njihov odnos prerastao u duboki, zreli osjećaj ljubavne strasti), promišlja da su možda doživjeli bračnu krizu nakon što se iz porodične kuće odselio njihov sin Sascha. Motiviranost povratka kao književna kategorija je uvjetovana realističnom potrebom za posjetom svog doma, ali i unutrašnjim nagonom koji nagovještava umjetničke konstrukte kojima se pisac koristi za izgradnju sižea romana. U skladu s tim, prema teoriji Tomaševskog, od samoga početka romana može se naslutiti simbioza motivacijskih sredstava koji se mogu podvesti pod umjetnički motivacijski sistem ovog romana (usp. Tomaševski, 1998, str. 31).

Simonov povratak u Foču je povratak stranca u svoj rodni grad. Iako ovakva tvrdnja zvuči kontradiktorno, ona je, zapravo, najtačnija, jer o njoj svjedoče i emocije koje proživljava ovaj lik. Simbolično, Simon se vraća u Foču na Veliku Gospojinu⁵, na jedan od najvećih praznika pravoslavnog stanovništva Foče, kojim se podsjeća na dan kada je Djevica Marija svoju dušu predala Bogu. Od početne radosti i poređenja svijeta sa šljivom, Simon od prvoga dana traži ostatke svog života i mladosti, traži poznate ljude koji bi ga se sjetili, pokušava se osjećati domaćinom u kući u kojoj već odavno ne živi. Osjećaj stranca produbljuje se u Simonu u trenucima kada pokušava da osjeti ljepotu boravka u kući, a nailazi na niz stvari koje ga ometaju u tome: podrumaska vrata koja se ne otvaraju, osjećaj studeni, težak miris oraha... Tri su mirisa koja kroz ovaj put pronalaska razloga dolaska prate Simona Mihailovića: miris zelenog oraha, miris duhana i miris joda. Kako je Simonov lik konstruisan po principu snažnog osjećanja duhovnog svijeta, tako je njegov unutrašnji svijet mnogo više predstavljen u romanu nego njegov vanjski svijet. U svemu što pripada vanjskom svijetu Simon traži bar tragove svoje unutrašnje emocije kojima bi osjetio život koji živi. Iako u romanu pripovjedač jeste Enver Pilav (što saznajemo tek na kraju romana), važno je

⁵ Kršćanski praznik kojim se obilježava dan kada je Djevica Marija uznesena na nebo i kada je svoj duh predala Spasitelju. U pravoslavnoj vjeroispovijesti ovaj se praznik obilježava 28. augusta. Na taj datum se i Simon vraća u Foču.

primijetiti da iz perspektive drugog jesu ispričovijedana najdublja Simonova osjećanja, njegovi snovi, njegove misli. Kako piše B. A. Uspenski unutrašnjom perspektivom se “upravo opisuju oni procesi (osećanja, misli, osećaji, preživljavanja i sl.) koji u načelu nisu dostupni posmatranju sa strane (ali koje strani posmatrač može samo da naslućuje projektujući spoljne osobine ponašanja drugog čoveka na svoje subjektivno iskustvo)” (1979, str. 120). U Karahasanovom romanu je zanimljivo da takvu, unutrašnju perspektivu lika može prikazati njegov najbolji prijatelj koji je mrtav i koji iz međusvijeta “ima mogućnost” da sve to vidi, osjeti, opiše i ispričovijeda. Upravo čulom mirisa, zvukovima i osjećajima jeste ispričovijedan Simonov put ka otvaranju podrumskih vrata i ka ulasku među one kojima se duše nisu smirile jer su ubijeni i čiju su krv okusili drugi. Dolazak u Foču je vremenski smješten u noć, u noći Simon čuje čudno zavijanje pasa (znak da se dešava ubistvo) i osjeti miris zelenog oraha (koji nagovještava prisustvo žrtve). Već prvi dan, dok oživljava svoje uspomene i pokušava da se osjeti kao neko ko pripada svom gradu, a suštinski je svjestan da je stranac u njemu, Simon počinje da prolazi kroz “krugove pakla” koji su s početka ovozemaljski. Hladnoća kuće, ubistvo njegovih školskih drugara Zuhre i Feslije (koja se dešavaju u dvije noći), zatim ubistvo najboljeg prijatelja Simonovog oca – Muse i na koncu ubistvo njegovog najboljeg prijatelja – Envera Pilava, njegov boravak u Foči pretvaraju u hodanje kroz krugove pakla. Svako susretanje sa žrtvom ubistva donese Simonu miris oraha, a svaki susret sa krivcima miris duhana. Pri tome, u njegovoj kući je stalno prisutan osjećaj hladnoće, koji dolazi od podrumskih vrata koje je nemoguće otvoriti, te miris zelenog oraha koji Simona gotovo da izbezumljuje. Iz vanjske perspektive, Simon je domaći stranac, čovjek koji je došao nakon mnogo godina u Foču i s kojim su došla četiri svirepa ubistva, nemir u prostor koji je dugo godina imao svoj mir i svakodnevicu bez ekstremnih situacija.

Uvođenjem metapriče – legende o fočanskoj džamiji Aladži, njenoj izgradnji i zelenom kamenu, nagoviješteno je da je baš ta 1991. (ili 1412. hidžretska) godina za Foču po nečemu važna, te je time prikazan i kolektivni strah koji ima prikrivenu moć nad ljudima tog prostora. Funkciju metapriče

ima i priča Ibrahima Pleha (koja opet podsjeća na mit ili legendu) o prokletstvu Simonove rodne kuće i o zločinima koji su počinjeni nad fočanskim muslimanima pet-šest puta u tim kućama. Hodeći kroz Foču kao stranac u svom, Simon logikom stvari biva posmatran kao prvi koji je sumnjiv policiji, te mu inspektor Landeka oduzima pasoš i ključeve od automobila. Međutim, upravo kroz pokušaj otkrivanja istine, Simonov put stvara spiralnu strukturu romana, u kojoj na početku tek osjeća košmar, a nakon toga, kako raste broj ubistava i kako mu prisutvo u Foči postaje sve tegobnije, Simon počinje da živi košmar (psihički i fizički), jer je neispavan, jer ga muči miris zelenog oraha, jer čezne za Barbarinim prisustvom. Na taj način, kroz njegov emotivni svijet i do časa kada bude ubijen njegov najbolji prijatelj Enver Pilav, priprema se Simonov "silazak" među duše koje se nisu smirile u berzahu i zajedno sa Enverom "formira" umno vijeće, etičko-moralni sud poput Platonovog noćnog vijeća. Enver Pilav je svojim upoznavanjem sufizma putovao i upoznavao svijet, dok je Simon već godinama živio u Berlinu, što stvara poveznicu sa Platonovom idejom da članovi noćnog vijeća moraju putovati i upoznavati druge kulture i druge zakone kako bi iz pozicije stranaca mogli bolje razumjeti vlastiti svijet i vlastite zakone.

One noći kada je ubijen, Enver Pilav dolazi kod Simona i tada počinje sa njim razgovarati o svom životnom putu, o Simonu i na koncu o Judinoj izdaji. Enverov dolazak (kao bića koje ne pripada ovom svijetu, a o čemu Simon još ne zna ništa) obilježi izostanak hladnoće u kući i širom otvorena vrata podruma. Taj trenutak obilježava brisanje Simonove granice ovog svijeta i prostora u kojem borave duše koje se ne mogu smiriti u berzahu, što zbog činjenice da vidi, osjeća i razgovara sa čovjekom koji je mrtav, što zbog činjenice da su se otvorila podrumaska vrata koja označavaju fizičku granicu sa međusvijetom. Takav svijet se može otvoriti samo čovjeku koji je ostao neukaljan zločinima koji su činjeni na tim prostorima, ali i čovjeku koji osjeća pripadnost samo dobrim ljudima. Ovu tezu potvrđuje i činjenica da Simon nije ni razumio pitanje krivaca (koji su se očitovali po mirisu duhana) da li je njihov. S druge strane, onaj koji može biti sagovornik, vodič i čista duša koja Simona poziva da pomogne patnicima koji se

ne mogu smiriti u berzahu jeste Enver Pilav, koji je upoznao sufizam i već godinama živio sufijskim načinom života u tekiji u Foči. Kao takav, čovjek koji je okrenut sufizmu i samačkom načinu života, Enver Simonu izgovara svoja duga promišljanja o Judi i pokušava da razumije njegove postupke. Jedan od tih razgovora je u sljedećem navodu iz romana:

– Ti znaš da sam još onda, u naše vrijeme, želio biti vjernik, možeš misliti kako to sada želim – govorio je Enver. – Vjerujem da se sve dogodilo onako kako sveta predaja izvještava, znam da je Promisao imala svoje razloge da Judi odredi izdaju, ali mi sve to ne pomaže da na to pristanem. Žao mi čovjeka, ne znam zašto je sebi sve to uradio. A jedino je sebi zlo nanio, tu ćemo se sigurno složiti. Kako da pristanem na svijet ako mi je temeljna želja da budem čestit, a temeljna osobina da budem izdajnik? (Karahasan, 2009, str. 249)

U Platonovim *Zakonima* noćno vijeće čine ljudi koji su u nekoj državi, u nekoj drugoj kulturi i bdiju nad državom iz vanjske perspektive, dok kod Karahasana noćno vijeće čine Simon i Enver, koji nemaju moć, nemaju način da čuvaju zakone kao propise, nego imaju ideju, “duh zakona”, traže put do pravde, razgovaraju o Judi i izdaji... Noćno vijeće koje uspostavlja Karahasan u svom romanu je smješteno u unutrašnjost sistema, te tako dvojica prijatelja traže put do očuvanja “duha zakona”. Nasuprot tom unutrašnjem svijetu noćnog vijeća kao duhovne instance čuvara zakona, u svjetlu dana Simon vodi razgovore sa inspektorom Landekom, koji ga nanovo upita: “Reci mi sada pošteno i otvoreno: Jesi li ti Srbin, jesi li do kraja s nama?” (2009, str. 263). Bitno je primijetiti da Simon razumije i ugodno se osjeća sa Enverom (u unutrašnjem svijetu), dok u razgovorima sa Landekom (u vanjskom svijetu, među krivcima) ne razumije potrebu za osjećajem pripadnosti, te u skladu s tim i nije sposoban da jasno odgovara na pitanja, što potvrđuju navodi iz teksta: “Na ovo neočekivano pitanje Simon je najprije potvrdno odgovorio klimanjem glave, a onda se zbunio i slegnuo ramenima jer se sjetio da ne zna s kim bi trebao biti, a kamoli da zna je li s njim i u kojoj mjeri.” (Ibid.) Među ljudima koje poznaje i koji bi trebali biti dio Simonovog vanjskog svijeta, on djeluje kao stranac, a dok u unutrašnjem

svijetu, u komunikaciji sa Enverom (ili preciznije Enverovom dušom), Simon se ne osjeća toliko strano.

Nakon dana u kojem Simon sazna da je njegov prijatelj Enver Pilav ubijen, te da svi već vjeruju da je on krivac za smrti koje se događaju u Foči i kad shvati da u to vjeruje i Ibrahim Pleh, nakon razgovora sa Landekom i njegovog poziva da se Simon izjasni o krivici, te nakon pronalaska pisma Barbari koje je napisano njegovim rukopisom, u kući nestaje struje i kreće njegovo upoznavanje sa prostorom u kojem borave duše koje se nisu smirile u berzahu. Poziv dolazi nečujno, iznutra, slično kao što dolazi poziv u san. Pri ulasku kroz podrumaska vrata, Simon doživljava bolnu ekstazu, nalik na orgazmični trenutak koji je doživljavao sa Barbarom, ali mnogo intenzivniji. Uskoro ugleda i Envera, koji preuzima funkciju vodiča kroz prostor u kojem su duše koje se ne mogu smiriti u berzahu. Enver objašnjava Simonu svijet u koji je kročio.

Enver je objasnio da se ljudi, to jest njihove duše, nakon tjelesne smrti, smire u berzahu, međuprostoru, dakle u području između dvaju prostora, ili u međusvijetu, onome što je između dvaju svjetova. U berzah se dolazi nakon tjelesne smrti, kad se napustilo vrijeme a još se nije dospjelo u vječnost, da bi se čekalo na konačni sud i ulazak u svijet bez formi, u vječnost ili barem u svijet s onu stranu zemaljskog vremena. (Karahasan 2009, str. 285)

Lik Simona Mihailovića je očito lik stranca u Foči, lik stranca među ljudima koje je godinama poznavao, ali u novom prostoru je njegov lik stranac i zbog toga što je jedini živ među dušama koje nisu našle mir, ali je i jedini nemusliman. U tom stranom svijetu (za koji nije znao ni da postoji), u tim krugovima pakla u kojima gleda patnje onih čije se duše nisu smirile (jer su to duše ljudi koji su ubijeni, čiju su krv okusili drugi ili duše samoubica), Simonov vodič je jedan od stanovnika tog svijeta – Enver Pilav, koji i sam govori o svojoj funkciji: “Možda sam ti poslan s nekim ciljem, recimo kao glasnik ili da ti budem nešto kao vodič ovdje?” (2009, str. 286). Dokaz da je i Enver jedan od takvih ljudi koji ne pronalaze smiraj u berzahu, jeste i saznanje da je ubijen, ali i Simonova spoznaja da Enver nema oči, što objašnjava njegovu pređašnju potrebu za mračnim prostorom za vrijeme njihovih

noćnih razgovora u Simonovoj kući. Prolazeći kroz taj prostor, lik Simona Mihailovića upoznaje sve strahote s kojima se suočavaju stanovnici koje ga zovu da ih ubije i pomogne im da nanovo ne proživljavaju svoje smrtne patnje. Enver pri tome objašnjava Simonu da je jedini način da zaboravi taj svijet da ubije sve one koji se pate (mislima, gestom ili sl.) jer je jasno da će ih uvijek pamtit i da će ga proganjati ako se vrati u stvarni svijet, a da im ne pomogne. Granica onosvjesnog i ovosvjesnog, onozemaljskog i ovozemaljskog kod Karahasana je određena snovima. Tako se i Simon ne vraća izlaskom iz podrumskih prostorija nego buđenjem iz sna. Granica između fikcije i fakcije, granica između historijskog i mitskog kod Karahasana je iscrtana kao granica između noći i dana, kao granica između sna i jave. Poslije tog povratka, Simonov jedini dodir sa vanjskim svijetom jeste oproštajno pismo koje piše svome sinu Saschi, u petnaestom dijelu romana koji je Dževad Karahasan naslovio *Stanovati u sebi* (2009, str. 303). Jedini izlaz za Simona jeste ulazak u prostor boravka duša koje se nisu smirile u berzahu kroz podrumaska vrata, zaključavanje vrata i lomljenje ključa (čime će označiti nemogućnost povratka), te čime će ostati da trpi tegobnost. Takvom odlukom Simon će ostati neokaljan čovjek. Osjećajući grižnju savjesti zbog zločina predaka, ostat će da trpi i gleda mučenike, ali ih neće i ne može nanovo ubiti. Upravo zbog ovakve Simonove odluke, Karahasan ovim romanom stavlja pred nas važno pitanje etičkog, moralnog i duhovnog suda, suočava nas sa krivicama naroda kojem pripadamo i sa osjećajem naše “nevinosti”.

Nakon četrdeset dana od Simonovog odlaska u Foču, 6. oktobra 1991. godine, Barbara se budi u stanu u Berlinu i prisjeća se noći u kojoj je došao Enver Pilav i ispričao sve ono što se događalo i događa sa Simonom. Tek u posljednjem dijelu romana, Karahasan nam otkriva da je pripovjedač romana Enver Pilav (ili njegova duša), te da su iz njegove perspektive prikazani svi događaji. Nakon te noći, u stanu je ostao samo miris zelenog oraha kao jedini dokaz da je Enver bio tu. Kako je i Enver naglasio, događaji koje je pričao Barbari su se dešavali “upravo” (Simonovo pisanje pisma, odluke o ulasku među duše koje se nisu smirile u berzahu...), tako je moguće povezati mističnu dimenziju ovog romana i doći do zaključka da Barbara

doživljava konačni, potpuni orgazam u berlinskom parku i osjeća miris joda u trenutku kada Simon napušta ovozemaljski život. U tom trenutku se zatvara krug pripovijedanja Barbarinim usklikom: “Svijet je uistinu šljiva, lijepa zrela šljiva!” (2009, str. 319).

Pored očite intertekstualne veze sa Danteovim obilaskom krugova pakla, bitno je primijetiti da Simon ne upoznae muke grešnika nego muke ljudi o koje su se drugi ogriješili. Upravo takav stranac u svom svijetu, čovjek kojem je i prostor kuće pokazao da je u posjedovanju “duhova iz prošlosti”, historije užasa i zla, posredstvom duše Envera Pilava, koji je sufizmom spoznao mistični svijet, pronalazi svoj način da prekine ciklus ponovljivosti trpljenja duša koje se nisu smirile u berzahu na način kojim neće načiniti grijeh. Za razliku od Envera koji je mnogo naučio o duhovnom svijetu, sufizmu i misticizmu, Simon nema takvu vrstu znanja ili predznanja, ali svojim postupcima, svojim odnosom prema Barbari, svijetu i žrtvama pokazuje da je svako njegovo iskustvo najčešće mistično (od ljubavih iskustava sa Barbarom do silaska u berzah i nemogućnosti da bude dijelom zlog svijeta na bilo koji način). Upravo zbog prisustva misticizma i mističnih iskustava, zanimljivo je da Simonov unutrašnji svijet pripovijeda duša sufije Envera Pilava i da upravo kroz Enverovo “vođenje” Simon shvata da je suštinski bezdoman, te da ima obavezu prema onima koje voli (naročito prema Saschi) da prekine ciklus ponovljivosti zle i krvoločne historije.

3. KRUGOVI PAKLA KLASIČNOG HUMANISTE – PETERA HURDA

Roman *Uvod u lebdenje* Dževada Karahasana objavljen je 2022. godine i već svojim naslovom aludira na višeznačnost i mogućnost različitog interpretiranja termina *lebdenje*. Lebdenje nas upozorava na istoznačnost sa terminom levitiranje: “(lat. *levitatio*) u spiritizmu: tobožnje lebdenje jednog tijela, uklanjanje Zemljine privlačne sile duhovnom snagom” (Anić, Klajić i Domović, 1998, str. 808). Religijski posmatrano, levitiranje se smatra natprirodnim djelovanjem, stoga se i pripisuje svecima ili “nadnaravnim” bićima. Ljudska osobina je povezanost sa zemljom i hodanje po zemlji,

a osobina letećih životinja (ptica) je odvajanje od zemlje i osjećanje slobode u letu. Lebdenje ili levitiranje bi se moglo razumijevati i kao ljudska potreba da osjeti slobodu odvajanjem od zemlje. Levitiranje u islamu veže se za neke od derviških i sufijskih odreda, dok je u kršćanstvu termin levitiranja zabilježen među prvima kod Simona Magusa, a jedan od najpoznatijih slučajeva levitiranja zabilježen je kod svete Tereze Avilske, o čijem levitiranju su svjedočili brojni ljudi. Ipak, ono što je važnije za razumijevanje naslova ovog romana o Sarajevu pod opsadom jeste da se lebdenje može posmatrati i kao stanje boravka izvan sebe, izvan prostora, izvan vremena... Upravo, vodeći se terminom *lebdenja*, u Karahasanovom romanu je moguće shvatiti i interpretirati slobodu u Sarajevu pod opsadom u kojem je smještena radnja romana. Ubrzo nakon objavljivanja na njemačkom jeziku,⁶ ovaj roman je u uglednom austrijskom časopisu *Die Presse*⁷ ocijenjen remek-djelom evropske književnosti. U istoj sedmici u njemačkom časopisu *Die Welt*⁸ Marko Martin u članku *Dževad Karahasan erzählt von Sarajevo* piše da je romanom *Uvod u lebdenje* Dževad Karahasan dokazao da je najinovativniji i najznačajniji pisac prostora nekadašnje Jugoslavije.

Roman *Uvod u lebdenje* Dževada Karahasana počinje posvetom Peteru⁹ Hurdu, koji je prema mišljenju Rajka Šurupa, njegovog prevodioca i čitatelja, najznačajniji pjesnik, mislilac i naučnik nakon Roberta Grevisa u evropskoj kulturi. U prvom dijelu je već jasno da je pripovjedač Rajko, da pripovijeda u prvom licu (što znači da roman pruža jednu perspektivu), te da pripovijeda o danima koji su Petera Hurda nepovratno promijenili i udaljili od svega u šta je vjerovao i čime se bavio. U dijelu posvete, Rajko opisuje promociju Peterove knjige u Sarajevu, koja se desila 2. aprila 1992. godine i koja je njemu izgledala prelijepo, a poslije koje su počeli dani koji će obilježiti i njega i Petera Hurda, ali i sve stanovnike Sarajeva. Funkcija pripovjedača Rajka, koji govori u prvom licu, ima funkciju autora, učesnika radnje,

⁶ U njemačkom prevodu *Einübung ins Schweben* (Vježbanje lebdenja).

⁷ Članak *Aus dem Kessel Sarajevo* je napisao Klaus Kastberger i objavljen je 7. januara 2023. godine.

⁸ U nedjeljnom izdanju *Welt am Sonntag* objavljenom 8. januara 2023. godine.

⁹ Ime nastalo od grčke riječi *pétros* (grč. Πέτρος) što znači: kamen, stijena. Značenje imena Peter je važno, jer ga on opravdava u svom "životu" sve do odlaska u Sarajevo pod opsadom.

a često i (su)nosioca radnje, pa se prema teoriji B. A. Uspenskog, koju iznosi u knjizi *Poetika kompozije*, ovakva vrsta pripovjedača može posmatrati kao “funkcija junaka-nosioca ideološke tačke gledišta” (usp. 1979, str. 19). Ovakvu funkciju pripovjedača Uspenski prikazuje kroz činjenicu da “malo učestvuje u radnji, i u sebi ujedinjuje učesnika radnje i gledaoca koji percipira i vrednuje tu radnju” (1979, str. 21). Percipiranje i vrednovanje radnje lika Rajka Šurupa očituje se na samom početku posvete u kojoj i naglašava da nije zainteresovan za tumačenja drugih ljudi o onome što se desilo.

Nije ovo ni odgovor onima koji komentarišu moje prijateljstvo sa Peterom, ili, kako oni kažu “glasno razmišljaju o našem odnosu”. Jedini sadržaj njihovih priča o “našem odnosu” je njihovo vlastito zlo, zato mi ne pada na pamet govoriti o tim pričama i baviti se ljudima od kojih potiču. (...) Oni su djeca ovog vremena, oni ne mogu podnijeti nešto veliko, uzvišeno ili sveto, oni su, kao i ovaj svijet, sposobni samo za korist i malo trijezne, suviše trijezne moći nad drugim ljudima. (Karahasan 2022, str. 7)

U dijelu posvete koju ispisuje lik Rajka Šurupa značajnom humanisti, svom prijatelju Peteru Hurdu, a čime počinje sam roman, dešava se podudaranje autora i junaka što Mihail Bahtin objašnjava na sljedeći način:

Kada se junak i autor podudaraju ili se nalaze jedan pored drugog pred licem opštih vrijednosti ili jedan protiv drugog kao neprijatelji, završava se estetski događaj i počinje etički (pamflet, manifest, optužnica, pohvalni govor ili govor zahvalnosti, grdnja, samoobračun, ispovest i dr.). (Bahtin, 1991, str. 22)

Podudaranje autorske funkcije sa funkcijom junaka unutar djela ukazuje na prisustvo perspektive samo jednog lika, ali i na moralno i etičko poimanje svijeta jednog lika, koje je u Karahasanovom romanu itekako važno, s obzirom na činjenicu da je romaneskno vrijeme određeno ratnim danima, a prostor ograničen gradom koji je pod opsadom i u kojem se dešava historijski trenutak zla, ali i velike ljudske dobrote. Prikaz svijeta koji se “počinje raspadati” u Karahasanovom romanu, nakon posvete, počinje pjesmom male pjevačice koja pjeva uprkos granatama i pucanjima i ritualom svadbe. Rajko i Peter 23. septembra 1992. godine pokušavaju naći izlaz iz

ratnog Sarajeva, a put ih vodi do svadbe mladenke i ubijenog mladoženje, čije se “prisustvo” očituje samo njegovom krvavom košuljom. U ratnom, opkoljenom gradu, čak i sa sjećanjem na poginulog mladoženju, u haosu kada su moguće nemoguće ceremonije, Karahasan prikazuje da je i tada važno sačuvati rituale i ponavljati tradicijske običaje koji čuvaju misao da će opet jednog dana doći mir.

U gradu pod opsadom ne može biti ničeg herojskog osim dobrote koja je u graničnoj situaciji itekako izražena, te je tako podjela likova koju može načiniti Rajkov lik (pripovjedač) moguća u odnosu na klasifikaciju koju navodi Aristotel u svojoj *Poetici*: “Kako umetnici podražavaju ljude koji delaju, onda nužno sleduje to da ti ljudi budu ili dostojni ili ništavni, jer naše moralne osobine gotovo uvek stoje do toga dvoga, jer se svi, ukoliko je reč o njihovu karakteru, razlikuju po vrlini i nevaljastvu.” (Aristotel, 2015, str. 59). Simbiozom dobrog i lošeg u čovjeku, Dževad Karahasan konstruiše likove ovog romana koji u izvanrednim okolnostima upoznaju svoje osobnosti koje ne bi utoliko bile izražene u situacijama koje su svakodnevnne. Onako kako u romanu *Noćno vijeće* ne čitamo o svakodnevnim situacijama, jer se historijskom dodaju elementi fantastičnog koji Simona Mihailovića “odvode sa onu stranu života”, tako u romanu *Uvod u lebdenje* historiju pišu granične situacije grada pod opsadom, koje Petera Hurda odvode “s onu stranu zdrave svijesti”. U takvom neizvjesnom vremenu, ljudsku prirodu Karahasan ispisuje nizom epizodnih likova i nizom epizoda koje podsjećaju na svakodnevni život i na mogućnost postojanja takve vrste života čak i u ratnim okolnostima. U odnosu na *Noćno vijeće*, u ovom romanu je jasno da “vrijeme obilaska pakla” počinje ranije. U prethodnom romanu Karahasan liku Simona pruža više prostora za duhovno-psihoško prilagođavanje na “pakao”, dok je lik Petera Hurda, koji je stranac u Sarajevu (ali se ubrzo prestaje tako osjećati) svjestan da svojom odlukom ostaje u ratnom paklu.

– *Wellcome to hell!* – ponovio sam svoj pozdrav kad smo sjeli.

Ovaj put se Peter nasmijao i primijetio da bi oboje moglo biti istinito – i dobrodošlica, i pogotovo pakao.

– Hoćeš li mi biti Vergilije u svom paklu? – pitao je nakon kratke šutnje.
(Karahasan 2022, str. 27)

Pakao Simona Mihailovića iz *Noćnog vijeća* dolazi iz prošlosti (u obliku duhova, utvara) i u obliku sadašnjosti (u likovima krivaca), dok je pakao u kojem želi da ostane, kako bi upoznao sebe u graničnoj situaciji, u sadašnjosti Petera Hurda. Dok je Simon domaći stranac, jer se udaljio od svog rodnog mjesta i jer je porodicu formirao negdje drugdje, Peter Hurd je potpuni stranac zbog fizičke nepripadnosti prostoru i ljudima. Međutim, iako to tek možemo naslutiti, u trenutku kad vidi čovjeka koji ostavlja svoje kofere u Sarajevu i odlazi iz njega, shvata da on nečim ipak pripada tom prostoru i tom trenutku. Na određeni način shvata da u prostoru iz kojeg se bježi može upoznati sebe na najbolji način.

Silazak je uvijek neudoban, a upoznati sebe znači silaziti u sebe. Ja često mislim da su had i gehena, pakao i džehennem, samo metafore za upoznavanje sebe, za silazak u jedini pravi pakao – u samoga sebe. Ali bez toga nisi uistinu živio, nisi sreo autentičnog sebe, nego si proveo određeno vrijeme na svijetu kao statistički podatak. (Karahasan, 2022, str. 32)

Ovim Peterovim monologom Karahasan nagovještava da je višeznačna spiralna struktura romana koja upozorava na “spuštanje u krugove pakla” Sarajeva pod opsadom. Upravo kroz primarnu motivaciju želje za upoznavanjem/spoznavanjem sebe možemo pronaći komparacijsku crtu lika Simona Mihailovića i lika Petera Hurda. Peter Hurd je svjestan da mora ostati u graničnoj situaciji kako bi upoznao sebe i ispitao svoj odnos u takvom ratnom paklu, dok Simon osjeća da mora doći u Foču vođen nekim unutrašnjim emocijama koje se nenadano javljaju. U tom traganju oba lika pronalaze svoje vodiče kroz “pakao”. Prvo sklonište za Petera i Rajka je stan tetke Gine, a prva smrt kojoj svjedoče je smrt Šaćira/Šakira Mujezinovića, epizodnog lika u ovom romanu, koji ima funkciju predstavljanja dobrog i naivnog duha jednog grada. Takav lik biva ubijen granatom koja njegovo tijelo pretvori u latice crvenog behara (kako vide drugi) ili u zraku svjetlosti (kako vide i dožive Rajko i Peter). Tako na početku “pakla” strada lik za čiji odlazak Rajko pokreće u sebi niz pitanja o samom osiromašenju strukture grada.

Je li njegovom smrću ostalo manje Sarajeva na svijetu? Je li njegova pogibija stvarno toliki gubitak kako mi se sada čini? Hoće li Sarajevo ostati jednako sebi ako izgubi ljude poput Šakira? Ili ako izgubi sposobnost da ih prepozna i prihvati kao do sada? (Karahasan, 2022, str. 61)

Drugi prostor boravka je Rajkova porodična kuća u kojoj živi njegova majka Ljuba. U kući na Dolac-Malti, u ratnom suživotu se pokreću temeljna pitanja ovog romana, ali i sunovrat Petera Hurda kroz upoznavanje ratnih užasa. Spiralnu strukturu ovog romana i Peterov “silazak u pakao” potvrđuju i dijelovi ovog romana koji su naslovljeni: *U dubinu, u podzemlje, I dalje dubina, Zapisi iz donjeg svijeta, Prema noći objave, Noć objave...* Zanimljivo je da i u ovom Karahasanovom romanu noć kao vremenska odrednica ima funkciju spoznavanja/upoznavanja svijeta. Peterova lutanja koja vode do upoznavanja ratnog Sarajeva počinju noću, kao što u *Noćnom vijeću* Simon i Enver vode svoje duge razgovore. Ono što je specifikum ovog romana jeste “labava” funkcija vodiča, jer je vodiču skriven svijet koji može upoznati Peter samo kao privilegovani stranac, čime, uvjetno rečeno, postaje stranac u svome. O tome piše i Jasmin Agić: “Rajko Šurup, koji je domaćin, zapravo je statična, nepokretna i nedinamična sila, on je taj koji će zapisivati zapažanja svog gosta, dok je Peter Hurd pokretačka sila otkrovenja, ona dinamična, pokretna i djelatna sila koja stvara iskustvo i upoznaje svijet svog ratnog zatočeništva.” (2022). U danima kada Peter sam upoznaje užase rata, govori Rajku da se baš u ratu njemu otkrila sloboda kakvu nikad prije nije mogao dosegnuti. Upravo ovom konstatacijom nameće se pitanje slobode kao temeljnog pitanja romana.

Tek ovdje i sada upoznao sam pravu slobodu, i kao svjedok, ali i kao onaj koji osjeća i živi tu slobodu. To je prekrasno, to je paradoks kao smišljen za mene, kao preuzet iz mojih spisa – meni se najviši stepen slobode otkriva u gradu pod opsadom. (Karahasan, 2022, str. 123–124)

U takvim uvjetima Peter pravi klasifikaciju “krugova pakla” navodeći da prvi krug čine ovisnici, drugi krug “umjereno ugledni i bogati, poslovni ljudi i funkcioneri srednjeg dometa, kriminalci osrednjeg formata i s previše opreza” (2022, str. 160), u treći krug svrstava lokalnu elitu, a u četvrti

moćne strance, s kojima je najviše vremena i proveo. Konačno, posljednji krug koji upoznaje Peter Hurd je onaj koji doživi na Palama, a kojim njegovo ispitivanje slobode nadilazi etičku i moralnu granicu, jer izlazak Petera i Rajka se dešava na strani krivaca, te se Peteru pruža mogućnosti i/ili želja da zapuca na Sarajevo pod opsadom, ali nikada ne spozna da li je to zaista učinio. Nakon tog čina, Peterov svijet postaje konstantni kaos, a surogat sufijskog plesa koji izvodi (u posljednjem veselom trenutku života) podsjeća na mistično iskustvo, ali je i ono narušeno Peterovim uzvikom: “Ja sam Istina! (...) Ili ništa.” (2022, str. 258). Kroz temeljno pitanje slobode i želje za upoznavanjem sebe, jedan genijalni um gubi zdrav razum. Roman završava 1994. godine Rajkovim komentarom u vidu epiloga koji zapisuje u Monrealeu, te se “krug pripovijedanja” završava pod(sjećanjem) na malu pjevačicu Lejlu. Za Rajka je ona kao snoviđenje, kao lik kojeg se sjeća i kojeg pamti, a kojeg je sreo tek jednom u životu. Ipak, njena funkcija u romanu može prikazivati inat jednog bića, jednog grada, jednog naroda, koji uprkos svemu nastavlja svoju pjesmu onako kako će život nastaviti teći i kada grad više ne bude pod opsadom.

4. UMJESTO ZAKLJUČKA: UPOZNAVANJE STRANCA U VLASTITOJ KOŽI

Ako posmatramo Solarov iskaz da je “priča oblikovanje zbilje” (1974, str. 95), onda možemo potvrditi da Dževad Karahasan svojim romanima oblikuje zbilju, jer se upravo služi pričom kao temeljnim konstruktom za ispisivanje svojih romana. Svakom liku je tako dana njegova priča kao njegova verzija “života”. Granične situacije u koje dolaze lik Simona Mihailovića iz *Noćnog vijeća* i lik Petera Hurda iz romana *Uvod u lebdenje* pružaju mogućnost kompariranja na osnovu više različitih fenomena unutar ova dva Karahasanova djela.

Primarna motivacija za kompariranje ova dva romana Dževada Karahasana je u činjenici da su oba romana ispisana u spiralnoj strukturi i oba po određenim elementima imaju intertekstualnu povezanost sa Danteovom *Božanstvenom komedijom*, odnosno *Paklom*. Lik Simona iz *Noćnog vijeća*

kao i lik Petera Hurda iz romana *Uvod u lebdenje* dolaze u novi prostor kako bi našli odgovore na neka pitanja koja se unutar njihovih bića ne mogu verbalizirati a koja ih obojicu progone i izmještaju iz prostora boravka. U oba romana, likovi na drugačije načine pokušavaju da se oslobode od sebe samih upravo upoznavajući sebe. Kroz taj postupak nameće se teza da je svaki čovjek stranac pa i sebi samome. Tim modelom lika kao mogućeg ili potencijalnog čovjeka, Karahasan propituje ljudsku čežnju za dovršenošću, za spoznavanjem svijeta oko sebe i sebe samog kroz “putovanje” unutar sebe. Nakon upoznavanja različitih “krugova pakla” (Simon upoznaje podzemni svijet duša koje se nisu smirile u berzahu, koje nisu našle svoj mir, a Peter upoznaje svijet opkoljenog grada), niti jedan ne može nastaviti svoj život bez radikalne promjene. Simon postupa etično i moralno, te bira jedini ispravni put da postane sapatnik duša, a Peter doživljava psihički pad poslije kojeg se nikada više ne oporavi. Temeljna razlika ova dva lika je što Simon svoje mistično iskustvo doživljava osjećajući potrebu da postupi ispravno, dok Peter gubi razum i pomjerajući granice vlastite slobode poseže za krivim putevima slobode – narkoticima, na koncu i pucanju na opkoljeno Sarajevo. Svojim postupcima i svojim djelovanjima, Simon je mistik, koji to ne zna, jer ne posjeduje znanje da to osvijesti i definira, dok je Peter intelektualac koji je mnogo saznao i naučio o mistici, ali nije mistik, jer u sebi nema iskustvo vjere i vjerovanja. Peterov lik je okrenut samo znanju i razumu. Upravo zbog toga što je mistik, Simon je stranac, jer vjeruje u mogućnost osjećanja božanskog u sebi. Za takvu spoznaju nisu potrebni posrednici niti instrumenti da bi čovjek došao do osjećaja i vjerovanja u Božije prisustvo. U potrazi i u upoznavanju “krugova pakla” Peter pokušava da spozna sebe, jer, zapravo, ništa drugo ni nema i ni u šta ne vjeruje. Time zauzima funkciju “potpunog stranca”, dok je Simon kao povratnik u svoj rodni grad domaći stranac, jer u tom prostoru nikada nije bio sasvim domaći.

Ovim slijedom dolazimo do uočavanja bitne razlike između ova dva lika pri upoznavanju svijeta krivaca. Simon živi među krivcima (možda i zločincima) novog doba, ali on ostaje netaknut zlom, jer u “ovom životu” ne pristaje na pripadnost onima koji ga na to pozivaju, a među dušama koje se

ne mogu smiriti u berzahu radije bira da bude sapatnik, nego onaj koji će ubiti duše i time ih osloboditi. S druge strane, Peter (mogućim) pucanjem na Sarajevo u kojem je, kako tvrdi, osvojio najveću slobodu, puca na svoju empatiju, na svoje prijateljstvo i na svoju ljudskost. Taj trenutak se može i protumačiti kao njegovo spoznavanje “dna pakla” ili najmračnijeg dijela sebe, koji ga odvodi sa drugu stranu zdravog razuma.

Iako je pripovijedanje završeno, u oba romana Karahasan ostavlja priliku da se život nastavlja kroz druge likove, kroz one koji su svjedoci ili saučesnici priče. U *Noćnom vijeću* život se nastavlja kroz Barbaru koja osjeća Simonov svijet kroz konačni orgazam i život nakon smrti se za Simona nastavlja u berzahu, a u *Uvodu u lebdenje* život se nastavlja kroz Peterovog prevodiča Rajka, ali se nastavlja i kroz Peterovo nesuvislo stanje. Tu potencijalnu mogućnost za nastavkom za novim tokom objašnjava Bahtin kao jedinu mogućnost prikazivanja mogućeg života lika kroz književno djelo: “Svojom završenošću i završenošću događanja ne može se živeti, ne može se delati; da bi se živelo, mora se biti nezavršen, otvoren za sebe – u svakom slučaju, u svim bitnim trenucima života.” (Bahtin, 1991, str. 13). Specifikum oba romana jeste prisustvo likova koji ispunjavaju funkciju vodiča “kroz pakao”. Enver Pilav je kroz svoju fizičku odsutnost duhom prisutan i kroz noćne razgovore priprema Simona za berzah i na koncu ga upoznaje sa berzahom, onima koji pate u njemu i sa Simonovom mogućnošću da im pomogne. U romanu *Uvod u lebdenje* Rajko je prisutan kao vodič kroz svoju odsutnost, jer se Peteru otvaraju svjetovi koji se mogu otvoriti samo “privilegovanom strancu” u drugom gradu, odnosno pruža mu se prilika da upozna “stranca u samome sebi”. Na tom putu Rajko, kao lik u funkciji zdravog razuma, može svjedočiti samo svojom odsutnošću i primjećivati posljedice tog putovanja i/ili upoznavanja samog sebe, odnosno svoje “slobode”.

Ipak, na kraju ovog rada, možda je i najvažniji zaključak da se svakim otvaranjem pitanja o jednom fenomenu u Karahasanovim romanima otvaraju bezbrojna nova pitanja, koja pozivaju na istraživanja i analiziranja književnih fenomena, ali i propitivanje nas samih, što je na koncu i jedna od funkcija književnosti.

IZVORI

- Karahasan, Dž., 2009. *Noćno vijeće*. Sarajevo: Connectum.
Karahasan, Dž., 2022. *Uvod u lebdenje*. Sarajevo: Connectum.

LITERATURA

- Anić, S., Klajić, N. i Domović, Ž., 1998. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Sani plus.
Aristotel, 2015. *Poetika ili O pesničkoj umetnosti*. Beograd: Dereta.
Bahtin, M., 1991. *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*. Novi Sad: Bratstvo – Jedinstvo.
Denić-Grabić, A., 2006. “Dževad Karahasan – etičnost naracije i pragmatika ljubavi”. U: *Sarajevske sveske*. Sarajevo: Buybook. br. 13/2006, str. 343–359.
Karahasan, Dž., 2004. *Knjiga vrtova*. Sarajevo: Connectum.
Peleš, G., 1999. *Tumačenje romana*. Zagreb: Artresor naklada.
Platon., 2004. *Zakoni*. Beograd: Dereta.
Solar, M., 1974. *Ideja i priča*. Zagreb: Liber.
Tomaševski, B. V., 1998. *Teorija književosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
Uspenski, B. A., 1979. *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*. Beograd: Nolit.

ONLINE IZDANJA

- Agić, J., 2022. “Danteovska struktura Sarajeva”. [online]; dostupno na internetskoj stranici: <http://penbih.ba/2022/08/jasmin-agic-danteovska-struktura-sarajeva> [26. 3. 2023]
- Kasteberger, K., 2023. “Auf dem Kessel Sarajevo”. U: *Die Presse*. [online]; dostupno na internetskoj stranici: <https://www.diepresse.com/6235122/dzevad-karahasan-aus-dem-kessel-sarajevo> [24. 3. 2023]
- Martin, M., 2023. “Dževad Karahasan erzählt von Sarajevo”. U: *Welt am Sonntag*. [online]; dostupno na internetskoj stranici: <https://www.welt.de/schlagzeilen/nachrichten-vom-8-1-2023.html> [24. 3. 2023]

STRANGERS IN THEIR OWN SPACE.
A PICTURE OF THE STRANGER IN
DŽEVAD KARAHASAN'S NOVELS *THE NIGHT COUNCIL*
AND *INTRODUCTION TO FLOATING*

Summary

Using the example of two novels by Dževad Karahasan, *The Night Council* and *Introduction to Floating*, this paper provides a comparative analysis of the characters of Simon Mihailović and Peter Hurd in relation to the figure of the stranger, who is searching for parts of his being in a dislocated space. Considering the spiral structure of both novels and the intertextual connections with Dante's *Divine Comedy*, this paper uses a comparative approach to discuss the treatment and role of the guide through the different types of "hell" which the characters experience. Along with the question of artistic motivation and the motivational system of a literary work, the work analyzes and problematizes the relationship of the characters to situations. In addition, the paper questions the literary constructions through which the characters move in getting to know themselves. Through the comparison of the characters of Simon Mihailović and Peter Hurd, this paper questions Mihailović's and Hurd's relationship with their guides through "hell", Enver Pilav and Rajko Šurup. Using a comparative approach to analyse the characters of the strangers in two novels by Dževad Karahasan, this paper shows different relationships to the same phenomenon, as well as different ways of manifesting the intertextual connection.

Key words: *the figure of a stranger, Night Council, Introduction to Floating, comparative analysis, spiral structure*

PSIHOLOGIJA

MARIJA BATINIĆ
NINA HADŽIAHMETOVIĆ

UNUTARGRUPNA PRISTRANOST:
ULOGA RELIGIOZNOSTI¹

Sažetak

Religija predstavlja sustav shvaćanja, vjerovanja i ponašanja iz kojih religiozni pojedinci dobivaju čitav niz vrijednosti prema kojima prosuđuju svijet. Religioznost je multidimenzionalan konstrukt, te se sastoji od više religijskih orijentacija od kojih su ekstrinzična i intrinzična religioznost najviše zastupljene u znanstvenoj literaturi. Također, u okviru socijalne psihologije religija predstavlja društvenu skupinu čiji su članovi skloni unutargrupnoj pristranosti, kao i članovi svake druge socijalne grupe. Konstrukt unutargrupnog favoriziranja odnosi se na tendenciju članova da pozitivnije vrednuju članove vlastite grupe u odnosu na pripadnike vanjskih grupa. Fokus ovog rada je na spomenutim dimenzijama religioznosti i njihovim manifestacijama u ponašanju poput unutargrupnog favoriziranja, predrasuda, pristranosti u prosocijalnom ponašanju i sl. Cilj ovog rada je na osnovu znanstvene literature utvrditi povezanost između religioznosti i unutargrupne pristranosti, tj. favoriziranja vlastite, a derogiranja vanjske grupe. Također, cilj je pokazati i važnost utjecaja religijskog priminga na socijalno ponašanje pojedinca u terminima stvaranja ili slamanja unutargrupne pristranosti i predrasuda prema članovima vanjskih skupina.

Ključne riječi: *ekstrinzična i intrinzična religioznost, religijski priming, unutargrupna pristranost, predrasude, prosocijalno ponašanje*

¹ Ovaj pregledni rad nastao je na osnovu neobjavljenog završnog diplomskog rada prve autorice pod naslovom: Batinić, M. (2021). *Efekt ekstrinzične i intrinzične religioznosti na unutargrupnu pristranost*. Sarajevo: Filozofski fakultet.

1. UVOD

Religioznost je fenomen koji intenzivno kroz povijest zaokuplja pažnju pojedinca, a za socijalnu psihologiju je značajna, budući da se njena uloga pokazuje u ukupnom blagostanju pojedinca, ali i njegovom odnosu prema svojoj socijalnoj sredini (Genia & Shaw, 1991). Religioznost je multidimenzionalni konstrukt, koji se teško može jasno operacionalizirati, ali autori prave jasnu distinkciju između naizgled sinonimnih termina vjere i duhovnosti (Brlas, 2014). Dok je vjera prihvaćanje nekog skupa vrijednosti, duhovnost je stupanj prihvaćanja tih vrijednosti, a za razliku od toga, religioznost se definira kao aktivno sudjelovanje u religiji (Brlas, 2014). S tim u vezi, religija je “sustav shvaćanja, vjerovanja.....pomoću kojih pojedinci sebe stavljaju u odnos sa Bogom ili natprirodnim svijetom, ali često i u odnos jednih sa drugima (...) od kojega religiozna osoba dobiva niz vrijednosti kojima prosuđuje svijet” (English & English, 1976, prema Pivčević, 2005, str. 1). Na osnovu navedenog, religija je temelj putem kojeg se usađuju vrijednosti koje čine okosnicu religioznosti, i u užem smislu, religioznost predstavlja individualni emocionalni odnos spram Boga i religije. Iako se očekuje da takav osobni odnos bude neovisan o društveno-kulturalnom utjecaju, vrlo često to nije slučaj (Zrinščak, Črpić & Kušar, 2000).

Psihologija religioznosti aktualizirana je 1882, nakon što je Stanley Hall objavio prilog o religioznom i moralnom odgoju, što je ujedno i početak znanstvenog istraživanja religioznosti. Kao znanstvena disciplina, psihologija religioznosti definira se na zanimljiv način kao pokušaj “razumijevanja religioznog ponašanja, primjenjujući na njega zakonitosti izvedene iz istraživanja nereligioznog ponašanja” (Corsini, 1994, prema Pivčević, 2005, str. 2). Moglo bi se reći da je kroz ovu definiciju najjasnije prikazana poveznica između religioznosti i psihologije. Ako se tomu doda da psihologija religioznosti istražuje stavove, vrijednosti i iskustva ljudi koji vjeruju u određeno božanstvo, onda je time još jasnije prikazana i poveznica između religioznosti i socijalne psihologije, te važnosti njenog izučavanja u kontekstu socijalne psihologije. Upravo je najveći utjecaj na empirijsko istraživanje religioznosti imao psiholog Gordon W. Allport, uvođenjem dvodimenzionalnog

koncepta intrinzične i ekstrinzične religioznosti (Allport, 1950), na kojima će detaljniji fokus biti stavljen i u ovom preglednom radu. Dok se intrinzična religioznost odnosi na upražnjavanje vjere koje je samo po sebi svrha, zbog osjećaja smisla koji nudi samo sudjelovanje u vjeri, ekstrinzična religioznost, iako manifestno nediferencirana od intrinzične, podrazumijeva upražnjavanje vjere kao instrumenta za ostvarivanje nekog vanjskog cilja, kao što je status, ugled, važnost, prihvaćenost u zajednici i sl. (Allport, 1950). S obzirom na to da je u osnovi ove dvije vrste religioznosti prisutna različita motiviranost za aktivno sudjelovanje u vjeri, takva motiviranost može imati različite, a ponekada i dijametralno suprotne implikacije, za ponašanje u socijalnom kontekstu – konkretno u odnosu prema drugima.

Jedan od vidova ponašanja, koji će biti u fokusu ovoga rada je i ponašanje vjerske skupine, kao zasebne društvene grupe, prema pripadnicima vanjske grupe, odnosno članovima grupa s kojima se ne identificiraju. Jedan od osnovnih pojmova koji se veže za svaku grupu, pa tako i vjersku skupinu, jeste unutargrupna pristranost ili pozitivnije vrednovanje članova vlastite grupe, u odnosu na članove neke druge vanjske skupine, što je kod vjerskih skupina posebno izraženo, zbog snažnog identificiranja sa svojom religijom, a što može imati dalekosežne društvene posljedice (Ysseldyk, Matheson & Anisman, 2010). Takve posljedice su obično dvojake. S jedne strane, religije promiču altruizam i pozitivne društvene vrijednosti poput velikodušnosti ili milosrdnosti (Tarimo, 2009). Ali, s druge strane, religije isto tako doprinose grupnim stereotipima i predrasudama (Brewer, 1999) te međugrupnim sukobima (Cairns et al., 2006). S obzirom na navedeno, religijske skupine su jako česta tema istraživanja socijalnih psihologa, a metod koji se u istraživanju religioznosti pokazao učinkovitim je priming ili udešavanje. To je proces putem kojeg izlaganje pojedinca određenom podražaju naknadno utječe na njegove reakcije na nove podražaje ili ponašanja bez učešća njegove svijesti. Udešavanje je metod izbora u istraživanju efekata religioznosti, s obzirom na to da ispitivanje religioznosti na osnovu samoizvještaja spada u potencijalno socijalno osjetljivo područje.

S obzirom na navedeno, u ovom radu će se nastojati detaljnije elaborirati pitanja općenite važnosti religioznosti za socijalno ponašanje pojedinca te uloge Allportovih dimenzija ekstrinzične i intrinzične religioznosti u socijalnom ponašanju, kao i pitanje imaju li religioznost i religijski priming različite efekte na ponašanje u ovisnosti o vrsti religije, te je li unutargrupno favoriziranje religijski ekskluzivitet i može li se takav ekskluzivitet očitovati i kroz prosocijalno ponašanje prema pripadnicima unutargrupe. Na koncu, u radu će se dalje nastojati elaborirati za socijalni kontekst najvažnije pitanje, a to je koje su praktične posljedice religijski uvjetovane unutargrupne pristranosti. Ovaj pregledni rad, analizom empirijskih nalaza, ima za cilj istaknuti prednosti i nedostatke pristranosti uvjetovanih pojedinčevom religioznošću.

2. ZNAČAJ RELIGIOZNOSTI POJEDINCA ZA KONTEKST UNUTARGRUPNE PRISTRANOSTI

Kao što je već spomenuto, religioznost ima vrlo jak utjecaj na socijalno ponašanje pojedinca i od velikog je značaja za socijalni kontekst i društvo općenito. Na religioznost se prvenstveno gleda kao na osobnu i privatnu stvar svakog pojedinca, međutim sve je jasnije da religioznost možemo okarakterizirati i kao socijalni fenomen. Statistički podaci pokazuju da se veliki broj ljudi izjašnjava kao pripadnici određene religije. Na primjer, 85% ljudi u svijetu izjavljuje da ima bar neki oblik religijskih uvjerenja (Zuckerman, 2005), a 82% ljudi religiju smatra jako bitnim aspektom svakodnevnog života (Crabtree, 2009), dok tek 15% ljudi svjetske populacije sebe kategoriziraju kao ateista, agnostika ili nereligioznu osobu (Zuckerman, 2005).

Jedno od važnih pitanja u kontekstu socijalne psihologije jeste na koji način je religioznost pojedinca značajna za društveni kontekst. Prvo, religije svojim sljedbenicima pružaju sustav vrijednosti koji služi kao smjernica ponašanja u raznim socijalnim kontekstima, koji u socijalnim relacijama uključuju razumijevanje, suosjećanje, život u miru, te prihvaćanje i toleranciju drugačijeg (Hogg, Adelman & Blagg, 2009). Drugo, religioznost se može manifestirati i u svom ekstremnom obliku, kroz potpunu odsutnost tolerancije za drugačije, što ponekad može dovesti i do zločina počinjenih u

ime religije. U tom smislu, religioznost ponekad manifestira i svoju kontradiktornu stranu, u odnosu na propagiranje mira, a ponekada i potencijalno opasnu (Dawkins, 2006). Međutim, i pored paradoksa religioznosti, religija nastavlja biti važnim segmentom svakodnevnice mnogih pojedinaca, a jedan od psiholoških razloga jeste potreba za saznanjem o prirodi ljudskog postojanja (Hogg et al., 2009), za što religije nude određene interpretacije.

Stoga, kako propagiranje ljubavi, tolerancije i mira, te nepovrjeđivanje svojih bližnjih, može prerasti u svoju suprotnost, odnosno u agresiju prema, ne samo svome bližnjem nego i svima onima koji se smatraju dalekim, psihološkom terminologijom formulirano, pripadnicima vanjske grupe? Jedno od psiholoških tumačenja ovog fenomena može se pronaći u teoriji socijalnog identiteta (Tajfel & Turner, 1979). Svi ljudi se samokategoriziraju u neku od postojećih grupa na osnovu različitih salijentnih obilježja (npr. rasa, spol, etnička i nacionalna pripadnost). Jedan od vidova samokategoriziranja je također i konfesionalna pripadnost, odnosno doživljavanje sebe kao pripadnika određene religije. Svi ljudi koji pripadaju istoj konfesiji doživljavaju pripadnike svoje grupe (psihološkom terminologijom – unutargrupe) sličnijima i bliskijima prema dijeljenju određenih uvjerenja u odnosu na ljude koji se ne kategoriziraju kao pripadnici iste konfesije. Čak i eksperimentalna laboratorijska istraživanja na artificijelnim grupama u tzv. paradigmi minimalne grupe (Maeda & Hashimoto, 2020; Tajfel & Turner, 1979), pri čemu su ispitanici po slučaju raspoređeni u dvije odvojene grupe na osnovu arbitrarnih obilježja, pokazuju da ispitanici preferiraju pripadnike vlastite dodijeljene grupe koje prethodno nisu ni sreli. Ovi nalazi dodatno pokazuju kako je svakom pojedincu, čak i u irelevantnoj situaciji, važno da razvija pozitivan socijalni identitet (Brewer, 1979). U istraživanjima je, također, pokazano da ispitanici često svoje odluke donose ovisno o specifičnim karakteristikama mogućih primatelja resursa, a kao jedna od najvažnijih karakteristika primatelja je njegovo članstvo u pojedinoj grupi (Buttelmann & Böhm, 2014). Dakle, u situacijama društvenog odlučivanja pojedinci uglavnom preferiraju članove vlastite grupe, a diskriminiraju članove drugih vanjskih skupina. Dodatno, u uvjetima međugrupnog natjecanja, javlja se unutargrupna pristranost, ali posredno preko statusnih

razlika između određenih grupa (Brewer, 1979). U takvim slučajevima se pretpostavlja da je pristranost prema vlastitoj grupi više povezana sa favoriziranjem članova unutargrupe nego sa neprijateljstvom prema vanjskoj grupi (Castano et al., 2002).

U tom kontekstu bitno je naglasiti da je određena unutargrupna pristranost prirodna i univerzalna, jer proizlazi iz želje da sebe pozitivno vrednujemo kao pripadnici grupa i održavamo visok stupanj samopoštovanja (Kosanović, 2003). Allport (1954, prema Brewer, 1999) ustvari smatra da su mnoge diskriminatorne percepcije i ponašanja, zapravo, primarno motivirani željom za promicanjem i održavanjem dobrih odnosa unutar grupe, a ne izravnom mržnjom prema vanjskim skupinama. Castano i suradnici (2002) smatraju da se veliki dio samopoštovanja pojedinca gradi na osnovu članstva u grupi iz kojeg razloga postoji i intrinzična motiviranost održavanja jasne razlike između unutargrupe i vanjske grupe.

Automatska socijalna kategorizacija i posljedična unutargrupna pristranost koja se ogleda u većoj preferenciji vlastitih članova, većoj prosocijalnosti prema vlastitim članovima, te većoj percepciji homogenosti (“svi su oni isti”) vanjske grupe, međutim ovisi o stupnju identificiranja s vlastitom grupom. Tako će oni pojedinci koji se više identificiraju s vlastitom grupom i percipiraju dobrobiti i pozitivni identitet od vlastite grupe biti spremniji braniti stavove i norme svoje grupe i pokazat će veći stupanj pristranosti unutar skupine (Everett, Faber & Crockett, 2015; Lonsdale, 2020; Rubin, Badesa & Jetten, 2014; Verkuyten, 2021). Prema teoriji kategorizacije, kad pojedinac kategorizira drugog pojedinca kao člana neke grupe, tada ga se depersonalizira i stereotipno promatra, tj. daju mu se osobine karakteristične za skupinu kojoj pripada i stvaraju se očekivanja o njegovim stavovima i ponašanjima koja su tipična za spomenutu grupu (homogenizacija članova vanjske grupe). Isto tako, kada pojedinac kategorizira sam sebe, događa se upravo isti proces; depersonalizira se i svoje individualizirano ja transformira u kolektivno ja koje zatim dijeli propisane grupne attribute s članovima grupe. Usklađuje se i internalizira grupne norme, definira sebe grupnim terminima i osjeća pripadnost i identifikaciju sa svojom grupom.

Hogg i suradnici (2009) naglašavaju da jedan od razloga snažne identifikacije s grupom može biti osjećaj nesigurnosti i neizvjesnosti. Identifikacija s grupom smanjuje nesigurnost pojedincima jer im daje svijest o tome tko su, smjernice kako bi se trebali ponašati i kako bi se drugi trebali ophoditi prema njima. Također, važno je spomenuti da se grupe razlikuju po tome koliko jasan identitet pružaju svojim članovima, te o tome ovisi i koliki je stupanj unutargrupne pristranosti njezinih članova. Grupe koje imaju visoku entitativnost, odnosno koje se percipira kao jasan i odvojen entitet, počivaju na jasnim granicama, unutarljivoj homogenosti, jasnoj unutarljivoj strukturi, zajedničkim ciljevima i zajedničkoj sudbini, te na taj način svoje članove motiviraju na visoku razinu identifikacije što može povećati i njihovo favoriziranje te iste grupe (Hamilton & Sherman, 1996).

Prema istim psihološkim mehanizmima, jačina utjecaja religije pojedinca na socijalno ponašanje ovisi o stupnju njegove identifikacije sa unutargrupom. Na sličan način, pripadnik određene religijske skupine identificira se sa svojom grupom te se pridržava njezinih normativnih uvjerenja i praksi. Ali, također, i pripadnici religijskih skupina se individualno razlikuju u snazi identifikacije s religijskom skupinom i važnosti te identifikacije za njihovo samopoimanje. Iz navedenih razloga, religijske skupine imaju velik utjecaj na pojedince koji se snažno identificiraju s religijskom grupom. Donahue (1985) u svojoj metaanalitičkoj studiji naglašava kako religija na mnogo načina utječe na društvene stavove i ponašanje sljedbenika. Razna su istraživanja pokazala povezanost religioznosti i unutargrupne pristranosti. Naprimjer, američki protestanti izražavaju afektivno "toplije" stavove prema protestantima, nego pripadnicima drugih vjerskih skupina (Davis & Smith, 2008), što je i nalaz repliciran na turskim muslimanima u Nizozemskoj koji preferiraju druge muslimane naspram ostalih vjerskih skupina (Verkuyten, 2007). Također, ovaj nalaz se može generalizirati neovisno o religiji, jer se pokazalo da religiozni pojedinci znatno povoljnije ocjenjuju članove vlastite grupe nego članove neke druge vanjske skupine (Hunter, 2001), te da religiozni priming potiče unutargrupnu pristranost (Preston & Ritter, 2013). Čini se da pripadnost određenoj religijskoj skupini

ima protektivnu funkciju koja potiče favoriziranje vlastite grupe. Pojedinci predanost svojoj religijskoj skupini pokazuju kroz slijeđenje njezinih pravila i smjernica, te kroz kooperativnost. Da bi se članovi snažno identificirali s grupom, za to im je potrebno međusobno povjerenje koje može rezultirati nepovjerenjem prema članovima vanjskih grupa, bez obzira o kojoj grupi je riječ. Međutim, što su određena religijska uvjerenja jača, očekuje se također i veća diskriminacija pripadnika drugih religijskih skupina, ali i različitih etničkih skupina (Hall, Matz & Wood, 2010).

Allport je u svojim istraživanjima dokazao snažan utjecaj religije na nastanak i manifestaciju predrasuda. Pored toga, religijski zasnovane predrasude često se manifestiraju, ne samo kroz otvorene negativne stavove prema članovima vanjskih skupina nego i kroz veću socijalnu distancu od onih koji se smatraju "grešnicima" (Bilali, Iqbal & Çelik, 2018; Brinkerhoff & Mackie, 1986). Naprimjer, u istraživanju Drače, Efendić i Hadžiahmetović (2015) zabilježena je veća socijalna distanca prema ateistima nego prema pripadnicima drugih etničkih grupa.

Sažeto, iako su religioznost i stupanj identificiranja s vlastitom religijskom skupinom važni za očuvanje identiteta i samopoimanja pojedinca, te također važni i u promoviranju dobrih međugrupnih odnosa, u određenim slučajevima religioznost može imati i negativan utjecaj na očuvanje međugrupnih odnosa i imati udjela i u međugrupnim sukobima. Može se reći da religioznost kao takva nije "crno-bijela" i da religioznost neće nužno dovesti do međugrupnih sukoba. Ljubav u grupi, zapravo, i nije nužan prethodnik mržnji prema vanjskim grupama. Međutim, čimbenici zbog kojih su privrženost i osjećaj pripadanja grupi važni za pojedinca, također, pružaju plodno tlo za nastanak nepovjerenja i mržnje prema pojedincima koji su izvan njihove grupe (Brewer, 1999). U svom istraživanju Buttelman i Böhm (2014) htjeli su ispitati motivaciju u osnovi unutargrupne pristranosti. Ispitali su ljubav prema unutargrupi i mržnju prema vanjskoj grupi na uzorku šestogodišnjaka i osmogodišnjaka. Pokazalo se da je ljubav prema vanjskoj grupi, kao i unutargrupi, odlika šestogodišnjaka, dok je mržnja prema vanjskoj grupi zabilježena samo kod osmogodišnjaka. I dok su

mlađa djeca pokazivala samo pristranost vlastitoj grupi, starija djeca su kroz namjerno nanošenje štete pokazivala i mržnju i diskriminaciju prema članovima druge grupe. Autori su zbog ovakvih rezultata zaključili da je ljubav i favoriziranje vlastite grupe prethodnik derogaciji i mržnji vanjske grupe te da se diskriminacija vanjske grupe javlja tek u kasnijoj fazi ljudskog razvoja (Buttelmann & Böhm, 2014). Ali neće ni svaka vrsta religioznosti, kao ljubavi prema vlastitoj religijskoj grupi, dovesti do međugrupne mržnje. Naredno poglavlje se upravo bavi onim vrstama religioznosti koje mogu imati kako benevolentan, tako i detrimentalan učinak na međugrupne odnose i općenito socijalni kontekst.

3. KAKO SE RAZLIČITE VRSTE RELIGIOZNOSTI MANIFESTIRAJU U UNUTARGRUPNOJ PRISTRANOSTI?

Gordon Allport bio je prvi teoretičar i istraživač koji nije bio zadovoljan postojećom konceptualizacijom religioznosti, te je smatrao da je nužno razlikovati funkcije koje stoje u osnovi religioznosti pojedinca, a Allport je identificirao dvije takve funkcije (Evans, 1991, prema Walborn, 2014). Jedna funkcija podrazumijevala bi religioznost zbog sebe (tzv. nezrelu religioznost), a druga religioznost (tzv. zrela) zbog služenja Bogu i propitivanje važnosti Boga za svaku sferu pojedinčeva života (Allport, 1950). Zanimljivo je da je upravo ovakva funkcionalnost objašnjena psihoanalitičkim psihološko-obrambenim konceptom narcizma. Zrela religioznost će se, prema Allportu (1950), razviti ukoliko postoji sigurnost i podrška okruženja za eksperimentiranje i postavljanje važnih pitanja o smislu života i sumnje u postojanje Boga. U tom smislu, zrela religioznost trebala bi biti sveobuhvatna, dinamična i heuristična kao osnov za dalje istraživanje. Zreli religiozni pojedinci nisu usmjereni na sebe, nego su vođeni višim ciljem iz kojeg proizlazi preispitivanje, sumnja i pronalazak smisla života (Walborn, 2014). Nasuprot tomu, leže nezreli osjećaji ili sentimentali koji počivaju na infantilnom gubitku povjerenja u sigurnost, te se vjerovanje u Boga preuzima kao zaštita i sa svrhom kompenziranja osjećaja nesigurnosti. U tom smislu, nema mnogo prostora za propitivanje uvjerenja, nego se uvjerenja

preuzimaju automatski i zaštitnički. S obzirom na to da je funkcija infantilne religioznosti traganje za zaštitom koja je izostala u djetinjstvu, religijska uvjerenja doživljavaju se apsolutnim i nepropitivim, a u tomu postoji i veća sklonost kritiziranju i osuđivanju svih neistomišljenika. Stoga se infantilna religioznost manifestira i kroz jasne i odvojite podjele između “njih i nas” (Allport, 1968, prema Walborn, 2014).

Iz ovog prethodnog te u daljnjim istraživanjima, Allport je došao do svoje konačne koncepcije religioznosti u osnovi koje su intrinzična i ekstrinzična religioznost, koje vrijede i danas, te je konstruirao posebne skale koje mjere razinu intrinzične i razinu ekstrinzične religioznosti. Pored toga, u svoju koncepciju uveo je i treću kategoriju koju je nazvao nediskriminativno proreligioznim tipovima. Nalazi istraživanja sugeriraju da se Allportovo mjerenje doista sastoji od tri neovisne i prilično stabilne orijentacije religioznosti, podupirući na taj način i Allportove dokaze iz literature (Donahue, 1985; Hood, 1978; Kahoe 1985; Tiliopoulus et al., 2007; Walborn, 2014). U nastavku slijedi prikaz empirijski potvrđenih kategorija religioznosti.

3.1 Ekstrinzična religioznost

Ekstrinzična religioznost vrsta je religioznosti koja se koristi u privatne svrhe i kao takva smatra se egocentričnom. Ekstrinzična motivacija podrazumijeva instrumentalno ponašanje kojemu je svrha neki vanjski cilj i kod takve religioznosti religija je instrumentalna i utilitaristička, a ekstrinzičnim pojedincima religija može služiti za pružanje utjehe i sigurnosti, odvratanje pozornosti ili pružanje statusa u društvu. Ekstrinzična religioznost odlikuje se selektivnim prihvaćanjem vjerskih propisa i njihovom oblikovanju u svrhu ispunjavanja vlastitih primarnih potreba. Uz to, ekstrinzično religiozan pojedinac vjerske običaje priznaje površno, te je njegova uključenost u takve događaje obično manja u odnosu na intrinzično religioznog pojedinca. Dakle, kod ekstrinzično religioznog pojedinca događa se obrnut proces; on, zapravo, ne prihvaća vjerovanja i učenja religije i ne služi svojoj vjeri onako kako ona nalaže, nego obratno, ona

služi njemu i njegovim interesima (Tisdale, 1967). Gorsuch i McPherson (1989) nastavljaju Allportov rad na temu dimenzija religioznosti te uvide i dvije potkomponente ekstrinzične religioznosti: ekstrinzično-socijalnu i ekstrinzično-personalnu. Ekstrinzično-socijalna komponenta odnosi se na upotrebu religije kao sredstva za ostvarivanje određene društvene dobiti, a ekstrinzično-personalna komponenta predstavlja upotrebu religije za stjecanje i osiguravanje osobne sigurnosti i zaštite.

Što se tiče karakteristika ekstrinzično religioznih pojedinaca, Tisdale (1967) smatra da, zbog nedostatka sigurnosti i topline u djetinjstvu, takve osobe imaju veću potrebu za pripadanjem određenoj grupi. Članstvo u grupi i snažna privrženost članovima grupe za njih može biti prioritetan razlog priklanjanja pojedinoj vjerskoj zajednici, što se i podudara sa Gorsuchovim i McPhersonovim (1989) definiranjem ekstrinzično-personalne komponente. Graham i Haidt (2010) također izjavljuju da je s gledišta evolucijske psihologije jedna od osnovnih svrha vjerskih uvjerenja povezivanje vjernika u kohezivne grupe čiji članovi profitiraju od članstva u grupi. Budući da ekstrinzično religioznim pojedincima religija predstavlja sredstvo za društveni i osobni uspjeh, može se očekivati da ista dovodi i do unutar-grupne solidarnosti i pristranosti koja je kako društveno, tako i osobno korisna. Allportova teorija ekstrinzično religiozne opisuje kao pojedince koji su puni predrasuda, a i istraživanja o toj temi dokazuju njegove pretpostavke (Allport, 1954, 1979, 1960, 1968, prema Walborn, 2014; Feagin, 1964; Hoge & Carroll, 1973). Donahue (1985) smatra da upravo ekstrinzična religioznost daje povod za loš glas o religijama općenito budući da pozitivno korelira sa predrasudama i dogmatizmom (Hoge & Carroll, 1973). Također, prema Batsonu i Grayu (1981) ekstrinzična religioznost ne korelira s altruizmom i prosocijalnim ponašanjem. Mnoge studije pokazuju povezanost ekstrinzične religioznosti s predrasudama prema homoseksualcima (Arlı, Badejo & Sutanto, 2019) i prema pripadnicima drugih grupa, poput ateista i "krivovjernika" (Jackson & Hunsberger, 1999). Ekstrinzično religiozni pojedinci, prema rezultatima istraživanja, pokazuju visok stupanj rasizma i predrasude prema drugim etničkim skupinama (Ponton & Gorsuch, 1988).

U jednoj novijoj studiji rezultati su pokazali vezu između ekstrinzične religioznosti i negativnih stavova prema sirijskim izbjeglicama u SAD-u, potvrđujući na taj način pozitivan odnos između ekstrinzične religioznosti i etnocentrizma (Carlson et al., 2019).

3.2 *Intrinzična religioznost*

Intrinzična religioznost je vrsta religioznosti kod koje je religija glavni motiv ponašanja, a vjerovanje svrha samoj sebi. U odnosu na religijske, ostale potrebe su podređene i dovode se u sklad s usvojenim vjerskim uvjerenjima i propisima. Za intrinzično religiozne osobe se kaže da “žive svoju religiju”, jer su internalizirale religijska učenja koja nastoje slijediti u potpunosti (Allport & Ross, 1967). Intrinzična religioznost nadilazi manifestno vjersko institucionalno članstvo i poistovjećuje se s vjerskom predanošću koja se pojačava i raste i u vremenima patnje. Internalizacija vjerskih vrijednosti dovodi i do usvajanja i manifestiranja poniznosti, empatije i ljubavi prema bližnjemu, iz kojeg razloga kod dominantno intrinzične religioznosti ne bilježi se oholost, prijezir ili odbacivanje bližnjega (Allport & Ross, 1967).

Moglo bi se reći da, osim dinamske motivacijske osnove, osnovna razlika između ekstrinzične i intrinzične religioznosti je u odnosu prema vanjskoj grupi. Dok je ekstrinzična religioznost konzistentno empirijski povezana s predrasudama, kod intrinzične religioznosti to nije slučaj (Allport & Ross, 1967; Walborn, 2014). Batson (1993, prema Walborn, 2014) u pregledu 32 studije potvrđuje Allportove pretpostavke o odsutnosti predrasuda kod intrinzične religioznosti, za razliku od ekstrinzične. U obuhvaćenim studijama kao mjera za distinkciju vrsta religioznosti korišten je stupanj posjećivanja vjerskih institucija, što se generalno pokazalo povezanim s manje predrasuda. Pored toga, analizirane studije bile su fokusirane na razne vrste, između ostalih i izvanreligijskih predrasuda, kao što su rasne, etničke, etnocentrizam, antisemitizam i sl.

Međutim, ne podržavaju sva empirijska istraživanja apsolutnu lišenost intrinzične religioznosti predrasuda. Naprimjer, u jednoj studiji, intrinzična

religioznost bila je pozitivno povezana sa predrasudama prema homoseksualcima, ali negativno povezana sa rasizmom (Herek, 1987). Ova kontradiktornost je objašnjena ustvari kontekstom, odnosno konzervativnim crkvenim učenjem, koje je bilo bolji prediktor predrasuda, nego sama religijska orijentacija, što ide u prilog tomu da intrinzična motivacija nije povezana s "tolerancijom *per se*", nego tolerancijom prema onim grupama koji ju, s obzirom na sličnost pojedinčeve socijalne filozofije, zaslužuju (Herek, 1987, str. 40). Slično tomu, u drugom istraživanju je potvrđeno da su intrinzično religiozni, za razliku od ekstrinzično religioznih, imali veći stupanj predrasuda prema homoseksualcima koje su bile istaknutije kod protestanata nego katolika (Mandra, 2003). Također, već spomenuto istraživanje Drače i suradnika (2015) pokazuje veću afektivnu udaljenost prema homoseksualcima i ateistima mjerenu na uzorku Bošnjaka u BiH, nego prema drugim etničkim skupinama (Srbima i Hrvatima). U istoj studiji je, također, intrinzična religioznost bila prediktor veće afektivne distance prema drugim etničkim skupinama. U BiH se istraživanje religioznosti čini dodatno kompleksnim, čemu doprinosi skoro potpuno preklapanje između religijskog i nacionalnog identiteta (Turjačanin et al., 2017). S tim u vezi, na uzorku od preko 1000 ispitanika iz BiH, pokazano je da su glavni pozitivni prediktori religioznosti nacionalna vezanost i državni identitet, a negativan prediktor individualna orijentacija, pri čemu je objašnjeno oko 32% varijance religioznosti (Dušanić, 2005).

Ovi nalazi uzeti zajedno imaju nekoliko važnih implikacija za dalju elaboraciju teme. Prvo, sumacioni nalazi indiciraju da su homoseksualci i ateisti najmanje prihvaćene skupine u odnosu na mnoge druge manjinske etničke i vjerske skupine. Drugo, posebno u BiH, religijski identitet nije neovisan o drugim, usko povezanim identitetima. Dalje, postavlja se pitanje zašto intrinzična religioznost daje rezultate suprotne njenim konceptualnim očekivanjima. Odgovor na ovo pitanje može se pretpostaviti u različitim vjerskim učenjima aktivnim u određenim vjerskim institucijama. Zajednički imenitelj intrinzične religioznosti je aktivnije sudjelovanje u religijskom životu, te posjećivanje vjerskih institucija, te se može pretpostaviti da su intrinzično religiozni pojedinci mogli internalizirati

učenja svojih vjerskih poglavara, koja, iako ne nužno, ponekad mogu poticati derogiranje određenih vanjskih skupina (Wulff, 1997, prema Drače et al., 2015). Samim time, intrinzična religioznost može u određenoj mjeri biti i fundamentalna. Uz to, konceptualno neočekivani, ali praktično potvrđeni nalazi, mogli bi biti objašnjeni i tendencijom davanja socijalno poželjnih odgovora metodom samoiskaza, zbog čega se religioznost često ispituje religijskim primingom ili bi ju čak poželjno bilo ispitivati implicitnim mjerama. Takođe je moguće da neki ispitanici na općenit način percipiraju određene dimenzije religioznosti i da se određeni pojedinci ne mogu podvesti pod strogo kategorijalni pristup ili operacionalizaciju religioznosti.

3.3 Nediskriminativna proreligioznost

Nediskriminativni proreligiozni tip je najmanje zastupljen u literaturi upravo iz razloga što se ne veže ni za jednu definiranu religioznost, ali dijeli dosta sličnosti s ekstrinzičnom religioznošću. Karakterizira ga religijska dogmatičnost i crno-bijelo rasuđivanje dihotomiziranog mentaliteta “mi i oni” (Allport & Ross, 1967). Ovaj tip apsolutizira i dogmatizira sva religijska učenja kao ispravna u cjelini i osuđuje sve nesljedbenike, odnosno pripadnike vanjske grupe. Prema autorima, korijen ovakve religiozne isključivosti leži u dugogodišnjem osjećaju nesigurnosti koji potječe iz djetinjstva, što ju čini sličnom ekstrinzičnoj religioznosti. Ali, za razliku od ekstrinzične religioznosti, čini se da ova skupina pokazuje čak i veće predrasude prema vanjskim grupama od ekstrinzično religioznih tipova (Walborn, 2014). Uzimajući to u obzir, kao i nemogućnost prepoznavanja pripadnika vanjske grupe kao pojedinaca, moguće je pretpostaviti da se u osnovi ovog tipa religioznosti nalazi nadređeni koncept konzervatizma. Konzervatizam i tradicionalizam ne moraju nužno biti negativni, ali u ovom kontekstu imaju funkciju zaštite vrijednosti grupe, što može pospješiti unutargrupnu pristranost. Štoviše, određeni empirijski nalazi idu u smjeru podržavanja ove pretpostavke. Primjerice, Petersen i Takayama (1984) navode povezanost konzervatizma i religioznosti uzimajući u obzir i nediskriminativno proreligiozni tip. Autori ovaj tip smatraju indikatorom konzervatizma, budući

da nediskriminativno proreligiozni tip karakterizira specifičan kognitivni stil koji čini nediferencirano mišljenje i stereotipna generalizacija. Ovakav kognitivni stil manifestira se u razdvajanju, odnosno kategoriziranju vlastite grupe kao apsolutno dobre, a svake vanjske grupe kao apsolutno loše. Pored toga, ovaj kognitivni stil odlikuje i pristranost potvrđivanja koja je definirana selektivnom pažnjom i pamćenjem onih pozitivnih informacija koje idu u prilog religiji, a zanemarivanjem negativnih informacija. Dodatno, tomu u prilog ide i tendencija zanemarivanja razlike u mišljenjima, otpornost na promjene i izbjegavanje kritičkog mišljenja (Pargament et al., 1987).

Istraživanja o povezanosti kognitivnih stilova i političkog konzervatizma (npr. Eidelman et al., 2012) pokazala su da konzervatizam može nastati kao posljedica ulaganja malog kognitivnog napora, pri čemu je kontrolirano procesiranje prekinuto ili reducirano (npr. usljed konzumiranja alkohola, kognitivnog opterećenja ili vremenskog pritiska za izvršenje zadatka). Konzervativna isključivost kao kognitivni stil integrirana je, u odnosu na religijsku intrinzičnost-ekstrinzičnost, u novije multidimenzionalne modele religioznosti, kao što su postkritička uvjerenja (PCBS; Post-Critical Belief Scale, Hutsebaut, 1996). Postkritička skala uvjerenja sadrži ortogonalne dimenzije stupnja uvjerenja (vjerovanje-nevjerovanje) i načina uvjerenja (simbolično-doslovno), formirajući tako četiri orijentacijska tipa u pojedinačnim kvadrantima dimenzija: doslovno vjerovanje (doslovna afirmacija), vanjska kritika (doslovno pobijanje), postkritičko vjerovanje (simbolička afirmacija) i relativna svijest o kontingenciji (simboličko pobijanje). Od navedenih, doslovno vjerovanje podrazumijeva doslovno tumačenje Svetog Pisma, nepodložnost vjere promjeni niti interpretativnom propitivanju, apsolutnu istinu, relativnu netoleranciju prema alternativnim (vjerskim) pozicijama, te njegovanje tradicije, što je konceptualno slično konzervatizmu (Pollefeyt & Bouwens, 2009). Sukladno tomu, nedavno istraživanje je pokazalo da se stupanj uvjerenja Postkritičke skale pokazao najboljim prediktorom predrasuda prema vanjskim grupama koje krše vjerske vrijednosti (ateistima, gay osobama, lezbejkama), dok samo izlaganje osudama ateista i gay osoba sadržanim u Svetom Pismu nije doprinijelo

predrasudama prema ovim grupama (Grove, et al., 2019). Zanimljivo je da, ne samo da su vanjske grupe bile više derogirane nego su i stavovi prema vlastitoj grupi, kršćanima, bili pozitivniji, što su autori objasnili modelom konflikta religijskih vrijednosti (Brandt & Van Tongeren, 2017). Prema ovome modelu, i religiozni i nereligiozni pojedinci, imaju veće predrasude prema vanjskim religijskim grupama (ateistima, odnosno teistima), što se pokazalo i u istraživanju Grove i suradnici (2019).

4. RELIGIOZNOST I UNUTARGRUPNA PRISTRANOST: KADA JEDNO VODI DRUGOME?

Uzimajući u obzir unutargrupnu pristranost kod različitih religijskih skupina, u istraživanju Dunkela i Duttona (2016) sudionici su bili pripadnici iz svake religiozne skupine i nalazi pokazuju da je religioznost općenito, nevezano od vrste religije, pozitivno povezana s favoriziranjem vlastite grupe. Autori smatraju da ovaj nalaz implicira da sama pripadnost religijskoj skupini općenito čini osobe više fokusiranim na vlastitu grupu zbog vjerovanja da su oni blagoslovljeni od Boga, a da vanjske grupe nisu, ili barem nisu u tolikoj mjeri. Ova je interpretacija u skladu s mnogim kvalitativnim studijama koje su pokazale da religijska učenja čine vjerske skupine u osnovi etnocentričnijima, unutargrupno kooperativnima, ali i neprijateljski “nastrogenima” prema vanjskim skupinama (Slone & Slyke, 2015). Budući da religije imaju specifične svjetonazore koji uključuju različite norme i vrijednosti, pripadnici istih religijskih skupina imaju veću vjerojatnost posjedovanja sličnih stavova, uvjerenja, normi i vrijednosti, nego članovi različitih religijskih grupa, što dodatno povećava međureligijski jaz. Pored utjecaja vjerskih zajednica, postoji i snažan utjecaj roditelja i vršnjaka koji svojim stavovima mogu dodatno pojačati intenzitet vjerske segregacije u društvu (Wimmer & Lewis, 2010, prema Kretschmer & Leszczensky, 2021).

Ginges, Hansen i Norenzayan (2009) proveli su niz istraživanja od iznimne važnosti u periodu od 1999. do 2004. godine. Navedena istraživanja potvrdila su povezanost između ekstrinzične religioznosti i unutargrupne

pristranosti, te su dala potvrdu i pretpostavkama da je fenomen unutar-grupne pristranosti prisutan kod svih religijskih skupina. Ginges i suradnici (2009) su u svojoj prvoj studiji na uzorku Palestinaca pokazali da je učestalost posjećivanja vjerskih institucija, ali ne i vjerska pobožnost koja se očituje kroz učestalost privatne molitve, pozitivno povezana s neprijateljskim stavovima prema vanjskim grupama. Ovakvi nalazi daju podršku ideji da postoje i religijska uvjerenja koja potiču na neprijateljstvo prema vanjskim grupama, a religija kao skupina sadrži sposobnost okupljanja pojedinaca, poticanja na grupni identitet i suradnju, što potom dovodi do hostilnih ponašanja prema članovima druge grupe. Ginges i suradnici (2009) su dobivene nalaze replicirali, te iste takve dobili i na uzorku izraelskih Židova, indonezijskih muslimana, meksičkih katolika, britanskih protestanata, ruskih pravoslavaca i hindusa. Također, jedna od studija Ginges i suradnika (2009) pokazala je znatno manju unutargrupnu pristranost na uzorku Palestinaca kada je od ispitanika traženo da razmišljaju o životima Židova iz Allahove perspektive. Dobiveni nalazi su u skladu sa stajalištem da religioznost može i smanjiti neprijateljstvo prema vanjskim grupama, i to putem metode priminga.

5. EKSPERIMENTALNA ISTRAŽIVANJA RELIGIOZNOSTI

Iako su prethodno korištene korelacijske metode u ispitivanju religioznosti, u novije vrijeme su sve više zastupljene eksperimentalne metode zasnovane na primingu, konkretno religijskom primingu. Priming se može definirati kao “privremena aktivacija pojedinčeve mentalne reprezentacije od strane okoline i učinak te aktivacije na različite psihološke pojave” (Bargh, 2007, prema Johnson, Rowatt & LaBouff, 2010, str. 120). To znači da podsvjesno udešavanje pojedinaca da se ponašaju na određeni način ima efekt na njegove kasnije reakcije. Neka istraživanja pokazuju da osobe koje su udešene da budu pristojne manje prekidaju druge u razgovoru (Bargh, Chen & Burrows, 1996) ili osobe koje su primovane riječima asociranim sa egoizmom pomažu znatno manje od osoba koje su udešene altruističnim pojmovima (Walther, Muller & Schott, 2001, prema Johnson et al., 2010).

S obzirom na to da ispitivanje religioznosti spada u osjetljivu temu, koju nije pogodno ispitivati klasičnim metodama samoizvješća (Batson, 1976), u novije vrijeme je zamjenski metod ispitivanja priming u svrhu preveniranja pristranosti u odgovaranju ili davanja socijalno poželjnih odgovora. Iako je priming sve popularnija metoda istraživanja religioznosti, problem korištenja ove metode je u artificioznosti kontroliranog laboratorijskog konteksta koji se rijetko može generalizirati na izvaneksperimentalne životne situacije (Bargh, 2006). Također, što je laboratorijska procedura priminga kompliciranija, manja je mogućnost vanjske valjanosti eksperimentalnih nalaza, a uz to svakodnevne životne situacije sadrže mnogo podražaja koji mogu proizvesti jednak psihološki realizam laboratorijskog priminga (Nisbett, 2003). Tako, naprimjer, mjesto glasovanja ima utjecaj na izbornu ponašanje, pri čemu se pokazalo da su pojedinci koji su glasovali u crkvi više podržavali desničarske kandidate i njihovu politiku (Rutchick, 2010). Ili, glasovanje u školama bilo je više povezano s podržavanjem kandidata čija kampanja uključuje financiranje škola u odnosu na glasovanje na drugim mjestima (Berger, Meredith & Wheeler, 2008). Također, izlaganje bocama sportskog pića naspram bocama obične vode povećalo je izdržljivost na fizičkim zadacima (Friedman & Elliot, 2007). Dodatno, zanimljiv nalaz je da je zabilježena i povećana kupovina francuskog vina u njemačkim supermarketima kada je u pozadini svirala francuska umjesto njemačke glazbe (North, Hargreaves & McKendrick, 1999).

Međutim, u novije vrijeme, kritičari ovoga koncepta dovode u pitanje efikasnost religijskog priminga (Hess & Almazov, 2019). Posebice se kritizira preširoko konotiranje koncepta "religijsko", koje većinom obuhvata moralne parabole iz kršćanske religije, uz slabu mogućnost generaliziranja priming-stimulusa na druge religije. Nadalje, navodi se da nije jasan efekt religijske afilijacije (religiozan ili nereligiozan) na religijski priming. U tom kontekstu, autori Hess i Almazov (2019) predlažu eksperimentalni ANOVA nacrt 4 (religija: islam, kršćanstvo, hinduizam, ateizam) x 2 (priming: eksperimentalna, kontrolna grupa), uz ekspoziciju primingu islamskim riječima "Allah", "halal", "hijab" u eksperimentalnoj grupi. Pri tome bi u zavisnoj varijabli bila mjerena prosocijalnost, operacionalizirana kroz igru

diktatora, pri čemu bi zadatak ispitanika bio da rasporedi po vlastitoj želji novčanicu od 10 dolara nepoznatom primatelju. Na ovaj način autori bi nastojali ispitati glavni efekt religije, odnosno razlike između grupa s obzirom na religijsku afilijaciju, pri čemu očekuju nultu hipotezu u prosocijalnosti u funkciji afilijacije. Pored toga, autori pretpostavljaju i interakciju religija x priming, pri čemu očekuju najveći efekat priminga islamskim pojmovima na pripadnike islamske vjeroispovijesti, zatim pripadnike kršćanske religije zbog sličnosti monoteističke orijentacije, a slabiji efekat na hinduse, zbog drugačijih vjerskih učenja. Iako ova studija nije provedena, već samo sugerirana, zanimljivo bi bilo ispitati kako različite afilijacije reagiraju na novi religijski priming, posebno među pripadnicima zapadne kulture. Dodatno, najnovija meta-analiza provedena na 93 studije koje su obuhvatile ukupno 11,653 ispitanika sa ciljem ispitivanja pouzdanosti priminga, efekta priminga na prosocijalno ponašanje, te ovisnosti prosocijalnosti o religioznosti, pokazala je da religijski priming ima robustan efekat na ponašanje, pri čemu je najefikasniji priming bio kontekstualni (Shariff et al., 2015). To znači da je efekat bio veći ukoliko je ispitivanje provedeno u crkvenom okružju ili uz crkvenu pozadinsku glazbu. Pojedinci izloženi religijskom primingu bili su spremniji na prosocijalne dobrovoljne priloge ili na apstiniranje od varanja. Također je religijski priming imao nešto veći efekat na religiozne, nego nereligiozne pojedince (Shariff et al., 2015).

Kako se može vidjeti, okolinski podražaji utječu svakodnevno na reakcije pojedinaca, iako pojedinci ne mogu retroaktivno svjesno prepoznati zašto su reagirali na određeni način. Ovakve suptilne okolinske podražaje moguće je pronaći i u religijskom kontekstu i istraživački nalazi idu u prilog kako pozitivnom, tako i negativnom utjecaju takvih podražaja na ponašanje pojedinaca, što će biti predstavljeno u sljedećem odjeljku.

5.1 Pozitivni utjecaj religijskog priminga

Govoreći o kontekstualnom utjecaju religijskih podražaja, pokazano je da je prosocijalno ponašanje znatno izraženije u prisutnosti vjerskih institucija ili struktura. Naprimjer, pojedinci su bili spremniji pomoći osobama

ispred crkve nego ispred škole (Pichon & Saroglou, 2009, prema Batara, 2016). Također, ljudi su bili znatno više spremni pružiti dobrotvornu pomoć nedjeljom nego drugim danima, kada pripadnici određenih religija posjećuju vjerske institucije (Malhotra, 2010). Pored toga, korištenje duhovne glazbe kao religijskog priminga povećava prosocijalno ponašanje (Batara, 2016).

U kontroliranim laboratorijskim uvjetima najčešće se koristi priming određenim religijskim riječima, za što se pokazalo da povećava prosocijalno ponašanje. Naprimjer, primovanje riječima “Bog” i “sveto” povećalo je velikodušnost (Shariff & Norenzayan, 2007). Eksperiment Ahmeda i Hammerstedta (2011) pokazao se važnim jer rezultati upućuju na to da suptilni vjerski znakovi povećavaju suradnju u igrama javnog dobra; prosječni iznos doprinosa u igri javnog dobra bio je značajno veći za sudionike u uvjetu priminga za razliku od kontrolne grupe. U spomenutom istraživanju, uz ove, postoje još četiri nalaza koja su važna za spomenuti; prvo – iz rezultata istraživanja vidljivo je da je odnos između religije i prosocijalnog ponašanja dubok u smislu da se čini da čak nadilazi ljudsku svijest; drugo – ovakvi rezultati predstavljaju dokaz u korist onih religijskih teorija koje smatraju da religija utječe na prosocijalno ponašanje; treće – samoizvještaji o religioznosti sami po sebi nisu povezani sa suradnjom i prosocijalnim ponašanjem u ovoj studiji; te četvrto – utjecaj religijskog priminga (u ovom slučaju korištenje religijskih riječi) se pokazao i na onim pojedincima koji su se identificirali kao “teisti” i na onima koji su se identificirali kao “ateisti”.

Potencijalno alternativno objašnjenje ovakvih nalaza temelji se na teoriji natprirodne kazne, prema kojoj se povećava razina prosocijalnog ponašanja i suradnja zbog straha od natprirodne kazne koja bi slijedila nakon transgresivnog ponašanja, a sve to zbog podsjećanja pojedinca na prisutnost “natprirodnog agenta – Boga” (Ahmed & Hammerstedt, 2011). Također, pokazano je i da religijski priming utječe na moralno ponašanje pojedinca, te je tako na uzorku muslimana pokazano da su na matematičkom testu znatno rjeđe varali oni koju su u pozadini čuli ezan, od onih

ispitanika koji su bili u kontrolnoj grupi i nisu bili izloženi religijskom primingu (Aveyard, 2014). Pored toga, intrinzično religiozni pojedinci pokazuju veću vjerojatnost ponašanja prema religijskim standardima nakon što su pročitali kratki tekst iz Biblije, za razliku od onih intrinzično religioznih ispitanika koji nisu bili izloženi tom uvjetu (Carpenter & Marshall, 2009).

5.2 *Negativni utjecaj religijskog priminga*

Budući da pozitivni aspekti religije mogu imati ovako snažan utjecaj, nije isključeno da negativni aspekti religije mogu imati jednako snažan utjecaj na ponašanje u suprotnom smjeru. Naprimjer, prethodna korelacijska istraživanja pokazala su da su negativni prikazi Boga, kao kažnjavajućeg entiteta, povezani s autoritarnim i kaznenim odgojnim stilovima (Potvin, 1977, prema Pichon, Boccato & Saroglou, 2007).

S tim u vezi, istraživači su željeli provesti replikaciju studija sa primovanjem Boga kao kažnjavajućeg entiteta u eksperimentalnim uvjetima. Pri tome je ispitivan utjecaj religijskog priminga na kažnjavanje određenih nepravednih ponašanja. Priming je operacionaliziran na četiri razine: religijski (božansko, sveto), kažnjavajući (kazna, osveta), religijsko-kažnjavajući (sveto, osveta, božansko, kazna) i kontrolna grupa (neutralni pojmovi: akustično, sjeveroistok). Zanimljiv nalaz je da, iako nijedna vrsta religijskog priminga nije pokazala efekt na kažnjavanje, taj efekt je samo pokazan kod potkategorije ispitanika koji su prethodno financijski darovali vjersku organizaciju. Samo kod ove podgrupe religijski priming je pojačao potrebu za kažnjavanjem (McKay et al., 2011).

Ovakvi naizgled kontraintuitivni rezultati mogu se objasniti teorijom natprirodne kazne. Jedno objašnjenje povezano sa natprirodnim entitetom jeste da religijski priming aktivira mentalni koncept o nadređenom entitetu i svijest o superviziji vlastitog ponašanja pod tim entitetom. Kažnjavanje nepravednog ponašanja bi u tom slučaju uslijedilo da se zaštititi vlastiti ugled kod Boga kao natprirodnog agenta (Shariff & Norenzayan, 2007). Drugo objašnjenje jeste da religijski priming aktivira kažnjavanje kao kulturološku normu provođenja pravde (McKay et al., 2011).

Međutim, najviše istraživanja, kako korelacijskih tako i eksperimentalnih o negativnom utjecaju religije, fokus stavljaju na onu stranu religije koja je povezana sa stvaranjem predrasuda prema vanjskim grupama, a samim tim i favoriziranjem vlastite grupe. Tako aktiviranje kršćanskih koncepata povećava i suptilne (Studija 1) i javne (Studija 2) predrasude prema povijesno ugroženoj rasnoj skupini, tj. prema Afroamerikancima (Johnson i sur., 2010). Također, LaBouff i suradnici (2012) pokazali su da kršćanske skupine izražavaju velike razine predrasuda prema bilo kojoj nekršćanskoj skupini (muslimanima, Židovima, homoseksualcima, ateistima i sl.). Slične rezultate dobili su i Ramsay i suradnici (2013) u međukulturalnom istraživanju gdje su bili uključeni i budisti i kršćani, a mjerila se razina predrasuda prema homoseksualnoj skupini. Otkriveno je da religijski priming povećava predrasude prema homoseksualcima i na budističkom i na kršćanskom uzorku.

Ovi nalazi su vrlo važni iz dva razloga. Prvo, rezultati sugeriraju da pripadnici različitih religija s različitim sustavima vrijednosti reagiraju na isti način na religijski priming. Iako bi neki istraživači nagađali da bi budizam kao religija mogao utjecati na stvaranje veće tolerancije, ovakvi nalazi ipak ukazuju na to da primjena religijskog priminga na sljedbenike budizma djeluje na isti način kao i na kršćane, te da obrana širih kulturnih vrijednosti, a ne religioznih, sama po sebi podupire ovakve predrasude. Drugo, nalazi pružaju prijeko potrebnu međukulturalnu replikaciju istraživanja Johnsona i suradnika (2010) pokazujući da i nezapadnjaci pokazuju pojačane predrasude u izloženosti religijskom primingu (Ramsay et al., 2013). Nadalje, McKay i suradnici (2011) su otkrili da aktiviranje vjerskih koncepata kod članova jedne grupe može subliminalno povećati potrebu za "kažnjavanjem" članova neke druge skupine, što se može okarakterizirati kao suradnja unutar grupe i zajednički cilj, a što zatim dovodi i do povećanog favoriziranja vlastite grupe i potrebe za zaštitom. LaBouff i suradnici (2012) pokazuju da religijski priming može povećati razinu unutargrupne pristranosti kod religijskih grupa; kršćanski sudionici izloženi religijskom primingu izvještavaju o znatno negativnijim stavovima prema članovima

nekršćanskih skupina. Ovo otkriće se podudara s prethodno navedenom literaturom o povezanosti religije i predrasuda, a McKay i suradnici (2011) pokazuju da istaknutost i prisutnost religijskih simbola povećavaju i stupanj grupnog favoriziranja i derogaciju vanjske grupe. Ono, također, pruža dokaze da vjerski kontekst ima utjecaj na stavove o ciljnim skupinama i kod nereligioznih osoba, a sve to u uvjetima van laboratorija, odnosno pokazuju mogućnost i snagu utjecaja religijskog kontekstualnog priminga u svakodnevnom životu osoba. Smatra se da ti religijski podražaji mogu djelovati na aktiviranje normi i grupnih stereotipa (LaBouff et al., 2012).

6. PROSOCIJALNO PONAŠANJE KAO POSEBAN OBLIK MANIFESTACIJE UNUTARGRUPNE PRISTRANOSTI

Religija se vrlo često povezuje sa velikodušnošću i altruizmom kao njezinim pozitivnim ishodima. Općenito, kako je religija usmjerena na činjenje dobra, i prosocijalno ponašanje je definirano na sličan način, odnosno kao svako ponašanje pojedinca koje ima za cilj poboljšati stanje druge osobe (Galen, 2012). Iako je konstrukt prosocijalnog ponašanja inače česta tema istraživanja, od posebnog interesa istraživačima je ispitati poveznicu takvog ponašanja sa religioznošću. Iako je prethodno prikazano kako religijski priming može imati negativne efekte na ponašanje u vidu agresije i rasizma (Johnson, Rowatt & LeBouff, 2012), isto tako određeni nalazi podržavaju suprotno, odnosno utjecaj religioznosti i religijskog priminga na prosocijalno ponašanje, kako prema unutargrupi, tako i prema vanjskoj grupi (Lin et al., 2016). Naprimjer, studije pokazuju da je pripadnost određenoj vjerskoj skupini povezana sa pozitivnim vrednovanjem dobročinstva i brigom za druge (Day, 2017), a religiozne pojedince se također percipira kao velikodušne, osjećajne i empatične (Lewis, MacGregor, & Putnam, 2013). Također, podaci Europskog socijalnog istraživanja (2006–2007), koje navodi Saroglou (2012), pokazuju da je religioznost najčešće bila povezana s volontiranjem u oblasti zdravstva i njege drugih, te obrazovanja. Niz studija (Lin et al., 2016) koje su bile fokusirane na poseban aspekt prosocijalnog ponašanja – altruizam, odnosno činjenje dobra drugome i na

vlastitu štetu, došle su do nalaza da je religijski priming naspram kontrolnog uvjeta povećao želju za jednostavnim sudjelovanjem u volonterskim aktivnostima (Studija 1), da su ispitanici u uvjetu religijskog priminga bili spremniji donirati organe nakon smrti (Studija 2), te da je bilo vjerojatnije da će se upustiti u stvarno samopovređivanje radi dobročinstva (Studija 3).

Međutim, može se reći da odnos između religioznosti i dobročinstva i nije u tolikoj mjeri linearan koliko se na prvi pogled čini. Jedan od bitnih moderatora ovog odnosa je valencija pojmova koji se koriste u religijskom primingu (Pichon et al., 2007). Drugačije rečeno, samo korištenje pozitivnih religijskih pojmova (npr. raj) doprinosi prosocijalnom ponašanju, dok to nije slučaj sa korištenjem neutralnih religijskih pojmova (npr. župa), a dodatno je efekt zabilježen samo kod religioznih pojedinaca. Pored valencije religijskih pojmova, čini se da je drugi bitan moderator koji ima funkciju u prosocijalnom ponašanju grupna pripadnost. Odnosno, čini se da će religiozni pojedinci biti spremniji pomoći spontano i u neočekivanim situacijama prvo pripadnicima vlastite religijske skupine, što bi također bilo manifestiranje unutargrupne pristranosti. Naprimjer, u jednom istraživanju prosocijalnost i religioznost su bile nisko povezane, jer je prosocijalnost bila izražena samo prema pripadnicima vlastite religijske skupine (Saroglou, 2013), a što je rezultat zabilježen čak i na uzorku djece (Fehr, Bernhard & Rockenbach, 2008). Isto tako, kada je korištena instrukcija “volite bližnjeg svoga”, to ni dalje nije potaknulo prosocijalno ponašanje prema heterogenoj, nego samo homogenoj religijskoj skupini (Rozycka-Tran, 2016). Autorica ovaj nalaz uspoređuje sa biblijskom parabolom “Milosrdnog Samarijanca”, koji bi trebao biti uzor svim pripadnicima kršćanske zajednice i demonstrirati milosrđe prema svima, kao i nadilaženje etničkih i vjerskih granica te njegovanje prijateljstava sa pripadnicima svih religija. Bez obzira na ovu jednako važnu parabolu, ispitanici iz ovog konkretnog istraživanja pokazali su isključivo unutargrupno favoriziranje. Jedan od razloga za ovakav, donekle neočekivan, ishod može biti da aktivacija kognitivne sheme “ljubavi prema bližnjemu svome” ustvari istovremeno aktivira i socijalnu distancu prema svima onima koji su članovi vanjske

grupe (odnosno nisu kategorizirani u bližnje). Još jedno objašnjenje dolazi od Galena (2012) koji smatra da se ovakvim eksperimentalnim zahtjevima aktivira sukob interesa između vlastite i vanjske grupe, posebno u situacijama neplanirane i spontane pomoći kada pojedinac treba donijeti odluku da pomogne članu koji nije pripadnik njegove vlastite grupe. Zanimljivo je i da evolucijske teorije o prosocijalnom ponašanju pokazuju veću tendenciju pomaganja srodnicima naspram nesrodnika posebno u opasnim situacijama zbog tzv. uključujuće prilagođenosti (engl. inclusive fitness, Hamilton, 1964), odnosno urođene tendencije produženja vlastitih gena spašavanjem krvnih srodnika. Iako pripadnici iste religijske skupine nisu svi krvni srodnici, zanimljivo je da se vjerski identitet razmatra i da se ta informacija koristi kada se donosi odluka o pružanju pomoći drugome (McCullough, Swartwout, Shaver, Carter & Sosis, 2016, prema Rozycka-Tran, 2016).

S obzirom na navedeno, postavlja se pitanje je li uopće moguće očekivati međureligijsku suradnju i prosocijalno ponašanje. Kao i u uvjetima općenite međugrupne suradnje, čini se da postavljanje nadređenog cilja aktivira pomaganje neovisno o religijskoj pripadnosti. Tako je u studiji Preston i Ritter (2013) dobiveno da su izraženu unutargrupnu pristranost pokazali samo ispitanici koji su bili u eksperimentalnom uvjetu priminga pojmom "religija", dok nije bilo razlike u prosocijalnom ponašanju između vlastite i vanjske religijske grupe u eksperimentalnom uvjetu priminga pojmom "Bog". Ovakve rezultate može objasniti teorija natprirodne kazne, pri čemu se aktivira koncept natprirodnog agenta (Boga), što dalje izaziva asocijacije na moralno ponašanje i isključuje diskriminaciju vanjskih grupa (Bartara, 2016). Dakle, nalazi upućuju na to da aktivacija koncepta "religija" udešava na grupnu pripadnost koja, po principu socijalne identifikacije, može dovesti do unutargrupne pristranosti, dok aktivacija nadređenog supervizorskog entiteta aktivira internaliziranu moralnost i smanjuje razlike među grupama. Kako je navedeno, jedno od objašnjenja može biti veća individuacijska osviještenost vlastitog ponašanja usljed pretpostavljenog svevidećeg supervizora. Ali isto tako, zanimljivo je i objašnjenje u okviru teorije kulturalne evolucije prosocijalnih religija (Norenzayan et al.,

2016), prema kojoj je evoluirao široki raspon religijskih uvjerenja i praksi, *a priori* smatranih evolucijskim nus-produktom kognitivnih funkcija, za koje se kasnije ustanovilo da služe kao adaptacijska varijacija koja potiče solidarnost unutar religijskih grupa. Ovakve prakse karakterizira uvjerenje u postojanje kredibilnih natprirodnih entiteta, vjerskih praksi i drugih oblika socijalne solidarnosti koji promiču visoku razinu produktivnosti i suradnje među religijskim pripadnicima. Nedavno istraživanje je upravo demonstriralo kako je u religijskim zajednicama zabilježen manji broj povreda na radu, što bi bilo u skladu sa kulturalnom evolucijskom teorijom, iz razloga što izbjegavanje povrede na radu zahtijeva kolektivnu suradnju (Gu, Mao & Johnson, 2022). Još je zanimljivije da je ovaj efekt bio izraženiji u zajednicama gdje sekularni autoriteti koji propisuju zaštitu na radu nisu imali preveliki utjecaj, što indicira da se religijski uvjetovano prosocijalno ponašanje događa u odsustvu “ovozemaljskih” formalnih autoriteta (Gu et al., 2022). Ova pretpostavka bi, također, bila u skladu s hipotezom da “krug srodnika” čine sva Božja bića među kojima bi suradnja mogla povećati uključujuću adaptaciju (Crespi & Summers, 2014).

Međutim, nalazi koji naizgled nisu u skladu sa spomenutim su i da je efekt religijskog priminga nadređenim entitetom dobiven čak i na onim ispitanicima koji se ne izjašnjavaju kao teisti ili se aktivno izjašnjavaju kao ateisti, te se ne očekuje da prepoznaju nadređeni entitet ili da imaju strah od njega (Preston & Ritter, 2013). Kako autori navode, jedno od objašnjenja može biti da ne postoje pravi ili isključivi ateisti koji, iako se ne pridržavaju religijskih praksi, posjeduju uvjerenja o određenom izvanjskom kontroloru događaja. Drugo objašnjenje može se pripisati socijalnim normama, odnosno da su i ateisti dio društvenog konteksta iz kojeg su apsorbirali određena religijska uvjerenja, te to može biti razlogom djelovanja priminga na prosocijalno ponašanje i kod ove skupine (Rounding et al., 2012).

7. POSLJEDICE RELIGIJSKI UVJETOVANE UNUTARGRUPNE PRISTRANOSTI

Unutargrupna pristranost je jedan od fenomena socijalne psihologije koji je jako često tema raznih psiholoških istraživanja pa tako i istraživanja u okviru psihologije religioznosti. Kako je već ranije pokazano, veća je tendencija pripisivanja pozitivnih osobina članovima vlastite grupe (Mullen, Brown & Smith, 1992), veće je, također, pomaganje članovima vlastite grupe (Fiedler et al., 2018), kao i motivacija da se postignu ciljevi unutar grupe (Ellemers, De Gilder & Haslam, 2004). U skladu sa prethodnim navodima, prominentniji pristup u objašnjenju unutargrupnog favoriziranja jeste teorija socijalnog identiteta prema kojoj je u osnovi favoriziranja članova vlastite grupe težnja za održavanjem pozitivnog identiteta uslijed samog pripadanja nekoj grupi. Prva posljedica takve unutargrupne pristranosti je maksimiziranje razlika između članova vlastite i vanjske grupe, kako bi se dobio osjećaj posebnosti (Tajfel & Turner, 1979). Posebno vjerske grupe, koje su mnogobrojnije, mogu ispoljavati unutargrupnu pristranost. Jedna od pozitivnih posljedica favoriziranja vlastite vjerske grupe je osjećaj povećane grupne kohezije, te poboljšane individualne izvedbe članova grupe (Fiedler et al., 2018). Ali, druga strana toga je da unutargrupna pristranost za posledicu može imati pripisivanje negativnih karakteristika članovima vanjske grupe, smanjeno prosocijalno ponašanje prema vanjskoj grupi i u konačnici, i mržnju, pa i diskriminaciju članova vanjske grupe (Sherif & Sherif, 1953).

U međureligijskom kontekstu pristranost prema vlastitoj grupi može imati dalekosežne i kobne posljedice, poput sustavne segregacije, nasilja između grupa, terorizma i sl. Prema Brewer (1999) favoriziranje vlastite grupe nije inherentno povezano s međugrupnim neprijateljstvom, ali postoje određene karakteristike grupa koje naglašavaju sličnosti članova grupe, a uz to ističu razlike s članovima nekih vanjskih skupina što može dovesti do diskriminacije i hostilnog ponašanja. Ovakvi ishodi mogu se objasniti teorijom socijalne kategorizacije koja naglašava razlike između grupa i sličnosti unutar grupe, stoga su pojedinci skloniji članove vlastite grupe

ocjenjivati pozitivno. Također, Brewer (1999) naglašava da je unutargrupna pristranost s diskriminacijom najviše povezana u situacijama kada se te skupine natječu ili bore za moć ili resurse. Fiske (2002) smatra da su sve osobe pristrane u određenoj mjeri, ali ako pristranost postane ekstremna, javljaju se jako negativne posljedice, kao npr. agresivno ponašanje prema vanjskim skupinama, etnički sukobi (Brewer, 1979) i rat (Hammond & Axelrod, 2006). Sukob između grupa predstavlja ekstremni i otvoreni oblik mržnje i diskriminacije, u kojem je prisutna svjesna namjera da se nanese šteta drugoj strani (Pennington, 1997). Postojanje pristranosti i favoriziranja vlastite grupe može potaknuti neprijateljske stavove prema vanjskim grupama, ali prisutnost tih fenomena u interakciji s realnom ili percipiranom prijetnjom od strane vanjske grupe može dovesti do stvarnog međugrupnog sukoba (Brewer, 1999).

Također, pojedinci koji se snažno identificiraju s vlastitom religijom i pokazuju favoriziranje vlastite grupe mogu puku prisutnost drugih skupina shvaćati kao prijetnju njihovoj kulturi i društvu, a potom će biti spremniji i na diskriminaciju i neprijateljsko ponašanje prema njihovim pripadnicima. Dakle, prijetnja identitetu, a koja zapravo može biti samo percipirana, jedan je od velikih motivacijskih mehanizama koji stvara uvjete za sukob s vanjskim skupinama (Finley, 2010). Pripadnici vjerskih skupina vrlo često postaju ekstremni u svojim religijskim stavovima te iz tog razloga percipiraju prijetnje vlastitoj skupini i vlastitom vjerskom identitetu, što potom može rezultirati mržnjom i derogacijom članova drugih skupina. Vjerski ekstremisti otvoreno pokazuju neprijateljstvo prema članovima vanjske grupe i odbacuju svaku mogućnost bliskosti s njima (Pettigrew, 1998). Tako je Fiske (2002) otkrila nalaze istraživanja koji pokazuju da ekstremisti ne žele imati nikakve veze s vanjskim grupama, navodeći banalne primjere poput činjenice da bi im smetalo da imaju nadređenog koji je pripadnik neke druge skupine, da se ne bi upuštali u seksualne odnose s pojedincima iz druge grupe, te da bi im jako smetalo da njihovo potomstvo sklapa "miješane" brakove. Jedna od strašnijih posljedica unutargrupne pristranosti i ekstremizma kod vjerskih skupina jesu izravne i nedvosmislene prijetnje

i poziv na segregaciju, te čak i na eliminaciju vanjskih grupa. Društvo je svjedočilo mnogim zločinima koji su počinjeni u ime religije, a oni svakako imaju veze i s unutargrupnom pristranošću, odnosno njezinim ekstremnim oblikom. Također, Ysseldyk i suradnici (2010) naglašavaju da religije često izazivaju sukob između skupina. Snažna identifikacija s religijskom skupinom može imati veliku ulogu u promicanju unutargrupne pristranosti i međugrupnog nasilja, a samo neki od primjera su sukobi katolika i protestanata u Sjevernoj Irskoj, niz vjerskih sukoba na Bliskom istoku te teroristički napadi u SAD-u (Byng, 2008, prema Ysseldyk et al., 2010).

U ovom radu svakako valja spomenuti i utjecaj unutargrupne pristranosti na društvo koje je pretrpjelo etnički i religijski sukob, a dostupan primjer je svakako društvo u Bosni i Hercegovini koje se sastoji od tri konstitutivna naroda, a u tom kontekstu se pripadnost određenoj naciji poistovjećuje s pripadnošću odgovarajućoj religijskoj skupini. U BiH i danas postoje lokalne zajednice u kojima vlada segregacija između različitih nacionalnih skupina, a doživljaju različitosti svakako doprinosi i školovanje djece u odvojenim školama i naglašavanje vjerskih, kulturnih i jezičnih razlika. Identitetsko razlikovanje se svakako ostvaruje i kroz odvojene javne prostore poput kafića i restorana, zatim kroz odijevanje, običaje i tradiciju, te kroz blagdane. Ovakvo naglašavanje razlika između skupina može svakako dovesti do razvoja percipirane prijetnje identitetu, osnažiti unutargrupnu pristranost i povećati stupanj socijalne distance prema vanjskim grupama. Favoriziranje vlastite grupe, a negativni stavovi prema vanjskoj, u ovakvim sredinama velikim dijelom rezultat su događaja iz prošlosti, odnosno iz rata. Iz tog razloga pojedinci jako često pokazuju devijantno ponašanje kroz uništavanje različitih znakova i objekata koji predstavljaju identitet druge grupe (skrnavljenje crkvi i džamija, pričinjavanje štete na grobljima, paljenje zastava, grbova i sl.). Na taj način se pokušava obezvrijediti druga grupa i time se smanjuje mogućnost mirnog suživota i bolja budućnost za novije generacije.

8. ZAKLJUČAK

Utjecaj religije može se primijetiti u gotovo svim životnim situacijama i svakodnevnim izborima kako religioznog, tako i nereligioznog pojedinca. Religioznost je multidimenzionalan konstrukt, a na religioznog pojedinca utječe tako što mu pruža niz vrijednosti prema kojima on potom prosuđuje vanjski svijet, a sastoji se od raznih shvaćanja, vjerovanja i ponašanja koja religioznoj osobi pomažu u životnim izborima. Zuckerman (2005) je kroz svoje istraživanje otkrio da se čak 85% ljudi širom svijeta izjašnjava kao religiozno, što pruža dokaz činjenici da su religije među najsnažnijim društvenim grupama i da predstavljaju veliki značaj za društvo kroz svoje djelovanje i utjecaj na religijsku populaciju. Jačina utjecaja svakako ovisi o stupnju identifikacije pojedinca s religijskom grupom, a pokazano je da se pripadnici religijskih skupina uglavnom snažno identificiraju sa istom zbog njezine jasne strukture koja im pruža smjernice za svakodnevno ponašanje, potvrđuje njihov društveni identitet i smanjuje osjećaj nedostatka kontrole u kriznim i nejasnim situacijama. Pored toga, ono što posebno privlači stručnjake socijalnih znanosti na istraživanja o religioznosti je upravo njezin dvosmjerni utjecaj; u određenim je situacijama povezana s prosocijalnim ponašanjem, dok je u drugim možemo povezati s jačanjem predrasuda i neprijateljskog ponašanja prema vanjskim skupinama. Svakodnevni životi religioznih pojedinaca mogu pokazati pozitivnu povezanost religioznosti i prosocijalnog ponašanja, a i istraživanja su pokazala da religiozni pojedinci znatno više volontiraju i pomažu kada se za tim javi potreba. Međutim, takve osobe bismo prema Allportovim (1950) dimenzijama svrstali u intrinzično religiozne pojedince koje je definirao kao nesebične i velikodušne. No, ne bi se svakog religioznog pojedinca moglo tako okarakterizirati; postoje pojedinci koji su religiozni zbog vlastitih potreba i ciljeva, a koji nemaju veze s religijskim vrijednostima. Za takve osobe kažemo da su ekstrinzično religiozni i da koriste svoju religiju, za razliku od intrinzično religioznih koji žive religiju. Razlika u tim religijskim orijentacijama je svakako i stav prema vanjskim skupinama, gdje uglavnom ekstrinzično religiozni pojedinci pokazuju visoku razinu predrasuda.

Svakako je potrebno još istraživanja na temu dimenzija religioznosti budući da postoji i niz istraživanja koja ipak nisu intrinzične osobe prikazala potpuno čistim od predrasuda kako su Allport i Ross (1967) to mislili. S tim u vezi, s obzirom na to da se religioznost konceptualizira kao multidimenzionalni konstrukt, u empirijskim radovima je potrebno religioznost mjeriti na dimenzijama posvećenosti (posvećen-neposvećen) i refleksivnosti (refleksivan-nerrefleksivan) u složenijim operacionalizacijama, kao što je Kružni inventar religijske orijentacije (CROI; Circumplex Religious Orientation Inventory, Krauss & Hood, 2013), pri čemu se diferencira 10 religijskih podtipova i mjeri generalna tendencija prilaženja ili izbjegavanja religije.

Samo postojanje društvene grupe za sobom vuče pojam unutargrupne pristranosti koja je sasvim prirodna kada je umjerena, jer je rezultat osnovne ljudske potrebe da sami sebe, pa tako i svoju grupu, vrednujemo pozitivno. Međutim, ekstremna unutargrupna pristranost može dovesti do raznih negativnih posljedica za društvo; razvoja negativnih stavova o vanjskim grupama, neprijateljskog i agresivnog ponašanja, međureligijskih sukoba, terorizma. Također, unutargrupna pristranost može se očitovati i kroz prosocijalno ponašanje religioznih pojedinaca koji pokazuju jaču tendenciju pomaganja članovima vlastite grupe u odnosu na članove neke druge grupe. Ovakvo ponašanje religioznih pojedinaca znatno mijenja sliku o njima kao nesebičnim dobročiniteljima, i o religijama kao grupama koje promiču pozitivne i moralne ljudske vrijednosti, a to vrijedi za sve velike religije budući da istraživanja nisu pokazala razlike u unutargrupnoj pristranosti između različitih religija. Niz je negativnih posljedica po društvo koje za sobom može ostaviti fenomen unutargrupne pristranosti, a posebno u društvima gdje postoji realan sukob između religijskih skupina. Države poput BiH svakako imaju strašne posljedice od rata i sukoba između religijskih/etničkih skupina, ali stanje se s vremenom ne mijenja budući da je jako izražena unutargrupna pristranost i socijalna distanca prema vanjskim skupinama.

Fiske (2002) u svom radu navodi da se predrasude i unutargrupna pristranost mogu reducirati kroz obrazovanje, ekonomske prilike i međugrupni kontakt u sklopu kojeg grupe dobivaju zajedničke ciljeve, čime se

pospješuje suradnja i prijateljstvo. Svakako je potrebno provesti još istraživanja, a posebno u područjima gdje je prisutna međunacionalna grupna podijeljenost, kako bi se mogle ponuditi i neke praktične smjernice za smanjivanje takvih sukoba u budućnosti.

LITERATURA

- Ahmed, A. & Hammarstedt, M., 2011. "The effect of subtle religious representations on cooperation". *International Journal of Social Economics*, 38(11), str. 900–910. DOI: 10.1108/03068291111171405
- Allport, G. W., 1950. *The individual and his religion: A psychological interpretation*. New York: Macmillan.
- Allport, G. W. & Ross, M., 1967. "Personal Religious Orientation and Prejudice". *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), str. 432–443.
- Arli, D., Badejo, F. A. & Sutanto, N., 2019. "Exploring the effect of intrinsic religiousness, extrinsic religiousness, and religious fundamentalism on people's attitude towards lesbians and gays in Indonesia". *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 32, str. 1–17. 10.1080/15528030.2019.1640830
- Aveyard, M. E., 2014. "A call to honesty: Extending religious priming of moral behavior to Middle Eastern Muslims". *PloS One*, 9(7), e99447. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0099447>
- Bargh, J. A., 2006. "What have we been priming all these years? On the development, mechanisms, and ecology of nonconscious social behavior". *European journal of social psychology*, 36(2), str. 147–168
- Bargh, J. A., Chen, M. & Burrows, L., 1996. "Automaticity of social behavior: Direct effects of trait construct and stereotype activation on action". *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2), str. 230–244. DOI: 10.1037/0022-3514.71.2.230
- Batara, J. B. L., 2016. "Religious song as a facilitator of prosocial behavior". *International Journal of Research Studies in Psychology*, 5(1), str. 3–12. DOI: 10.5861/ijrsp.2015.1208
- Batson, C. D., 1976. "Religion as prosocial: Agent or double agent?". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 15(1), str. 29–45.

- Batson, C. D. & Gray, R. A., 1981. "Religious orientation and helping behavior: Responding to one's own or the victim's needs?". *Journal of Personality and Social Psychology*, 40(3), str. 511–520. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.40.3.511>
- Berger, J., Meredith, M. & Wheeler, S. C., 2008. "Does where you vote affect how you vote? The impact of environmental cues on voting behavior". *Proceedings of the National Academy of Science*, 105, str. 8846–8849.
- Bilali, R., Iqbal, Y. & Çelik, A. B., 2018. "The role of national identity, religious identity, and intergroup contact on social distance across multiple social divides in Turkey". *International Journal of Intercultural Relations*, 65, str. 73–85.
- Brandt, M. J. & Van Tongeren, D. R., 2017. "People both high and low on religious fundamentalism are prejudiced toward dissimilar groups". *Journal of Personality and Social Psychology*, 112(1), str. 76–97. doi: 10.1037/pssp0000076
- Brewer, M. B., 1979. "In-Group Bias in the Minimal Intergroup Situation: A Cognitive-Motivational Analysis". *Psychological Bulletin*, 86(2), str. 307–324.
- Brewer, M. B., 1999. "The Psychology of Prejudice: Ingroup Love or Outgroup Hate?". *Journal of Social Issues*, 55(3), pp. 429–444.
- Brinkerhoff, M. B. & Mackie, M. M., 1986. "The Applicability of Social Distance for Religious Research: An Exploration". *Review of Religious Research*, 28(2), str. 151–167.
- Brlas, S., 2014. *Psihologija u zaštiti mentalnog zdravlja; pomaže li religioznost mentalnom zdravlju mladih*. Virovitica: Zavod za javno zdravstvo "Sveti Rok" Virovitičko-podravske županije.
- Buttelmann, D. & Böhm, R., 2014. "The Ontogeny of the Motivation That Underlies In-Group Bias". *Psychological Science*, 25(4), str. 921–927. DOI: 10.1177/0956797613516802.
- Cairns, E., Kenworthy, J., Campbell, A. & Hewstone, M., 2006. "The role of in-group identification, religious group membership and intergroup conflict in moderating in-group and out-group affect". *British Journal of Social Psychology*, 45, str. 701–716.
- Carlson, M., McElroy, S., Aten, J. D., Davis, E. B., Tongeren, D. V. & Hook, J. N., 2019. "We welcome refugees? Understanding the relationship

- between religious orientation, religious commitment, personality, and prejudicial attitudes toward Syrian refugees”. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 29(2), str. 94–107.
- Carpenter, T. P. & Marshall, M. A., 2009. “An examination of religious priming and intrinsic religious motivation in the moral hypocrisy paradigm”. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(2), str. 386–393.
- Castano, E., Yzerbyt, V., Paladino, M. P. & Sacchi, S., 2002. “I Belong, Therefore, I Exist: Ingroup Identification, Ingroup Entitativity, and Ingroup Bias”. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(2), str. 135–143.
- Crabtree, S. (2009). Analyst insights: Religiosity around the world. Retrieved September 14, 2009 from <http://www.gallup.com/video/114694/Analyst-Insights-Religiosity-Around-World.aspx>
- Crespi, B. & Summers, K., 2014. “Inclusive fitness theory for the evolution of religion”. *Animal Behaviour*, 92, str. 313–323. doi.org/10.1016/j.anbehav.2014.02.013
- Davis, J. & Smith, T., 2008. *General Social Surveys, 1972–2008: Cumulative codebook*. Storrs, CT: Roper Center for Public Opinion Research, University of Connecticut.
- Dawkins, R., 2006. *The God delusion*. London: Bantam Press.
- Day, J. M., 2017. “Religion and human development in adulthood: Well-being, prosocial behavior, and religious and spiritual development”. *Behavioral Development Bulletin*, 22(2), str. 298–313. <http://dx.doi.org/10.1037/bdb0000031>.
- Donahue, M. J., 1985. “Intrinsic and Extrinsic Religiosity: Review and Meta-Analysis”. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48(2), str. 400–419.
- Drač, S., Efendić, E. & Hadžiahmetović, N., 2015. “The Relation among Intrinsic Religiosity, Religious Fundamentalism and Attitudes toward Out-groups in Muslims from Bosnia and Herzegovina”. *Primenjena psihologija*, 8 (4), str. 379–394. DOI: 10.19090/pp.2015.4.379-394.
- Dunkel, C. S. & Dutton, E., 2016. “Religiosity as a predictor of in-group favoritism within and between religious groups”. *Personality and Individual Differences*, 98, str. 311–314.
- Dušanić, S., 2005. “Religioznost i socijalni identiteti adolescenata”. U: Turjačanin, V., Čekrlija, Đ. ur. Zbornik *Ličnost i društvo II; Etnički, državni*

- i evropski identitet*. Banja Luka: Fondacija Friedrich Ebert Stiftung, str. 79–90.
- Eidelman, S., Crandall, C. S., Goodman, J. A. & Blanchar, J. C., 2012, “Low-effort thought promotes political conservatism,” *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(6), str. 808–820. <https://doi.org/10.1177/0146167212439213>.
- Ellemers, N., De Gilder, D. & Haslam, S. A., 2004. “Motivating individuals and groups at work: A social identity perspective on leadership and group performance”. *Academy of Management Review*, 29(3), str. 459–478.
- Everett, J. A. C., Faber, N. S. & Crockett, M., 2015. “Preferences and beliefs in ingroup favoritism”. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 9(15), str. 1–21. doi: 10.3389/fnbeh.2015.00015
- Feagin, J. R., 1964. “Prejudice and religious types: A focused study of Southern fundamentalists”. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 4(1), str. 3–13. <https://doi.org/10.2307/1385200>.
- Fehr, E., Bernhard, H. & Rockenbach, B., 2008. “Egalitarianism in young children”. *Nature*, 454(7208), str. 1079–1083. <http://dx.doi.org/10.1038/nature07155>.
- Fiedler, S., Hellmann, D. M., Dorrrough, A. D. & Glöckner, A., 2018. “Cross-national in-group favoritism in prosocial behavior: Evidence from Latin and North America”. *Judgment and Decision Making*, 13(1), str. 42–60.
- Finley, S. A., 2010. “An identity-based understanding of intergroup conflict”. *Contemporary Justice Review*, 13(4), str. 425–441.
- Fiske, S. T., 2002. “What We Know Now About Bias and Intergroup Conflict, the Problem of the Century”. *Current Directions in Psychological Science*, 11(4), str. 123–128. doi:10.1111/1467-8721.00183.
- Friedman, R. & Elliot, A. J., 2007. “Exploring the influence of sports drink exposure on physical endurance”. *Psychology of Sport and Exercise*, 9, str. 749–759.
- Galen, L. W., 2012. “Does Religious Belief Promote Prosociality? A Critical Examination”. *Psychological Bulletin*, 138(5), str. 876–906. DOI: 10.1037/a002825.
- Genia, V. & Shaw, D. G., 1991. “Religion, Intrinsic-Extrinsic Orientation, and Depression”. *Review of Religious Research*, 32(3), pp. 274–283.

- Ginges, J., Hansen I. & Norenzayan, A., 2009. "Religion and Support for Suicide Attacks". *Psychological Science*, 20(2), str. 224–230.
- Gorsuch, R. L. & McPherson, S. E., 1989. "Intrinsic/Extrinsic Measurement: I/E-Revised and Single-Item Scales". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28(3), str. 348–345.
- Graham, J. & Haidt, J., 2010. "Beyond beliefs: Religions bind individuals into moral communities". *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), str. 140–150. doi:10.1177/1088868309353415.
- Grove, R. C., Hall, D. L., Rubenstein, A. & Terrell, H. K., 2019. "Post-Critical Belief Scale and Scripture as Predictors of Prejudice". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 0(0), str. 1–11. <https://doi.org/10.1111/jssr.12594>
- Gu, Y., Mao, C. & Johnson, T., 2022. "Evidence supporting a cultural evolutionary theory of prosocial religions in contemporary workplace safety data". *Scientific Reports*, 12(1), str. 1–13. doi.org/10.1038/s41598-022-09322-6
- Hall, D., Matz, D. & Wood, W., 2010. "Why don't we practice what we preach? A metaanalytic review of religious racism". *Personality and Social Psychology Review*, 14, str. 126–139.
- Hamilton, W. D., 1964. "The Genetical Evolution of Social Behaviour I and II". *Journal of Theoretical Biology*, 7, str. 1–52.
- Hamilton, D. L. & Sherman, S. J., 1996. "Perceiving persons and groups". *Psychological Review*, 103, str. 336–355.
- Hammond, R. A. & Axelrod, R., 2006. "The Evolution of Ethnocentrism". *Journal of conflict resolution*, 50(6), str. 1–11.
- Herek, G. M., 1987. "Religious Orientation and Prejudice: A Comparison of Racial and Sexual Attitudes". *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13(1), str. 34–44. DOI: 10.1177/0146167287131003.
- Hess, L. & Almazov, T., 2019. "Towards a Better Understanding of Religious Priming: An Experiment Proposal" *SPICE/Philosophy, Politics and Economics Undergraduate Journal*, 14.2, str. 74–85.
- Hoge, D. R. & Carroll, J. W., 1973. "Religiosity and prejudice in Northern and Southern churches". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12(2), str. 181–197.
- Hogg, M. A., Adelman, J. R. & Blagg, R. D., 2009. "Religion in the Face of Uncertainty: An Uncertainty-Identity Theory Account of Religiousness". *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), str. 72–83.

- Hood, R. W., 1978. "The Usefulness of the Indiscriminately Pro and Anti Categories of Religious Orientation". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 17(4), str. 419–431.
- Hunter, J., 2001. "Self-esteem and in-group bias among members of a religious social category". *Journal of Social Psychology*, 141(1), str. 401–411.
- Hutsebaut, D., 1996. "Post-Critical Belief. A New Approach to the Religious Attitude Problem". *Journal of Empirical Theology*, 9(2), str. 48–66. https://brill.com/view/journals/jet/9/2/article-p48_3.xml?language=en
- Jackson, L. M. & Hunsberger, B., 1999. "An intergroup perspective on religion and prejudice". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38(4), str. 509–523. <https://doi.org/10.2307/1387609>.
- Johnson, M. K., Rowatt, W. C. & LaBouff, J. P., 2010. "Priming Christian Religious Concepts Increases Racial Prejudice". *Social Psychological and Personality Science*, 1(2), str. 119–126. DOI: 10.1177/1948550609357246.
- Johnson, M. K., Rowatt, W. C. & LaBouff, J. P., 2012. "Religiosity and Prejudice Revisited: In-Group Favoritism, Out-Group Derogation, or Both?" *Psychology of Religion and Spirituality*, 4(2), str. 154–168.
- Kahoe, R. D., 1985. "The Development of Intrinsic and Extrinsic Religious Orientations". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 24(4), str. 408–412. DOI: 10.2307/1385993.
- Kosanović, D., 2003. *Nacionalni identitet i socijalna distanca studenata hrvatske, bošnjačke i srpske nacionalnosti*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Krauss, S. W. & Hood, R. W., 2013. *A new approach to religious orientation: The commitment-reflectivity circumplex*. Amsterdam: Rodopi.
- Kretschmer, D. & Leszczensky, L., 2021. "In-Group Bias or Out-Group Reluctance? The Interplay of Gender and Religion in Creating Religious Friendship Segregation among Muslim Youth". *Social Forces*, str. 1–26. <https://doi.org/10.1093/sf/soab029>.
- LaBouff, J. P., Rowatt, W. C., Johnson, M. K. & Finkle, C., 2012. "Differences in Attitudes Toward Outgroups in Religious and Nonreligious Contexts in a Multinational Sample: A Situational Context Priming Study". *The International Journal for the Psychology of Religion*, 22(1), str. 1–9. DOI: 10.1080/10508619.2012.634778.

- Lewis, V. A., MacGregor, C. A. & Putnam, R. D., 2013. "Religion, networks, and neighborliness: The impact of religious social networks on civic engagement". *Social Science Research*, 42(2), str. 331–346. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ssresearch.2012.09.011>.
- Lin, P. K. F., Tong, E. M. W., Lee, L. N., Low, A. H. M. & Gomes, D., 2016. "The Prosocial Impact of God Concept Priming on God Believers". *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice*, 3(1), str. 93–103. DOI: /10.1037/cns0000077.
- Lonsdale, A. J. (2020) "Musical taste, in-group favoritism, and Social Identity theory: Re-testing the predictions of the self-esteem hypothesis". *Psychology of Music*, 49(4), str. 817–827. <https://doi.org/10.1177/0305735619899158>.
- Maeda, K. & Hashimoto, H., 2020. "Time pressure and in-group favoritism in a minimal group paradigm". *Frontiers in Psychology*, 11, str. 1–6. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.603117>.
- Malhotra, D., 2010. "Sunday Effect" on pro-social behavior". *Judgment and Decision Making*, 5(2), str. 138–143.
- Mandra, E. J., 2003. "Prejudicial Attitudes toward Homosexuals as a Function of Religious Orientation". *The Osprey Journal of Ideas and Inquiry*, All Volumes (2001–2008), str. 99–109.
- McKay, R., Efferson, C., Whitehouse, H. & Fehr, E., 2011. "Wrath of God: Religious primes and punishment". *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 278(1713), str. 1858–1863.
- Mullen, B., Brown, R. & Smith, C., 1992. "Ingroup bias as a function of salience, relevance, and status: An integration". *European Journal of Social Psychology*, 22(2), str. 103–122. <http://dx.doi.org/10.1002/ejsp.2420220202>.
- Nisbett, R. E., 2003. *The geography of thought: How Asians and Westerners think differently ... and why*. New York: Free Press.
- Norenzayan, A., Shariff, A., Gervais, W., Willard, A., McNemara, R., Slingerland, E. & Henrich, J., 2016. "The cultural evolution of prosocial religions". *Behavioral and Brain Sciences*, str. 1–65. doi:10.1017/S0140525X14001356, e0
- North, A. C., Hargreaves, D. J. & McKendrick, J., 1999. "The influence of in-store music on wine selections". *Journal of Applied Psychology*, 84, str. 271–276.
- Pargament, K. I., Brannick, M. T., Adamakos, H., Ensing, D. S., Kelemen, M. L., Warren, R. K., Falgout, K., Cook, P. & Myers, J., 1987. "Indiscriminate

- Proreligiousness: Conceptualization and Measurement”. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26(2), str. 182–200. doi:10.2307/1385793
- Pennington, D. C., 1997. *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Petersen, L. R. & Takayama, K. P., 1984. “Religious Commitment and Conservatism: Toward Understanding an Elusive Relationship”. *Sociological Analysis*, 45(4), str. 355–371. doi:10.2307/3711299
- Pettigrew, T. F. (1998). “Reactions toward the new minorities of western Europe”. *Annual Review of Sociology*, 24, str. 77–103.
- Pichon, I., Boccato, G. & Saroglou, V., 2007. “Nonconscious influences of religion on prosociality: A priming study”. *European Journal of Social Psychology*, 37(7), str. 1032–1045. DOI: 10.1002/ejsp.416
- Pivčević, T., 2005. *Konstrukcija upitnika religioznosti za pripadnike katoličke vjeroispovijesti i provjera nekih njegovih mjernih karakteristika*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Pollefeyt, D. & Bouwens, J., 2009. “The Post-Critical Belief Scale for dummies”. *Centre of Academic Teacher Training*. Leuven: Faculty of Theology, str. 1–20.
- Ponton, M. O. & Gorsuch, R. L., 1988. “Prejudice and religion revisited: A cross-cultural investigation with a Venezuelan sample”. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27(2), str. 260–271. <https://doi.org/10.2307/1386719>.
- Preston, J. & Ritter, R., 2013. “Different effects of religion and God on prosociality with the ingroup and outgroup”. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39(13), str. 1471–1483.
- Ramsay, J. E., Pang, J. S., Johnson Shen, M. & Rowatt, W. C., 2013. “Rethinking Value Violation: Priming Religion Increases Prejudice in Singaporean Christians and Buddhists”. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 24(1), str. 1–15. DOI: 10.1080/10508619.2012.761525.
- Rounding, K., Lee, A., Jacobson, J. A. & Ji, L. J., 2012. “Religion replenishes self-control”. *Psychological Science*, 23, str. 635–642.
- Rozycka-Tran, J., 2016. “Love thy neighbor? The effects of religious in/out-group identity on social behavior”. *Personality and Individual Differences*, 115(17), str. 7–12. DOI: 10.1016/j.paid.2016.11.009
- Rubin, M., Badea, C. & Jetten, J., 2014. “Low status groups show in-group favoritism to compensate for their low status and to compete for higher

- status". *Group Processes and Intergroup Relations*, 17, str. 563–576. doi: 10.1177/1368430213514122
- Rutchick, A. M., 2010. "Deus ex machina: The influence of polling place on voting behavior". *Political Psychology*, 31, str. 209–225.
- Saroglou, V., 2012. "Is religion not prosocial at all? Comment on Galen (2012)". *Psychological Bulletin*, 138(5), str. 907–912. <http://dx.doi.org/10.1037/a0028927>.
- Saroglou, V., 2013. "Religion, spirituality, and altruism". U: Pargament, K., I., Exline, J., J. & Jones, J. W. (Ur.), *APA handbook of psychology, religion, and spirituality: Context, theory, and research*. APA handbooks in psychology (Vol. 1, str. 439–457). Washington, DC: American Psychological Association. <http://dx.doi.org/10.1037/14045-024>.
- Shariff, A. F., 2009. "Religious prosociality: How Gods make us good". *Society for the Scientific Study of Religion*, Denver, CO.
- Shariff, A. F. & Norenzayan, A., 2007. "God Is Watching You: Priming God Concepts Increases Prosocial Behavior in an Anonymous Economic Game". *Psychological Science*, 18(9), str. 803–809. DOI: 10.1111/j.1467-9280.2007.01983.x.
- Shariff, A. F., Willard, A. K., Andersen, T. & Norenzayan, A., 2015. Religious Priming: A Meta-Analysis with a Focus on Prosociality. *Personality and Social Psychology Review*, 20(1), str. 27–48. doi:10.1177/1088868314568811.
- Sherif, M. & Sherif, C. W., 1953. *Groups in harmony and tension; an integration of studies of intergroup relations (Vol. 13)*. Oxford, England: Harper & Brothers.
- Slone, D. J. & Slyke, J. A. eds. 2015. *The Attraction of Religion: A New Evolutionary Psychology of Religion*. London: Bloomsbury Publishing.
- Tajfel, H. & Turner, J. C., 1979. "An integrative theory of intergroup conflict". U: Austin, W. G., & Worchel, S. (Ur). *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tarimo, A., 2009. "The role of religion in peace building". *AFER*, 51(4 & 01), str. 385–402.
- Tiliopoulos, N., Bikker, A. P., Coxon, A. P. M. & Hawkin, P. K., 2007. "The means and ends of religiosity: A fresh look at Gordon Allport's religious orientation dimensions". *Personality and Individual Differences*, 42, str. 1609–1620. DOI:10.1016/j.paid.2006.10.034.

- Tisdale, J. R., 1967. "Students with Extrinsic Religious Values: A Study in Contrasting Groups". *Review of Religious Research*, 9(1), str. 11–15.
- Turjačanin, V., Dušanić, S., Lakić, S., Čehajić-Clancy, S. & de Sanctis, M.P., 2017. "Ethnic, Religious, and National Identities among Young Bosniaks and Serbs in Minority and Majority Contexts in Bosnia and Herzegovina". U: Pratto, F., Žeželj, I., Maloku, E., Turjačanin, V., Branković, M. eds. *Shaping Social Identities After Violent Conflict*. Palgrave Macmillan, Cham. str. 69–88. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62021-3_4
- Verkuyten, M., 2007. "Religious group identification and inter-religious relations: A study among Turkish-Dutch Muslims". *Group Process Intergroup Relations*, 10, str. 341–357.
- Verkuyten, M., 2021. "Group identity and ingroup bias: The Social Identity Approach". *Human Development*, 65(5–6), str. 311–324. <https://doi.org/10.1159/000519089>.
- Walborn, F., 2014. "Gordon Allport". U: Johnson, W. J. & Jacoby K. (Ur). *Religion in Personality Theory* 1st Edition. Massachusetts: Academic Press.
- Ysseldyk, R., Matheson, K. & Anisman, H., 2010. "Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion From a Social Identity Perspective". *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), str. 60–71.
- Zrinščak, S., Črpić, G. & Kušar, S., 2000. "Vjеровanje i religioznost". *Bogoslovska smotra*, 70(2), str. 233–255.
- Zuckerman, P., 2005. "Atheism: Contemporary rates and patterns". U: Martin, M. (Ur), *The Cambridge companion to atheism*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, str. 47–67.

IN-GROUP BIAS: THE ROLE OF RELIGIOUSNESS

Summary

Religion represents a system of beliefs, understandings, and actions from which religious individuals draw an array of values for their judgments of the world. Religiousness is a multidimensional construct comprising a multitude of religious orientations of which extrinsic and intrinsic religiousness are the most prominent in scientific literature. Also, in the social psychological domain, religion represents a social group whose members show a tendency toward in-group bias, a phenomenon basically immanent in every social group. The construct of in-group favoritism refers to a tendency of favoring one's in-group members over out-group members. The focus of this paper is oriented on the basic dimensions of religiousness and their behavioral manifestations such as in-group favoritism, prejudice, biases in prosocial behavior, etc. Based on scientific literature, the aim of this paper is to determine the relations between religiousness and in-group bias, i.e., favoring the in-group and derogation of the out-group. An additional aim is to demonstrate the importance of the influence of religious priming on the social behavior of an individual in terms of making or breaking in-group biases and out-group prejudices.

Key words: *extrinsic and intrinsic religiousness, religious priming, ingroup bias, prejudice, prosocial behavior*

PRIKAZI

AMELA LJEVO-OVČINA

UNIVERBACIJA U BOSANSKOM JEZIKU

Durmišević, Elma, 2023. *Univerbacija u bosanskom jeziku*.
Sarajevo: Slavistički komitet, 232 str.

U septembru 2023. godine u izdanju Slavističkog komiteta u Sarajevu objavljena je knjiga Elme Durmišević *Univerbacija u bosanskom jeziku*. Riječ je o prerađenoj i izmijenjenoj autoricinoj doktorskoj disertaciji *Normativni i stilistički aspekti univerbacije u savremenom bosanskom jeziku* odbranjenoj na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Knjiga je rezultat temeljitog istraživanja univerbacije kao izuzetno važnog tvorbenog postupka¹ u kojem nastaju brojne nove riječi u bosanskom jeziku. Ovo granično područje u tvorbi riječi nije u potpunosti rasvijetljeno ni u slavistici, a skoro potpuno je bilo zanemareno u bosnistici.

Izdavanju knjige *Univerbacija u bosanskom jeziku* prethodilo je i objavljivanje dvaju radova Elme Durmišević koji razmatraju ovaj tvorbeni postupak: “O nekim višeznačnim univerbima u bosanskom jeziku” (2021) i “Univerbi sa značenjem odjeće i obuće u bosanskom jeziku” (2022). U navedenim radovima Elma Durmišević analizira kontekstualnost i višeznačnost kao važne karakteristike univerba.

Knjigu *Univerbacija u bosanskom jeziku* čine tri temeljna poglavlja – *Uvodna promišljanja* (11–28. str.), *Univerbacija* (29–59. str.) i *Univerbi* (60–199. str.) te na kraju *Zaključak* (200–203. str.), *Sažetak* (204–205. str.),

¹ Univerbacija u slavenskim jezicima aktualizirana je i razmatrana na Osamnaestoj međunarodnoj naučnoj konferenciji Komisije za tvorbu riječi Međunarodnog komiteta slavista koja je održana na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2017. godine, a relevantne analize učesnika konferencije o ovom tvorbenom načinu objavljene su u zborniku radova *Univerbacija/Univerbizacija u slavenskim jezicima* 2018. godine, ur. Šehović, Amela.

Summary (206–207. str.), *Резюме* (208–209. str.) i *Bibliografija* (210–218. str.) sastavljena je od popisa izvora, internetskih izvora i literature s oko stotinu bibliografskih jedinica. Knjiga sadrži i *Rječnik univerba* (219–226. str.), *Imenski indeks* (227–229. str.) te *Predmetni indeks* (230–232. str.).

U uvodnom poglavlju knjige pod naslovom *Uvodna promišljanja* (11–28. str.) Durmišević se osvrće na pozicioniranje tvorbe riječi, prikazuje osnovne tvorbene načine i terminološki aparat ove naučne discipline, predstavlja začetke univerbacije, motive i razloge za proučavanje ovog tvorbenog načina, naglašavajući potrebu uključivanja univerbacije u derivatološka istraživanja, zatim obrazlaže metode i tehnike rada te korpus istraživanja – izvore i građu. S obzirom na zastupljenost univerba, s razlogom su istraživani razgovorni stil (internetski forumi) i novinarsko-publicistički stil (internetski portali). Riječ je, dakle, o živom jeziku u kojem se odražava stvarnost i punoća života. Manji broj primjera zabilježen je u naučnom, administrativno-pravnom te književnoumjetničkom stilu. “Status” svakog primjera univerba dosljedno je ispitivan u jednojezičkim rječnicima bosanskog jezika i u *Rječniku sarajevskog žargona*.

U poglavlju *Univerbacija* (29–59. str.), pored ostalog, predstavljen je proces anketiranja ispitanika različitog obrazovanja, spola i dobi o univerbima: *rudarke* (*rudarske čizme*), *salonke* (*salonske cipele*), *slobodnjak* (*slobodni umjetnik*), *daljinar* (*daljinski upravljač*), *saobraćajka* (*saobraćajna nesreća*), *narodnjak* (*narodna pjesma*), *ljubić* (*ljubavni roman*), *srednjak* (*srednji prst*). Anketa je pokazala da su sve ponuđene primjere ispitanici odredili kao univerbe. Univerbi “mogu imati jedno značenje (npr. *salonke*), a neki su i višeznačni (npr. *narodnjak*). Neki su zabilježeni u rječnicima (npr. *srednjak*, *ljubić*). Uglavnom su višeslojni, dio žargona i razgovorne leksike (npr. *srednjak*, *narodnjak*)” (52. str.). Durmišević istražuje univerbaciju kao tvorbeni način koji podrazumijeva dodavanje sufiksa na tvorbenu osnovu riječi koja je nastala od pridjevskog člana supstantivne sintagme. Posmatra je kao tvorbeni postupak gdje od dvočlane sintagme nastaje univerb (monoleksemska jedinica) sa izraženom ekspresivnošću. U određivanju monoleksemske jedinice kao univerba za autoricu je bila presudna osobina stilske markiranosti

i ekspresivnosti, kao i to koja imenica ima funkciju upravnog člana dvočlane sintagme.

Polazeći od teze da u bosanskom jeziku nema ni glagolskih ni pridjevskih univerba nastalih univerbacijom u užem smislu, autorica se u poglavlju pod naslovom *Univerbi* (60–199. str.) detaljno bavi *imeničkim univerbima*. Preciznom obradom autorica je obuhvatila veći broj sufiksa koji učestvuju u procesu univerbacije: *-a* (ekskluziva), *-ac* (terenac), *-ač(a)* (štitnjača), *-ać* (sporać), *-ad(a)* (gimnazijada), *-ak* i *-jak* (kožnjak), *-aner* (avlijaner), *-ar* (daljinar), *-(j)ar(a)* (betonjara), *-aš* (filmaš), *-(j)av(a)* (pornjava), *-ic(a)* (laganica), *-ić* (krimić), *-ij(a)* (majstorija), *-ik* (privatnik), *-in(a)* (divljačina), *-iš* (slaniš), *-k(a)* i *-k(e)* (kaubojke), *-k(o)* (žutko), *-luk* (privatluk) i *-uš(a)* (šalteruša). Radi se o univerbima koji se odnose na osobe, osobine pojedinaca koji obavljaju neku djelatnost, rad ili zanimanje te na realije. Zbog svoje ekspresivnosti i jezičke ekonomičnosti navedeni univerbi su dio svakodnevnog jezika pojedinca, pa tako i onog na internetskim forumima i autora tekstova na internetskim portalima. Pored jezičke ekonomičnosti i ekspresivizacije, autorica izdvaja i višeznačnost kao karakteristiku univerba za koju se veže i kontekstualna uvjetovanost navodeći primjer univerba *sigurica*. Jednoznačnim univerbima autorica smatra one koji se odnose na vlastiti pojam u obliku dvočlane sintagme (*Prljavci < Prljavo kazalište*). Kao što dobro primjećuje autorica knjige: “Govornici bosanskog jezika, na spontan i prirodan način, prema vlastitoj jezičkoj intuiciji stvaraju nove univerbe ali daju i nova značenja već postojećim” (str. 54).

Nakon temeljito istražene relevantne slavističke literature i provedenog istraživanja, autorica donosi niz argumentiranih i interesantnih zaključaka, naprimjer da su u većini slučajeva univerb i dvočlana sintagma od koje je univerb nastao ravnopravni u jeziku, pa čak i u istom tekstu. Kad je riječ o portalima, autorica zapaža sljedeće: “Ovisno o ozbiljnosti novinskog teksta, univerb će se obično naći u naslovu da privuče pažnju čitalaca, a dalje kroz tekst primjećujemo naizmjeničnost upotrebe dvočlane sintagme i univerba. U izuzetnim slučajevima (npr., univerb *veznjak*) u određenom tekstu ćemo imati samo upotrebu univerba bez očekivane dvočlane sintagme (*vezni igrač*)” (str. 200).

Važnost opreznog pristupanja analiziranju građe pokazuju i zaključci u knjizi koji nisu bili očekivani prije samog istraživanja. Tako je u primjeru upotrebe univerba *estradnjak* bila očekivana dominantna upotreba ovog univerba u razgovornom stilu, ali se pokazalo da je na internetskim forumima dvočlana sintagma frekventnija: *estradna ličnost*, *estradna zvijezda* i sl., dok je na internetskim portalima dominantniji univerb od dvočlane sintagme. Također, iz razgovornog stila, koji karakteriziraju spontanost i nepripremljenost, univerbi se šire i u druge jezičke sfere. Tako se s obzirom na njihovu ekonomičnost, stilsku markiranost, ali i višeznačnost, u novinarsko-publicističkom stilu univerbi pojavljuju u naslovima tekstova. Međutim, kako smatra autorica, i dvočlana sintagma i univerb egzistiraju podjednako u bosanskom jeziku, odnosno u istom tekstu koristi se i sintagma i univerb radi izbjegavanja monotonije. U knjizi je naglašeno i da “postoji tendencija nastanka i novih univerba po uzoru na postojeće, a s obzirom na činjenicu da je jezik takav sistem u kojem stalno nastaju nove riječi, a neke od postojećih ‘idu’ u pasivnu leksiku” (...) te “da će i veliki broj univerba stalnom upotrebom, posebno u novinarsko-publicističkom stilu, s vremenom postati dio neutralne leksike i standardnog jezika” (str. 203). Navedeni zaključci svakako mogu otvoriti put proučavanjima stilističkog aspekta univerbacije.

Knjiga *Univerbacija u bosanskom jeziku* prva je knjiga u bosnistici koja se bavi ovim tvorbenim postupkom. Predstavlja izuzetno veliki i vrijedan doprinos istraživanjima u oblasti tvorbe riječi, posebno u rasvjetljavanju univerbacije kao važnog tvorbenog načina nastanka novih riječi u bosanskom jeziku i neizostavnu literaturu za nove naučne radove o univerbaciji u slavenskim jezicima. Pored argumentiranog prezentiranja primjera i izvođenja zaključaka te izražene autoricine elokventnosti, značajna odlika ove knjige je njena životnost i neusiljenost. Pored toga što će biti nezaobilazna literatura za buduće autore gramatika i priručnika iz tvorbe riječi, autore rječnika, studente lingvistike i druge stručnjake, knjiga će biti interesantna novinarima, publicistima, čitateljima portala, kao i autorima komentara na forumima zabilježenim u ovoj knjizi i, vjerovatno, autorima novih univerba.

AMELA ŠEHOVIĆ
NEOLOŠKA TVORBA RIJEČI U
SLAVENSKIM JEZICIMA

Ološtiak, Martin; Liptáková, Ľudmila, Bednárová-Gibová, Klaudia, ur., 2022. *Slovanská slovotvorba: synchronia, inovácie, neologizácia*, zbornik radova Dvadesete prve međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu riječi Međunarodnog komiteta slavista. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity, str. 430.

Zbornik *Slovanská slovotvorba: synchronia, inovácie, neologizácia* (430 str.), izdanje Univerziteta u Prešovu, uredili su Martin Ološtiak, Ľudmila Liptáková i Klaudia Bednárová-Gibová. Ovaj je zbornik rezultat rada Dvadeset i prve međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu riječi Međunarodnoga komiteta slavista održane u *online* formatu u periodu 7–19. septembra 2021. godine, a njegovo štampanje omogućila je Slovačka agencija za istraživanje i razvoj. Na konferenciji je učestvovalo 39 referenata iz 15 zemalja: Austrije, Bjelorusije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Češke Republike, Francuske, Hrvatske, Njemačke, Poljske, Rusije, Sjeverne Makedonije, Slovačke, Slovenije, Srbije i Ukrajine.

Uvodni dio zbornika čine Sadržaj (5–8. str.) i Predgovor (9–12. str.) urednika zbornika, a zatim slijedi 29 članaka koji rasvjetljavaju probleme slavenske tvorbe riječi, s posebnim akcentom na sinhroniju, tvorbene inovacije i neologizaciju.

Prvi dio “Opći i sociokulturni aspekti tvorbenih inovacija u slavenskim jezicima” (13–120. str.) čini sedam članaka. Александр А. Лукашанец autor je rada “Сацыялінгвістычныя, сацыяпалітычныя і сацыякультурныя аспекты сучасных інавацыйных працэсаў у славянскім

словаўтварэнні (беларуская мова)” (15–34. str.), čija su tema sociolingvistički, sociokulturalni i sociopolitički aspekti modernih inovacijskih procesa u bjeloruskoj tvorbi riječi. Posebna pažnja u radu posvećena je sociopolitičkoj prirodi lingvističkih markera epohe. Rad Svetlane Mengel “О гендерной проблематике в русском языке: новообразования последних лет и диахронный аспект” (35–56. str.) bavi se rodnom problematikom u ruskom jeziku, i to novim tvorbenim pojavama posljednjih godina, koje se ogledaju u povećanoj upotrebi feminativa. Takva je upotreba osvijetljena kroz dijahronijski aspekt – razvoj sistema i norme ruskog jezika. Rad “Неология, иновации, словообразовательни тенденции – дискуссионни въпроси” (57–70. str.), čija je autorica Цветанка Аврамова, proučava neologiju, inovacije i tvorbene tendencije u bugarskom jeziku uz istovremene paralele sa stanjem u drugim slavenskim jezicima. Pri tome autorica otvara mnoga pitanja za diskusiju. Neka od tih pitanja jesu: da li je neologija zasebna naučna disciplina; kako se definira njen predmet proučavanja i koje su njene istraživačke metode; šta su istinske tvorbene inovacije u proteklih trideset godina i kakva je njihova povezanost s jezičkim trendovima; te kakva je priroda afiksoida. Rad “Македонскиот јазик меѓу креативноста и нормата како дел од јазичната иновативност и неологизација” (71–84. str.), čija je autorica Лидија Аризанковска, proučava utjecaj različitih faktora na pojavu neologizama u makedonskom jeziku, s posebnim osvrtom na potrebu govornika da ispune komunikativnu funkciju jezika ali i da iskažu svoju kreativnost. Алексей В. Никитевич autor je rada “Иновации и неологизация в синхронно-диахроническом аспекте” (85–92. str.), u kojem se bavi inovacijama i neologizacijom u ruskom jeziku i iz sinhronijskog i iz dijahronijskog aspekta. Autor podsjeća da je novo ponekad “uspješno zaboravljeno staro”, za što kao primjer navodi rusku riječ говорнор. Aleksandra Janowska u radu “Czy termin neologizm może być użyteczny w badaniach historycznojęzykowych?” (93–102. str.) analizira može li se termin *neologizam*, različito definiran u poljskoj lingvistici, koristiti u historijskojezičkim istraživanjima. Autorica ukazuje na problematične aspekte u definiranju

ove jedinice, nakon čega pažnju posvećuje samo jednom njenom determinatoru: vremenu te zaključuje da termin *neologizam* ne može biti shvaćen na isti način kada se tiče savremenog jezika i historije jezika. Katarína Vužňáková u radu “Štrukturalistický a kognitivistický prístup ku skúmaniu slovotvorby v jazyku” (103–120. str.) govori o strukturalističkom i kognitivnom pristupu u istraživanju tvorbe riječi u jeziku ističući da oni dominiraju u savremenom pristupu ovoj problematici, koja je ranije isključivo bila osvjetljavana iz ugla strukturalizma.

Drugi dio “Internacionalizacija i kroslingvistički procesi u neološkoj tvorbi riječi” (121–218. str.) obuhvata šest članaka. Rad Krystyne Waszkowe “Żywotność tendencji do internacjonalizacji w słowotwórstwie polszczyzny pierwszych dwudziestu lat XXI w.” (123–134. str.) bavi se dugovječnošću tendencija internacionalizacije u kontekstu tvorbenih procesa u poljskom jeziku u posljednjih dvadeset godina. U radu se posebna pažnja posvećuje produktivnim tvorbenim jedinicama: afiksima, ali i rezultatima slaganja u poljskom jeziku. Ivana Bozděchová autorica je rada “K derivaci přejatých adjektiv v češtině” (135–146. str.), u kojem se analiziraju posuđeni pridjevi iz engleskog jezika u češkom iz aspekta njihove funkcije u komunikaciji ali i utjecaja na tvorbu riječi u češkom jeziku. Рајна Драгићевић u radu “Супарништво словенских деривата и англицизама у српској неологији” (147–160. str.) obrađuje problem posuđivanja riječi iz engleskog jezika, kao što su npr. novi nazivi za boje, no, istovremeno, napominje da se prilikom imenovanja naziva za nijanse boja prije koriste mogućnosti srpske tvorbe riječi. U radu se objašnjavaju razlozi za ovu pojavu. Rad “Slovotvorná konkurence v súčasnej komunikaci (na českém a bulharském neologickém materiálu)” (161–178. str.) Božane Niševe proučava tvorbenu konkurenciju u savremenoj komunikaciji na materijalu češkog i bugarskog jezika. U fokusu analize su nazivi za osobe koji su zabilježeni u tekstovima na internetu. Милан Ајдановић u radu “Глаголске именице у Српском речнику новијих англицизама” (179–188. str.) obrađuje 203 glagolske imenice u novoizdatom *Srpskom rječniku novijih anglicizama* i dolazi do zaključka o njihovoj produktivnosti unutar novijih srpskih anglicizama,

ali i o njihovoj obličkoj i značenjskoj unificiranosti. Skreće se pažnja i na činjenicu da je većina motivnih glagola imperfektivna ili dvoaspektualna, čime se ove imenice razlikuju od ranije zabilježenih glagolskih imenica u srpskom jeziku. Martin Ološtiak i Svitlana M. Pachomova koautori su rada “Onomaziološka komparácia slovenčiny a ukrajinčiny (na príklade komunikačného registra COVID-19)” (189–218. str.), čija je tema kroslingvističko onomasiološko poređenje slovačkog i ukrajinskog jezika na korpusu pandemijskog registra (300 leksičkih jedinica). Metodološki okvir za poređenje dvaju jezika čini teorija leksičke motivacije, onomasiološka teorija i koncept onomasiološkog poređenja.

Treći dio “Formalno-procesualni aspekti neološke tvorbe riječi” (219–294. str.) čini šest članaka. Rober Hammel u radu “Rozširovanie slovotvorných suffixov v stredoeurópskom jazykovom areáli” (221–238. str.) analizira širenje derivacijskih sufiksa u centralnoevropskoj jezičkoj zoni, koja obuhvata slovački, češki, njemački, mađarski kao i poljski i slovenski jezik na periferiji. Ukazuje se na neka zajednička strukturna i leksička obilježja koja su nastala kao rezultat stoljetnog jezičkog kontakta u okviru Austro-Ugarske Monarhije. U tom smislu, analiziraju se sufiksi *-oš*, *-áš*, *-iš* i *-as*. Nicol Janočková je autorica rada “Keď sa morféma slovom stane (Poznámky k osamostatňovaniu sa niektorých prefixoidov)” (239–254. str.), u kojem istražuje slučaj kada morfema postane riječ, i to na primjeru nekih prefiksoida u slovačkom jeziku, kakav je npr. *kardio-*. Također, u radu se analiziraju i mogućnosti leksikografskog predstavljanja ovakvih prefiksoida u *Rječniku savremenog slovačkog jezika* (2006, 2011, 2015, 2021). Irena Stramljič Breznik u radu “Glagolske tvorjenke *Sprotnega slovarja slovenskega jezika*” (255–264. str.) analizira glagolske tvorenice u *Rječniku neologizama u slovenskom jeziku* i utvrđuje da su najzastupljenije prefiksalske tvorenice pa onda sufiksalske i složenice, a one su uglavnom etiketirane kao kolokvijalne ili kolokvijalno-ekspresivne, dok su mnoge od njih vulgarizmi. Rad “Novotvorenice pučkih tvorbenjaka” (265–274. str.) Barbare Štebih Golub ukazuje na pojavu neologizama čiji su autori čitaoci hrvatskog časopisa *Jezik*. U radu se istražuje koji su pojmovi privukli pažnju autorâ neologizama

i tvorbeni načini kojima su predložene novotvorenice skovane; koliko je to u skladu s dosadašnjim istraživanjem neologizama; te da li su predložene novotvorenice ostale okazionalizmi ili su zaživjele u jeziku. Лариса Кислюк u radu “Роль активних моделей словотворення в збереженні типологічних рис української номінації” (275–286. str.) analizira ulogu aktivnih tvorbenih modela u očuvanju tipoloških obilježja ukrajinske nominacije, i to na primjeru novoizvedenih imenica koje označavaju osobu u novinskim i umjetničkim tekstovima. Лариса В. Рацібурская je autoricа rada “Новообразования ‘коронавирусной эпохи’ в русском языке” (287–294. str.), čiji je fokus analize na neološkim derivatima iz perioda koronavirusa u novinskim tekstovima na ruskom jeziku. Utvrđuju se ključne riječi pandemijske ere koje su proizvele veliki broj novih riječi te skreće pažnja na to da dominiraju neologizmi aglutinativne strukture, u čemu autoricа vidi utjecaj internacionalizacije i “ameroglobalizacije”.

Četvrti dio “Semantički aspekti neološke tvorbe riječi” (295–354. str.) čini pet članaka. Krystyna Kleszczowa u radu “Rola budowy słowotwórczej w dekodowaniu jednostek leksykalnych” (297–304. str.) istražuje ulogu tvorbenih struktura u dekodiranju značenja leksičkih jedinica. Autoricа skreće pažnju na činjenicu da u interpretaciji značenja neologizama značajnu ulogu igra poznavanje savremenih realija, zbog čega je ona provela anketu s 50 studenata polonistike, u kojoj su trebali odrediti značenja 30 zastarjelih leksema. Rezultati ankete upućuju na doprinos motivacijskih odnosa značenju leksičke jedinice. Євгенія Карпіловська je autoricа članka “Типи семантичних інновацій у сучасній українській мові” (305–314. str.), koji se bavi tipovima semantičkih inovacija u savremenom ukrajinskom jeziku, s posebnim fokusom na izvore i metode stvaranja semantičkih inovacija. Зинаида А. Харитончик u radu “Отонимные дериваты в русском языке конца XX – начала XXI вв.: семантика без границ” (314–324. str.) analizira proprijalne derivate u ruskom jeziku s kraja 20. i početka 21. vijeka, kakvi su горбачевский, обамовский i sl., te zaključuje da lična imena funkcioniraju kao nosioci određenog broja značenja, od kojih su najčešća “djelatnost imenovane osobe” i “vrijeme njene

djelatnosti”. Венера Г. Фатхутдинова је ауторика рада “Деривационно-семантичка трансформација глаголова речи у савременом руском језику” (325–336. стр.), у којем се анализира деривацијско-семантичка трансформација глагола говорења у савременом руском језику, чији су резултат именце договор, приговор, заговор, уговор, сговор итд. У раду “Криодеривација” (337–354. стр.) Бранка Тошовића анализирају се теоретски аспекти криодеривације: (а) формирање и употреба ријечи повезаних с хладноћом и б) структура и природа њихових творбених гнијезда. На богатом корпусу дјела неколико нобеловца, утврђује се да су та творбена гнијезда прилично затворена пошто нема нових крионема (појмова повезаних с хладноћом) за које постоји потреба неологизације.

Peti dio “Творбени неологизми у дискурсима, регистрима и масовним медијима” (355–420. стр.) обухвата пет чланака. У раду Амеље Шеховић “Окационализми на босанскохерцеговачким интернетским порталима” (357–366. стр.) из творбеног угла обрађује се неколико новјих okazionalizama који су забилежени на интернетским порталима у Босни и Херцеговини. Анализом корпуса утврђено је да су okazionalizmi најприсутнији у насловима новинских текстова и у promotivnim sadržajima на порталима те да именички okazionalizmi настају суфиксалном, префиксално-суфиксалном творбом и сланјем, а глаголски okazionalizmi настају искључиво суфиксалном творбом. Лидія Гнатюк је ауторика рада “Реактивовані деривати в сучасній українській мовній практиці” (367–374. стр.), у којем се анализирају реактивирани деривати у савременој украјинској језичкој пракси. Са истим значењем као на почетку 20. вијека користе се лексеме сиротинець і накладанець, а перевізник је добио ново значење. Елена Г. Лукашанец у раду “Неологизмы ‘белорусской революции’ 2020 года: структурный и психолингвистический аспекты” (375–392. стр.) обрађује неологизме чији је настанак условљен “бјелоруском револуцијом” из 2020. године, и то њихове структуралне и психолингвистичке аспекте. У раду Iwone Burkacke “Artystyczne neologizmy słowotwórcze. Wieczna nowość i drugie życie” (393–410. стр.) анализирају се творбени неологизми у умјетничким дјелима, који су предмет анализе различитих профила научника, а занимљиви су по томе

što ne ulaze u opći rječnik i što rijetko postaju dio rječničkog fonda ljudi koji se ne bave naukom. U tom kontekstu, autoricu zanima da li se ove lekseme uopće mogu posmatrati kao neologizmi. Rad Ludmile Liptákové “Implicitné znalosti dieťaťa o slovotvornom hniezde” (411–420. str.) bavi se implicitnim znanjem tvorbenih gnijezda u slovačkom jeziku koje pokazuju šestogodišnjaci i sedmogodišnjaci. Iako je istraživanjem bilo obuhvaćeno samo 35 ispitanika, analiza rezultata potvrđuje postojanje takvog implicitnog znanja te su rezultati istraživanja relevantni za primijenjenu derivatologiju.

Na temelju rečenog, može se zaključiti da su u radovima u zborniku doneseni vrijedni istraživački zaključci i dati novi pogledi na problematiku neološke tvorbe riječi. Posebna vrijednost zbornika ogleda se u bogatoj literaturi koja prati svaki od navedenih radova. Budući da su u radovima predstavljeni derivatološki aspekti nekoliko slavenskih jezika, zbornik je vrijedan doprinos kako samoj tvorbi riječi tako i slavistici općenito, zbog čega može biti zanimljiv lingvistima i lingvisticama različitih profila.

MARTIN HENZELMANN

TIPOLOGIJA SLOVENSКИH JEZIKA

Манучарян, Иветта, 2021. *Типология славянских языков*.
Ереван: Издательство ЕГУ, 368 str.

Ova monografija jermenske lingvistkinje Ivete Manučarjan bavi se posebnostima slovenskih jezika. U centru istraživanja su ruski, ukrajinski, bjeloruski, poljski, češki, slovački, donjolужиčki i gornjolужиčki (koji se često sažimaju pod pojmom “луžički”), srpski, hrvatski, slovenački, bugarski i makedonski jezik. Autorica detaljno prikazuje tipološke posebnosti ovih jezika. Fokus je na kontrastivnom pristupu, ne samo međusobnoj usporedbi slovenskih jezika već i pokazivanju paralela s jermenskim (4. str.).

Knjiga se sastoji od četiri velika poglavlja s brojnim pododjeljcima, sažetkom i dva dodatka. Bibliografija na kraju je pregledna i osim citiranih djela posebno navodi neke korisne rječnike.

Prvo poglavlje posvećeno je slovenskom svijetu (5–64. str.). Manučarjan se najprije bavi opštim arealnogeografskim opisom, zatim istočnom, zapadnom i južnom skupinom Slovena, te konfesionalnim razlikama koje postoje. Bosna i Hercegovina predstavljena je kao posebno složena konstrukcija (9. str.). Nadalje se osvrće na istoriju i sadašnju državnost, te se ukratko ukazuje na današnje države sa slovenskom etničkom većinom. O Bosni i Hercegovini nalazimo samo mali dio, u kome se govori o njenom južnoslovenskom stanovništvu i titularnoj naciji (*Государство Босния и Герцеговина заселено южными славянами, титульной нацией в нем являются боснийцы и герцеговинцы*, 16. str.). Svakako bi bilo zanimljivo barem rudimentarno raščlaniti tu konstelaciju kako bi se ilustrovala etnička situacija u zemlji. Zatim, klasifikacija slovenskih jezika slijedi po

geografskim crtama koje se, kao što je poznato, odnose i na tipološki stepen srodnosti jezika. Posebno u dijelu o zapadnoslovenskim jezicima, autorica se ne ograničava na glavne državne jezike, već daje pregled i o nekim istorijskim ili manjinskim jezicima poput kašupskog, polapskog i gornjolužičkog (21–23. str.). Objašnjavaju se veze jezika i kulture (28–35. str.) te razvoj praslovenskog i starocrkvenoslovenskog jezika (38–53. str.). No, za razumijevanje sadašnjosti važno je i značenje pojedinih glasovnih i pisanih riječi koje su posebno opisane za svaki jezik (53–63. str.).

Drugi dio rada bavi se leksičkom i fonetskom prirodom slovenskih jezika (65–137. str.). U kontekstu istraživanja etimologije, dokumentovana je sličnost vokabularu. Posebno familijarna terminologija nesamo da pokazuje srodnosti slovenskih jezika već otkriva i brojna preklapanja s drugim indoevropskim jezicima, poput njemačkog ili jermenskog (*brat, sestra, otac, majka* itd.; 71. str.). S druge strane, postoje i brojne riječi koje u jednom slovenskom jeziku znače nešto sasvim drugo ili čak suprotno od onoga što znače u drugom jeziku. Naprimjer, Manučarjan spominje razlike u češkom i ruskom jeziku, kao: češki *čerstvý chléb* ‘svježi hljeb’, ruski *черствый хлеб* ‘hljeb koji više nije svjež’ (79. str.). Sljedeći paragraf opisuje fonetski fond koji, takođe, otkriva velike sličnosti u odgovarajućim jezicima i podložan je usporedivim fonetskim promjenama. Te su pojave detaljno opisane za ruski jezik (93–100. str.), u manjoj mjeri za ostale jezike (100–129. str.). U vezi s određenim osobenostima, kao što je *akanje*, Manučarjan navodi (134. str.): *Аканье не получило распространения ни в одном из славянских языков, кроме восточнославянских русского и белорусского языков*. Izvjesno je da to jeste tačno u smislu standardizovane upotrebe spomenute pojave, no ističemo da se *akanje* javlja i u drugim varijantama, a ne samo u istočnoslovenskim. Naprimjer, posvjedočen je u nekim rodopskim dijalektima bugarskog jezika u krajnjoj jugoistočnoj Bugarskoj i u sjeveroistočnoj Grčkoj, gdje izgovor tipa *akanje* živi u nekim idiomima lokalnog muslimanskog (pomaškog) stanovništva (vidi Кочева, 2022, str. 120).

Daleko najdetaljnije poglavlje knjige je treće (138–290. str.), posvećeno morfološkom sastavu slovenskih jezika. Obilježja bitnih kategorija (imenica, glagol, zamjenica i pridjev) detaljno se raspravljaju za istočnu, zapadnu i južnu podskupinu. Treba naglasiti da bugarsko-makedonska skupina tu ima neka odstupanja od ostalih jezika (kao što je gotovo potpuno odsustvo deklinacije; 173, 178. i 187. str.), te se razlikuju i značajnim brojem balkanizama. Svojstva glagola takođe su nešto drugačija na južnoslovenskom području, iako s drugim jezicima slovenskog svijeta dijele brojne karakteristike poput glagolskog vida. U južnoslovenskim jezicima bugarsko-makedonske skupine pojava vrlo složenog vremenskog sastava živo se upotrebljava u usmenoj i pisanoj komunikaciji. Iako slovački jezik ima prošlo svršeno vrijeme (pluskvamperfekat) koje se dosta rijetko koristi (232. str.), a lužičkosrpski jezik konzervira nesvršeno vrijeme (imperfekt) i aorist (238. str.), opet je složenost bugarsko-makedonske skupine vrlo posebna. Osim toga, infinitiv kod njih praktički je napušten (247. str.), a poznato je da se i u štokavskoj skupini infinitiv može zamijeniti (naprimjer u konstrukciji *želim pitati* odnosno *želim da pitam*). Pozivanje na tu mogućnost nedostaje u odjeljku o srpskom ili hrvatskom glagolu (254–258. str.).

U četvrtom poglavlju (290–324. str.) slijedi kratka skica sintaktičkih posebnosti. Prije svega, ruski jezik se u mnogim sintaktičkim konstrukcijama razlikuje od ostalih slovenskih i indoevropskih jezika po tome što daje prednost posesivnosti uz pomoć konstrukcija (djelimično s pomoćnim glagolom *быти*, latinski *esse*). Znatno rjeđe izražava posesivnost s pomoćnim glagolom *имѣти* (lat. *habere*; 305. str.): češki *Peter má velkou knihovnu*, jermenski *Պետրոսը հարուստ գրադարանն ունի* [*Petrose harust gradaran uni*], ali ruski *У Петра большая библиотека* (vidi srpski *Петар има велику библиотеку*).

Zatim se govori o kategorijama određenosti koje su posebno uočljive zbog svog položaja na samom kraju riječi u bugarskom i makedonskom jeziku, ali i u drugim indoevropskim jezicima poput jermenskog (309, 312–313. str.) ili švedskog. Tvorba negiranja (316–323. str.) opisana je kratko u ovom poglavlju.

Na kraju nalazimo sažetak (325–343. str.) s najvažnijim aspektima prikazane monografije, dva priloga s primjerima teksta (344–347. str.) i vježbama (348–353. str.), te bibliografiju (354–362. str.) i spisak skraćenica (363. str.).

Vrijedno je spomenuti da ovdje prikazana knjiga daje utemeljen pregled prirode slovenskih jezika. Svojstva pojedinih jezika predstavljena su s velikom stručnošću i objašnjena na razumljiv način. Pogled na druge jezike iz indoevropske skupine takođe ilustruje složeni istorijski kontekst, što je nesumnjivo vrlo korisno. Zbog toga je ova monografija, namijenjena širokom krugu čitalaca, vrijedan prilog za stručnu javnost.

LITERATURA

Кочева, А., 2022. “Семантични особености на глаголниа префикс у- в родопските диалекти на българския език”. *Gwary Dziś*, 15, str. 119–126.

NIHADA BEĆIROVIĆ
ANDRIĆEV SKRIVENI TEATAR

Bašović, Almir, 2022. *Andrićev skriveni teatar*. Sarajevo: UNIVERSITY PRESS, 160 str.

Almir Bašović bosanskohercegovački je književnik i profesor. Autor je naučnih knjiga o književnosti i pozorištu: *Čehov i prostor*, *Maske dramskog subjekta*, *Kalemi i biljezi* te drama *Visions de l'age d'argent/RE: Pinocchio*, *Četiri i po drame* i *Priviđenja iz srebrenog vijeka* koja je prevedena na deset jezika. Knjiga *Andrićev skriveni teatar* veliki je doprinos izučavanju Andrićeve poetike, ali i drame, jer na jednom mjestu obuhvata ključne autore iz teorije drame i dramaturgije.

Naslov knjige *Andrićev skriveni teatar* na prvu djeluje kao deautomatizacija percepcije, jer upravo ovog autora vezujemo za romane i pripovijetke, odnosno za prozna djela koja je pisao cijelog svog života. Nadalje, poznat je i mit koji se vezuje za Ivu Andrića, a to je da on nije volio teatar, odnosno nije volio gledati postavke svojih djela u teatru. Pred sobom imamo knjigu koja čita Ivu Andrića na jedan novi način i prepoznaje dramaturške elemente u njegovim romanima i pripovijetkama. Autor u ovoj knjizi bavi se teatarskim formama u romanima *Na Drini ćuprija* i *Prokleta avlija* i u pripovijetkama *Mara milosnica* i *Anikina vremena*. Ova knjiga bavi se Andrićevom književnosti isključivo iz književne perspektive, odnosno iz perspektive pozorišnog dramaturga, dramskog pisca i profesora.

Obrađene su dvije pripovijetke *Mara milosnica* i *Anikina vremena* i one pokazuju izvjesne sličnosti sa srednjovjekovnim dramskim formama, s mirakulom i moralitetom jer povezuju žrtve sa događajima koji se tiču šire društvene zajednice. Specifičnosti mirakula su da se gradi na parnim

funkcijama: iskušenje – sagrešenje i pokajanje – spasenje, što je bitno za Maru milosnicu jer njeno ime nije izabrano slučajno, ono upućuje na činjenicu da u Novom zavjetu postoje i dvije Marije, Djevica Marija i Marija Magdalena što, zapravo, svjedoči o Andrićevom poznavanju srednjovjekovnih teatarskih formi.

U romanu *Na Drini ćuprija* naići ćemo na epizodu o Fati Osmanagić čija se smrt povezuje sa najuzvišenijom formom, a to je tragedija, načelo spoznaje tragičkog heroja za koje žrtvuje vlastiti život. Također, most u ovom romanu tretiran je kao teatarska scena o čemu Bašović piše u više poglavlja. Zatim paralela između *Proklete avlije* i Shakespeareovog svijeta, odnosno ludila koje prožima roman i dramu: Hamletovo ludilo s jedne strane i Ćamilovo ludilo s druge strane. Ovakvo čitanje pokazuje Ivu Andrića kao modernističkog pisca iz čijih djela ćemo još mnogo iščitavati i čijim djelima ćemo se još dugo baviti.

Koliko je Andrić, zapravo, bio izvrstan poznavalac književnosti i njenih formi, govori i činjenica kako je u svojoj prozi jasno davao glas likovima, pa čak do te mjere da su njegovi likovi govorili ijekavicom, time je pripovjedač potencirao da se čuje glas onog drugog, kako bi se naglasila distinkcija između autora i pripovjedača, odnosno likova. Upravo svi ovi skriveni dramski elementi u Andrićevoj prozi još jednom pokazuju veličinu ovog pisca i njegovo umijeće prevazilaženja forme i objektiviziranje književnosti.

Važno je naglasiti da je Almir Bašović izvrstan dramski pisac tako da ne iznenađuje činjenica da je uspio prepoznati sve dramaturške elemente u prozi Ive Andrića, te ponuditi čitaocima jedno djelo koje nije ideološki obojeno, nego je čitano i promišljano iz odnosa prema književnosti i njenim pravilima.

IN MEMORIAM

NEDŽAD LEKO
IN MEMORIAM
PROF. DR. MIDHAT RIĐANOVIĆ (1935–2023)

Midhat Riđanović je rođen 20. avgusta 1935. godine u Novom Pazaru, ali se njegova porodica ubrzo preselila u Sarajevo, gdje je završio osnovnu školu i realnu gimnaziju. Godine 1953. upisao se na Filozofski fakultet u Sarajevu, gdje je studirao engleski jezik i književnost i francuski jezik i književnost. Diplomirao je u junu 1958. godine. Akademsku 1959/60. godinu proveo je kao stipendista Britanskog fonda za jugoslovenske stipendiste na University Collegeu u Londonu, gdje je pohađao postdiplomske kurseve iz engleske, francuske i opšte fonetike, kao i iz opšte lingvistike.

Po povratku iz Engleske jedno vrijeme je radio kao predavač za engleski jezik u Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu, a zatim se 1963. godine zaposlio u Institutu za strane jezike u Beogradu, gdje je tamošnjim nastavnicima engleskog jezika držao predavanja iz engleske fonetike i intonacije i učestvovao u izradi udžbenika Instituta. U novembru 1964. godine izabran je za asistenta za engleski jezik na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. U početku je držao predavanja i vježbe iz fonetike i intonacije engleskog jezika.

Godine 1966. odlazi u SAD kao dobitnik Fulbrajtove stipendije za postdiplomske studije. Nakon jednogodišnjeg studija na Univerzitetu Mičigen (Michigan) stekao je stepen magistra lingvistike. Zahvaljujući postignutom uspjehu u prvoj godini studija dobio je nagradnu stipendiju tog univerziteta, što mu je omogućilo da okonča doktorske studije. U junu 1969. godine, nakon trogodišnjeg postdiplomskog studija, odbranio je doktorsku disertaciju pod naslovom *A Synchronic Study of Verbal Aspect in English and Serbo-Croatian (Sinhronijska studija glagolskog vida u engleskom i srpskohrvatskom jeziku)* i tako stekao stepen doktora lingvističkih nauka.

Po povratku iz SAD-a izabran je za docenta na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1970. godine, gdje je nastavio predavati englesku fonetiku i intonaciju, a pokrenuo je i kurs iz opšte i anglističke lingvistike. Uz to je i duži niz godina predavao englesku gramatiku. Akademske 1971/72. godine povjerena mu je nastava opšte lingvistike na postdiplomskom studiju.

Akademske 1973/74. godine radio je kao profesor engleskog jezika na Univerzitetu u Bengaziju. Po povratku iz Libije izabran je za vanrednog profesora 1975. godine, a za redovnog profesora biran je 1984. godine. Akademske 1985/86. bio je gostujući Fulbrajtove predavač srpskohrvatskog jezika i kontrastivne lingvistike na Državnom univerzitetu Ohajo (Ohio) u Sjedinjenim Američkim Državama.

Uz nastavu i naučni rad, bio je posebno aktivan u raznim poslovima vezanim za književnojezičku politiku u Bosni i Hercegovini. Bio je član radne grupe za izradu Kodeksa o upotrebi standardnog jezika u sredstvima javnog informisanja. Osim toga, rukovodio je sarajevskim ogrankom Jugoslavensko-američkog projekta za kontrastivnu analizu srpskohrvatskog i engleskog jezika. Bio je spoljni naučni saradnik Instituta za jezik u Sarajevu, rukovodilac Sarajevskog lingvističkog kružoka tokom dva dvogodišnja perioda, predsjednik Društva za strane jezike i književnosti BiH (1973–1974), delegat BiH u Skupštini Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije. Bio je i predsjednik ovog saveza, zatim član međunarodnog komiteta Internacionalnog udruženja za primijenjenu lingvistiku (AILA) i član Evropskog lingvističkog društva. Više godina bio je član redakcija nekoliko stručnih časopisa: *Filološkog pregleda*, *Radova Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, *Književnog jezika* i *Godišnjaka Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije* (bio je i glavni urednik ovog godišnjaka).

Njegovi naučni i stručni radovi mogu se svrstati u nekoliko oblasti: 1) opšta lingvistika, 2) kontrastivna lingvistika s dvije podoblasti: a) teorija kontrastivne analize i b) kontrastivna analiza odabranih struktura engleskog i bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika, 3) engleska gramatika, 4) gramatika bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika, 5) primijenjena lingvistika, posebno u oblasti metodike nastave stranih jezika, 6) leksikografija i 7) prevođenje.

Njegov najopsežniji rad u oblasti opšte lingvistike je knjiga *Jezik i njegova struktura – savremeno lingvističko osvjetljenje*. Knjiga je nagrađena godišnjom nagradom sarajevske izdavačke kuće “Svjetlost” za najbolje naučno-publicističko ostvarenje u 1985. godini i doživjela je tri izdanja. Treće izdanje je objavljeno 1998. godine. U knjizi se na pristupačan način govori o modernim dostignućima u nauci o jeziku. U nju je autor inkorporirao rezultate vlastitih istraživanja i analitičkih razmišljanja, naročito u poglavljima o fonologiji i sintaksi. Tu su savremeni lingvistički principi i kategorije ilustrovani brojnim primjerima iz bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika, što predstavlja solidan uvid u strukturu tog jezika sa stanovišta moderne lingvistike.

Kada je ovo djelo objavljeno, ugledni zagrebački anglista profesor Rudolf Filipović je napisao: “Ono što treba posebno istaknuti i naročito pohvaliti u ovoj knjizi jest to, da je ona istovremeno udžbenik i visoko kvalitetan naučni rad u kome autor daje solidno argumentiran prikaz prednosti suvremene lingvistike nad tradicionalnom, i prikaz svojih analiza i viđenja nekih krucijalnih pitanja znanosti o jeziku. Ovo djelo ima još jednu vrijednu osobinu: to je ‘knjiga za čitanje’ jer njen je stil tako lagan, tako dopadljiv, da je pristupačan i razumljiv čitaocu i onda kad se raspravljaju i najteža teoretska pitanja.”

I ostali njegovi radovi iz oblasti opšte lingvistike su motivisani željom da se našem lingvističkom, a i širem čitateljstvu približe brojna nova saznanja iz savremene nauke o jeziku. I u njima je u centru pažnje sam jezik, njegova struktura, njegovo funkcionisanje u svrhu komunikacije među ljudima. U tri eseja pod zajedničkim naslovom *Čovjek i njegov jezik* Riđanović (1981b) govori o značaju jezika za čovjeka kao biološku vrstu, o prirodi i sadržaju našeg intuitivnog jezičkog znanja, kao i o glavnim preokupacijama savremenih lingvista s obzirom na pojedine segmente tog znanja.

Objavio je i nekoliko teorijskih radova iz oblasti kontrastivne lingvistike. U jednom od tih radova Riđanović (1978b) prikazuje stanje u ovoj lingvističkoj disciplini i izlaže niz postavki o aplikativnosti kontrastivne analize, osobito u deskriptivnoj lingvistici kontrastiranih jezika, o metodskom prosedeu kontrastivne analize, o smjeru analize u odnosu na jedan ili oba kontrastirana jezika, te o izboru gramatičkog modela u kontrastivnoj analizi.

Iz oblasti kontrastivne lingvistike su i dva rada koji se bave analizom posebnih struktura engleskog i bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika. Prvi je knjiga *A Synchronic Study of Verbal Aspect in English and Serbo-Croatian*, objavljena u SAD-u 1976. godine. Ova je knjiga naišla na veoma dobar prijem u lingvističkim krugovima u svijetu, što potvrđuju i njene vrlo pozitivne recenzije u američkim, britanskim i ruskim lingvističkim časopisima. Institut za lingvistiku Univerziteta u Lenjingradu je svojevremeno usvojio Riđanovićevu novu klasifikaciju glagolskog vida kao univerzalne gramatičke kategorije, objelodanjenu u ovoj knjizi, za svoj opsežan projekt kontrastivne analize glagolskog vida u ruskom, engleskom i tadžičkom jeziku.

Od radova koji se bave engleskom gramatikom treba istaći rad pod naslovom "The Categories of Slavic Verbal Aspect in English Grammar", gdje nastavlja istraživanja glagolskog vida ranije obavljena u okviru rada na doktorskoj disertaciji. Tema ovog rada je primjenljivost slavenskog glagolskog vida na gramatički opis engleskog jezika. Iako su neki gramatičari (među njima i Jespersen) još ranije upotrebljavali kategorije aspekta podobne slavenskim u opisu engleskog jezika, tek je Riđanović uspio da pokaže da su, na nivou dubinske strukture, vidske kategorije tipične za slavenske jezike upotrebljive i u engleskoj gramatici. On je uspostavio novu, obogaćenu klasifikaciju glagolskog vida s nizom kategorija i potkategorija.

Nekoliko njegovih radova je posvećeno sintaksi bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika. Tako na primjer u jednom radu Riđanović (1979c) ukazuje na interesantnu upotrebu pluskvamperfekta i perfekta nekih nesvršenih glagola u savremenom jeziku kojom se izražavaju radnje čiji su efekti u međuvremenu poništeni.

Napisao je više radova iz oblasti primijenjene lingvistike koji se mogu podijeliti na radove u kojima su teoretska lingvistička saznanja primijenjena na pitanja standardnog jezika, te na radove koji se bave metodikom nastave stranog jezika s lingvističkog aspekta.

U jednom od radova posvećenih standardnom bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku Riđanović (1979b) iznosi prijedloge o novim načinima fonološke i morfološke adaptacije, kao i transkripcije apelativa i vlastitih imenica

koje iz engleskog ulaze u bosanski jezik. Njegovi prijedlozi su zasnovani na rezultatima savremenih istraživanja u oblasti jezika u kontaktu. U jednom kasnijem radu Riđanović (1981e) iznosi kritički osvrt na jezik ekonomske propagande kod nas, i daje kraću analizu specifičnih lingvističkih obilježja reklamnog registra, kao i svoj pogled na moguće načine unapređenja jezičke strane ekonomsko-propagandnih poruka u našim uslovima.

U nekoliko svojih radova bavi se primjenom lingvistike u metodici nastave i tehnici učenja stranih jezika. U radu originalnog naslova "How to learn a language, say English, in a couple of months" Riđanović (1983c) prezentira jednu metodu učenja stranog jezika koja se u najvećoj mjeri bazira na kontrastivnoj analizi maternjeg i stranog jezika. Za razliku od većine ostalih pobornika kontrastivne analize kao osnovnog izvora pedagoških materijala za nastavu stranog jezika, ali ne i kao pomagala za nastavu u samoj učionici, Riđanović vjeruje da se kontrastivna analiza, u jednom pojednostavljenom vidu, može primjenjivati i u razredu. On se čak zalaže za to da se sami učenici ili studenti pouče kontrastivnoj analizi, tj. da nauče sami zapažati razlike u strukturi maternjeg i stranog jezika koje bi im mogle stajati na putu usvajanja stranog jezika. Slijedeći argument Chomskog i njegovih istomišljenika da su svi ljudski jezici međusobno mnogo sličniji nego što se to tradicionalno vjerovalo, Riđanović poziva na veće korištenje sličnosti između maternjeg i stranog jezika pri učenju ovog drugog i ukazuje na velike uštede u vremenu i naporu koje se mogu na taj način ostvariti. On očekuje da bi se najbolji rezultati u učenju stranog jezika (posebno kod odraslih osoba) postigli kad bi se učenicima omogućilo da, usporedbama s maternjim jezikom, sami otkrivaju strukturu stranog jezika koji uče. On u tu svrhu predlaže i nekoliko konkretnih aktivnosti koje bi doprinijele bržem učenju stranog jezika, kako govornog tako i pisanog.

U još jednom radu iz primijenjene lingvistike u oblasti metodike nastave stranih jezika Riđanović (1983b) piše o kolokacijskim specifičnostima stranog jezika i načinima njihovog usvajanja, dok je jedan kasniji rad Riđanović (1984a) posvetio sinhronijskim varijacijama u jeziku i potrebi za fleksibilnijim pristupom raznim dijalektima i varijetetima stranog jezika pri njegovom učenju.

Riđanovićeve raznolike sfere interesovanja obuhvataju i oblast leksi-kografije, pa je tako, između ostalog, sudjelovao i u izradi *Hrvatsko-srp-sko-engleskog rječnika* koji je izdala zagrebačka izdavačka kuća “Mladost” u okviru serije “Langenscheidt”.

Najzad, prevođenje je još jedna oblast u kojoj je dao značajan doprinos. U svojim prevodima Riđanović pokazuje da suvereno vlada književnim engleskim jezikom. To je osobito došlo do izražaja pri prevođenju enciklopedijskog separata o Bosni i Hercegovini na engleski jezik. Vrijedi spomenuti i izvrstan prevod značajnog djela *The Sociology of Language*, u saradnji sa Srđanom Jankovićem, kao i dva izvanredna prevoda književnih tekstova na engleski jezik: drame V. Stojanovića *Nije čovjek ko ne umre* i Andrićeve pjesme u prozi *Mostovi*.

Ratne godine provedene izvan Sarajeva nisu ga udaljile od njegove struke. On je svoje izvanredno poznavanje engleskog jezika upotrijebio u prevodilačkoj djelatnosti u različitim poslovima uključujući simultano prevođenje, te prevode dokumenata i knjiga. U ratnom periodu publikovano je nekoliko njegovih prevoda sa bosanskog na engleski jezik: knjiga *Islamska arhitektura u Bosni i Hercegovini* autora Amira Pašića, koja je objavljena u Istanbulu, gdje je Riđanović u to vrijeme boravio, zatim članak o razaranju sarajevske Vijećnice autora Ivana Lovrenovića, objavljen u New York Timesu maja 1994. godine, knjiga *Sarajevski portreti* Zlatka Dizdarevića u izdanju kuće “Forum International” 1995. godine, te zajedno sa Colleen London knjigu Rezaka Hukanovića *Deseta vrata pakla*. Za vrijeme ratnih godina, boraveći prvo u Istanbulu, pored prevođenja, predavao je i engleski jezik na jednom tamošnjem univerzitetu.

Nakon Istanbula boravi u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje postaje zvanični prevodilac za State Department. Nedugo po osnivanju Međunarodnog suda u Hagu za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije, angažovan je i kao prevodilac na ovom sudu. Pred kraj svog prevodilačkog angažmana u Hagu, State Department ga poziva da u svojstvu njihovog prevodioca prevodi pregovore u Dejtonu.

Po povratku u Sarajevo u oktobru 1996. godine odmah se uključio u nastavu na Odsjeku za anglistiku, a istovremeno je nastavio rad na projektima započetim još prije rata, što je rezultiralo objavljivanjem nekoliko knjiga. Najprije se pojavilo treće izdanje njegovog kapitalnog djela *Jezik i njegova struktura*. Zatim je 2001. godine objavio *Praktičnu englesku gramatiku*, koja je opet pisana u njegovom prepoznatljivom stilu, sa akcentom na komunikativno-kontrastivnom aspektu učenja stranog jezika. Uslijedila je knjiga *Totalni promašaj* koja je doživjela dva izdanja. Ta knjiga već u svom naslovu izražava stav Riđanovića prema *Gramatici bosanskog jezika* autora Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića i svojom bespoštednom kritikom tog djela izazvala je brojne oštre polemike u akademskim krugovima, ali i izvan njih.

Profesor Riđanović je nakon plodne četrdesetogodišnje akademske karijere, sa navršenih sedamdeset godina života, otišao u zasluženu mirovinu 2005. godine, a za profesora emeritusa izabran je 2006. godine. I kao profesor emeritus nastavio je svoj naučni rad, pa je tako 2012. godine objavio kapitalno djelo na 700 stranica pod naslovom *Bosnian for Foreigners with a Comprehensive Grammar*. Gramatički dio tog udžbenika na 350 stranica je ocijenjen od vodećeg svjetskog slaviste (profesor Wayles Browne, Cornell University) kao dosad najbolji opis bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika, zahvaljujući ponajviše mnoštvu potpuno novih pravila i dosad najkompletnijem opisu akcenatskog sistema tog jezika.

Riđanović je često pozivan da drži predavanja na domaćim i stranim univerzitetima. Među njima je posebno vrijedno spomena njegovo predavanje o glagolskom vidu koje je održao na Univerzitetu u Oxfordu.

U svom naučnom radu je postigao vrhunske rezultate koji su ga svrstali u vodeće angliste i lingviste u Bosni i Hercegovini i na prostorima bivše Jugoslavije. Pritom je bio usmjeren ne samo opštenaučnim već i pedagoškim ciljevima, tako da je inspirisao mnoge svoje studente da nastave doktorske studije lingvistike. Oni su to znali cijiniti, pa su povodom odlaska u penziju, a na njegov sedamdeseti rođendan, bivši studenti profesora Riđanovića (Nadira Aljović, Sandra Stjepanović, Alma Sokolija, Saša Vukić, Željko

Bošković i Nedžad Leko), koji su u međuvremenu i sami postali profesionalni lingvisti, organizovali međunarodni naučni kolokvij koji je održan u Sarajevu 2005. godine, te objavili zbornik radova iz oblasti lingvistike u čast profesora Riđanovića. Zbornik pod naslovom *Lingvistički vidici*, pored radova njegovih bivših studenata, sadrži i radove nekoliko kolega profesora Riđanovića sa prostora bivše Jugoslavije (Olga Mišeska-Tomić i Ranko Bugarski) kao i iz inostranstva (Ronelle Alexander i Wayles Browne).

“I am especially grateful to Midhat Riđanović, my first linguistics teacher, whose contagious love for the field made it impossible for me not to become a linguist.” (“Posebno se zahvaljujem Midhatu Riđanoviću, mom prvom profesoru lingvistike, zbog čije zarazne ljubavi prema lingvistici nisam mogao a da ne postanem lingvista.”) Ove riječi Željka Boškovića iz predgovora njegove disertacije najbolje izražavaju koliki je uticaj profesor Riđanović izvršio na svoje bivše studente, i kako je uspješno trasirao put za njihovo bavljenje lingvistikom. Direktno ih je ohrabrivao i podsticao da svoj interes za lingvistiku razvijaju i na stranim univerzitetima, gdje su neki od njih i stekli svoje doktorate. U predgovoru zbornika *Lingvistički vidici* njegovi bivši studenti su napisali: “Zahvalni smo profesoru Riđanoviću što nam je prvi otvorio prozor u fascinantni svijet lingvistike i što nas je tako velikodušno zarazio svojim ‘virusom.’”

LITERATURA

Riđanović, Midhat

2013. *Riđanović o jeziku i još nekim stvarima iz Tamnog Vilajeta*. Sarajevo.
2012. *Bosnian for Foreigners with a Comprehensive grammar*. Sarajevo: Rabic.
2003. *Totalni promašaj, Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića*. 2. izdanje. Sarajevo: Šahinpašić.
2001. *Praktična engleska gramatika*. Sarajevo: Šahinpašić.
1998. *Jezik i njegova struktura, Savremeno lingvističko osvjetljenje*. 3. izdanje. Sarajevo: Šahinpašić. (Prvo izdanje 1985)
1991. “On the Struggle of Underlying Phonemes for a Voice in Surface Phonetic Structure”. In: V. Ivir and D. Kalogjera eds. *Languages in Contrast*

- and Contact. Essays in Contact Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter, str. 365–379.
1989. “Serbo-Croatian NEG0 (ŠTO) v. OD in Comparative Sentences and NEG0 v. ALI in Coordinate Structures”. *Slavic and East European Journal*, 33 (4), str. 571–592.
1985. “Viša škola je niža od visoke škole”. *Književni jezik*, 14 (3), str. 145–147.
- 1984a. “Sinhronijske jezičke varijacije i nastava stranih jezika”. *Kontekst u lingvistici i nastavi jezika*. Beograd, str. 17–21.
- 1984b. “Jezički kontakti i jezička ekonomija”. *Jezičkite kontakti vo jugoslaven-skata zaednica*. Skoplje, str. 19–24.
- 1983a. “Dileme i perspektive kontrastivne lingvistike”. *Kontrastivna analiza i nastava stranih jezika*. Beograd, str. 13–17.
- 1983b. “Kolokacija u nastavi stranih jezika”. U: *Zbornik povodom 30 godina rada Instituta za strane jezike u Beogradu*. Beograd, str. 155–159.
- 1983c. “How to Learn a Language, Say English, in a Couple of Months”. *English Teaching Forum*, 21 (1), str. 8–13.
- 1982a. “Jedan terminološko-leksikografski problem viđen iz transformacionog ugla”. *Godišnjak Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije*, 6, str. 131–133.
- 1982b. “The Categories of Slavic Verbal Aspect in English Grammar”. *Papers and Studies in Contrastive Linguistics*, 14, str. 83–89.
- 1981a. “Upotreba zavisnih veznika što i da osvijetljena pojmom presupozicije”. *Književni jezik*, 10 (4), str. 7–13.
- 1981b. “Čovjek i njegov jezik”. *Treći program Radio Sarajeva*, 32, str. 104–119.
- 1981c. “O jezičkoj relativnosti i mišljenju – sa marginalijama o jezičkom ‘bogatstvu’ i još ponečemu”. *Dijalog*, 1, str. 123–143.
- 1981d. “Jezik je sam sebi čuvar – princip homeostatičke ravnoteže u jeziku”. *Pregled*, 71 (6), str. 725–735.
- 1981e. “Jedan lingvistički pogled na jezik naše ekonomske propagande”. *Bilten Udruženja ekonomskih propagandista BiH*, 23–24, str. 35–42.
- 1981f. “Jezik kao dobar domaćin – redundancija u ljudskom jeziku”. *Književni jezik*, 10 (1), str. 35–42.

- 1980a. "Učenje kontrastiranjem". *Godišnjak Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije*, 4–5, str. 297–300.
- 1980b. "Jezik kao štetišta – zakon jezičke ekonomičnosti". *Književni jezik*, 9 (1), str. 29–38.
- 1980c. "Neki važniji elementi jedne skice za teorijsku kontrastivnu analizu". U: *Prvi simpozijum "Kontrastivna jezička istraživanja" – zbornik radova*. Novi Sad, str. 15–23.
- 1979a. "O jednom zanemarenom vidu pismenosti". *Naš jezik u praksi*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, str. 324–326.
- 1979b. "Adaptacija i transkripcija imena iz engleskog jezika". U: *Pravopisna problematika – u svjetlu kolebanja i stabilizacije ortografske norme na srpskohrvatskom jezičkom području*, knjiga VI, Sarajevo, str. 199–221.
- 1979c. "On the Use of the Perfect and Pluperfect for Expression of 'Futile' Actions in Serbo-Croatian". *The Zagreb English-Serbocroatian Contrastive project*, Reports 3, Zagreb, str. 52–74.
- 1978a. "The Meanings of the Serbo-Croatian Verbal Particle *se* and Corresponding Structures in English". *The Zagreb English-Serbocroatian Contrastive Project*, Studies 1, Zagreb, str. 51–69.
- 1978b. "Putevi kontrastivne lingvistike". *Godišnjak Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije*, 2, str. 81–100.
1976. *A Synchronic Study of Verbal Aspect in English and Serbo-Croatian*. Cambridge, MA: Slavica Publishers.
1972. "O jezičkom normiranju (kod nas) u svjetlu moderne lingvistike". *Književni jezik*, 1 (2), str. 7–22.
1968. "Observations on Some Phonemic Mergers in Present-Day Serbo-Croatian". *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 11, str. 53–63.
1965. "Skica za proučavanje odnosa jezika i kulture i njegove relevantnosti u prevodilačkom procesu". *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 3, str. 149–171.
1962. "Odnos jezika i kulture kao problem u nastavi stranih jezika". *Strani jezici*, Beograd.

UPUTE ZA AUTORE

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu objavljuju naučne i druge radove iz područja društvenih i humanističkih nauka. Primaju se isključivo neobjavljeni radovi, pisani na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, kao i na oba službena pisma u Bosni i Hercegovini, odnosno na jednom od svjetskih jezika. Radovi se Redakciji dostavljaju u elektronskom obliku, a rukopisi se ne vraćaju. Prihvatanje rada za objavljivanje obavezuje autora na to da isti rad ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole Redakcije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* izlaze u štampanoj i elektronskoj formi.

PRIPREMA RUKOPISA

Obim

Preporučeni obim izvornog naučnog i preglednog članka je do 20 kartica teksta (1 kartica = 1.800 znakova sa razmacima). Prikazi knjiga, osvrti i ocjene ne mogu biti duži od 8 kartica teksta.

Prikazi knjiga trebaju sadržavati ime i prezime autora, naslov djela, naziv izdavača, mjesto i godinu izdavanja te broj stranica. U prikazu pojedinog broja časopisa, uz naziv časopisa, trebaju biti navedeni godište, godina i mjesto izdavanja te broj.

Naslov rada

Naslov rada treba biti što je moguće kraći (ako je moguće do deset riječi) te istovremeno davati dobar uvid u bit rada.

Naslov rada na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika mora imati i uporedni naslov na engleskom jeziku.

Autor(i) rada

Navodi se puno ime i prezime autora, odnosno svih autora rada. Autor ili autori navode se iznad naslova rada bez titula, i to prvo ime, a zatim prezime autora, a ispod se navodi adresa elektronske pošte autora, odnosno 560 svih autora. Ukoliko ima više autora, autori se navode jedan ispod drugog,

kao i njihove adrese elektronske pošte. Uz autorovo ime stavlja se fusnota, u kojoj se navodi mjesto zaposlenja autora.

U jednom broju *Radova* jedan autor može objaviti najviše jedan rad bez obzira na to da li je potencijalni drugi rad autorski ili koautorski.

Također, autor članka u popisu Literature može navesti najviše 20% vlastitih knjiga i/ili radova.

Sažetak

Sažetak može imati najmanje 200 a najviše 250 riječi. Sažetak se piše na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika i mora imati uporedni prijevod na engleskom jeziku. Sažetak treba ukazati na značaj teme, hipoteze, cilj istraživanja, metodologiju i rezultate istraživanja. U interesu je autora da sažetak sadrži termine (deskriptore) koji se često koriste za indeksiranje i pretraživanje članaka.

Ključne riječi

Ispod sažetka navode se ključne riječi, do 10 riječi najviše, koje su bitne za brzu identifikaciju i klasifikaciju sadržaja rada. Ključne riječi trebaju biti i na engleskom jeziku.

Stil citiranja

Prilikom navođenja bibliografskih referenci koristi se harvardski stil citiranja.

Postupak recenziranja

Svi radovi prolaze postupak dvostruke slijepe recenzije (engl. *Double-Blind Peer Review*), kojim se ne otkriva identitet autora i recenzenata. Dvostrukoj slijepoj recenziji ne podliježu prikazi knjiga, osvrti i ocjene. Na temelju preporuka recenzenata, Uredništvo odlučuje prihvatiti rad kakav jeste, tražiti dodatno recenzentsko mišljenje, izmjene ili ga odbiti.

Recenzirani radovi kategoriziraju se kao:

- izvorni naučni članak
- pregledni naučni članak
- stručni članak
- prikaz.

Odgovornost autora

Autor je u potpunosti odgovoran za sadržaj rada i korištenje ranije objavljenih informacija. Podrazumijeva se da rad prihvaćen za objavljivanje u *Radovima* nije predan drugdje radi objavljivanja i da nije već objavljen te da su objavljivanje odobrili koautori (ako ih ima). Ukoliko je rad dio neke veće cjeline (doktorske disertacije, istraživanja i sl.), ovakvo što obavezno treba navesti u radu, i to u uvodnoj fusnoti. Uz dogovor i saradnju s autorom, Redakcija može intervenirati na izvornom materijalu prema zahtjevu recenzenata ili radi prilagođavanja stručnim, jezičkim i tehničkim normama *Radova*. Prilozi objavljeni u *Radovima* i elektronskim izdanjima *Radova* mogu se bez posebne dozvole koristiti za ličnu ili obrazovnu svrhu, uz poštovanje prava autora i izdavača.

Autor(i) potpisuju izjavu o originalnosti rada, čime potvrđuju njegovu originalnost, te izjavu kojom dozvoljavaju objavljivanje rada u otvorenom pristupu.

Redakcija i lektura

Uredništvo za sve članke provodi jezičku lekturu, o čemu u pravilu obavještava autore.

NAVOĐENJE LITERATURE PREMA HARVARDSKOM STILU CITIRANJA

Knjige

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov knjige: podnaslov. Izdanje (samo u slučaju da se ne radi o prvom izdanju). Mjesto izdavanja knjige: izdavač.

Jedan autor

Blair, D. C., 1990. *Language and Representation in Information Retrieval*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.

Dva autora

Blažević, D., Hodak, V., 2001. *Upute za katalogizaciju omeđenih publikacija i nizova publikacija*. 2. dop. izd. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

Više od četiri autora

Levine, D. M. et al., 2004. *Statistics for Managers Using Microsoft Excel*. 4th ed. Upper Saddle River: Prentice Hall.

Urednici knjige

Prezime, inicijal(i) ur., godina. Naslov knjige: podnaslov. Izdanje (samo u slučaju da se ne radi o prvom izdanju). Mjesto izdavanja knjige: izdavač.

Keene, E. ed., 1988. *Natural language*. Cambridge: University of Cambridge Press.

Naučni i stručni rad u zborniku i zbirci radova

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov rada: podnaslov. U: Prezime, inicijal(i) ur. Naslov zbornika: podnaslov. Mjesto izdavanja: izdavač, str. od – do.

Afrić, V., 2002. "Informacijske tehnologije i društvo". U: Tkalcac, S., Lasić-Lazić, J. ur. Zbornik radova *Težakovi dani*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, str. 7–21.

Elektronska knjiga

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov: podnaslov. [medij]. Izdanje. Mjesto izdavanja: izdavač. Dostupno na: adresa: [datum pristupa].

Fishman, R., 2005. *The rise and fall of suburbia*. [e-book]. Chester: Castle Press. Dostupno na: [http://libweb.anglia.ac.uk / E-books:](http://libweb.anglia.ac.uk/E-books/) [3. 3. 2007].

Članak u časopisu

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka: podnaslov. Naslov časopisa. Oznaka sveska (broj), stranice.

Milas-Bracović, M., Barany, I. i Boras, D., 1986. "Zastupljenost ključnih riječi iz naslova i teksta članka u njegovom autorskom sažetku". *Informatologia Jugoslavica*, 17 (3–4), str. 243–265.

Članak u elektronskom časopisu

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka. Naslov časopisa. [medij]. Oznaka sveska (broj), stranice. Dostupno na: adresa: [datum pristupa].

Baker, T., 2002. "A Grammar of Dublin Core". *D-Lib Magazine*. [online], 6 (10). Dostupno na: <<http://www.dlib.org/dlib/october00/baker/10baker.html>> [21. 11. 2011].

Novinski članak

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka: podnaslov. Naslov novina.

Datum. Stranice.

Slapper, G., 2005. "Corporate manslaughter, new issues for lawyers". *The Times*, 3 Sep., pp. 4–5.

Rad na konferenciji

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Puni naslov rada na konferenciji. U: Prezime, inicijal(i) urednika, ur. ili ime organizacije, Cjeloviti naslov konferencije. Mjesto održavanja, datum. Mjesto izdavanja: Izdavač.

Brown, J., 2005. "Evaluating surveys of transparent governance". In: UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs), 6th Global forum on reinventing government: towards participatory and transparent governance. Seoul, Republic of Korea 24-27 May 2005. New York: United Nations.

Diplomski rad, magistarski rad i disertacija

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov: podnaslov. Magistarski rad. Mjesto izdavanja: izdavač.

Richmond, J., 2005. *Customer expectations in the world of electronic banking: a case study of the Bank of Britain*. Ph. D. Anglia Ruskin University.

Veb-stranica

Prezime, inicijal(i) autora. (godina izdavanja). Naslov: podnaslov [online]. Mjesto izdavanja: izdavač (izdavač u tradicionalnom smislu ili organizacija odgovorna za održavanje stranice na internetu). Dostupno na: URL [datum pristupa].

Holland, M., (1996). Harvard System [online]. Poole: Bournemouth University. Dostupno na: <http://www.bournemouth.ac.uk/service-depts/lis/LIS_Pub/harvardsyst.html> [6. 12. 1996]

GUIDELINES FOR THE AUTHORS

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu publishes scholarly and other papers in the fields of humanities and social sciences. Only previously unpublished papers, written in Bosnian, Croatian, or Serbian, in one of the officially recognized and used alphabets in Bosnia and Herzegovina, or in one of the world's languages, are accepted. The manuscripts should be submitted to the Editorial Board electronically, and will not be returned. If the paper is accepted for publication, the author is obliged not to publish the same paper in another publication without prior consent of the Editorial Board. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* is published in print and electronic form.

PREPARING THE MANUSCRIPT

Length requirements

It is recommended that the manuscript is not longer than 20 pages (1 page = 1,800 characters with spaces). A maximum length of 8 standard pages is allowed for book reviews, scholarly reflections and critical reviews.

Book reviews will include the name of the author(s), the title of the book, the publisher, the place and year of publication and the number of pages. A journal review, aside from the journal title, will include the year the journal was launched, as well as the year, place and the journal volume number.

Title

The title of the paper should be as concise as possible (ten words maximum) and, as such, reflect the importance and content of the paper.

The title provided in Bosnian, Croatian, or Serbian, or one of the world's languages, should be accompanied by the equivalent in the English language.

Author(s)

Full name(s) and surname(s) of the author(s) should be provided. The author's name or authors' names should be placed above the title of the paper and followed by the author's or authors' e-mail address(es). No academic titles should be included. If there is more than one author, their names and

e-mail addresses should start on a new line. A footnote is inserted by the author's name containing the author's affiliation.

Radovi may contain only one paper by an author, regardless if another may be authored or co-authored.

Also, the author of an article may include up to 20% of their own books and/or papers in the literature list.

Summary

The length of the summary should be between 200 and 250 words. The summary should be written in Bosnian, Croatian, or Serbian, or in one of the world's languages and accompanied by a translation into English. The aim of the summary should be to give an insight into the relevance of the topic, the hypothesis, the aim of the research, the methodology used and the results obtained. It is in the interest of the author(s) to include in the summary the terms (descriptors) often used for citation indexing.

Key words

A maximum of 10 key words, important for shortcut identification and classification of the content, should be listed below the summary. The equivalent key words in English should also be provided.

Citation style

The Harvard citation style is the preferred referencing style.

Peer review

All manuscripts are subject to double-blind peer review, with the exception of book reviews, scholarly reflections and critical reviews. Based on the reviews, the Editorial Board decides to accept the manuscript in its original version, to request further reviews, to expect corrections of the manuscript or to reject the manuscript.

Manuscripts are categorized as:

- Original scientific paper
- Scientific review article
- Professional paper
- Review.

Author's responsibilities

The author is fully responsible for the content of the paper and citing the information published earlier. By submitting the manuscript, the author confirms that the paper accepted for publication in *Radovi* has not been submitted to any other journal, or has not been published earlier, and has been accepted for publication by co-authors (if any). The author will state in the introduction (or footnotes) if the paper is part of another publication (doctoral dissertation, research study, etc.). With the author's consent, the Editorial Board may intervene in the original text upon the reviewers' request or in case that such modifications are necessary in order for the paper to adhere to professional, lexical or technical requirements of *Radovi*. While acknowledging the rights of the authors and the publisher, the contributions published in *Radovi* and its e-editions may be used without special permission for personal or educational purposes.

The author(s) are required to sign the author's declaration, confirming the originality of the submitted manuscript.

Editorial Board and proofreading

The Editorial Board will send all papers to be proofread and, as a rule, inform the author(s) regarding the necessary corrections.

HARVARD CITATION STYLE GUIDELINES

Books

Surname, author initial(s), year. Title of the book: subtitle. Issue (only in case of a first-time issue). Place of publishing: publisher.

Single author

Blair, D. C., 1990. *Language and Representation in Information Retrieval*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.

Two authors

Blažević, D., Hodak, V., 2001. *Upute za katalogizaciju omeđenih publikacija i nizova publikacija*. 2. dop. izd. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

More than four authors

Levine, D. M. et al., 2004. *Statistics for Managers Using Microsoft Excel*. 4th ed. Upper Saddle River: Prentice Hall.

Edited book

Surname, initial(s) ed., year. Title of the book: subtitle. Issue (only in case the book has previously been published). Place of publishing: publisher.

Keene, E. ed., 1988. *Natural language*. Cambridge: University of Cambridge Press.

Scientific and professional papers in proceedings and collections of papers

Surname, initial(s), year. Title of the paper: subtitle. In: Surname, initial(s) ed. Title of the proceedings: subtitle. Place of publishing: publisher, pp. from – to.

Afrić, V., 2002. “Informacijske tehnologije i društvo”. U: Tkalac, S., Lasić-Lazić, J. ur. Zbornik radova *Težakovi dani*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, str. 7–21.

Electronic book

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title: subtitle. [medium]. Edition. Place of publishing: publisher. Available at: webpage: [date of access].

Fishman, R., 2005. *The rise and fall of suburbia*. [e-book]. Chester: Castle Press. Available at: <http://libweb.anglia.ac.uk> / E-books: [3. 3. 2007].

Article in a journal

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title of the article: subtitle. Journal title. Volume (number), pages.

Milas-Bracović, M., Barany, I. i Boras, D., 1986. “Zastupljenost ključnih riječi iz naslova i teksta članka u njegovom autorskom sažetku”. *Informatologia Jugoslavica*, 17 (3–4), str. 243–265.

Article in an electronic journal

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title of the article. Journal title. [medium]. Volume (number), pages. Available at: webpage: [access date].

Baker, T., 2002. "A Grammar of Dublin Core". *D-Lib Magazine*. [online], 6 (10). Available at: <<http://www.dlib.org/dlib/october00/baker/10baker.html>> [21. 11. 2011].

Newspaper article

Surname, initial(s) of the author(s), year. Article title: subtitle. Name of the newspapers. Date. Pages.

Slapper, G., 2005. "Corporate manslaughter, new issues for lawyers". *The Times*, 3 Sep., pp. 4–5.

Conference paper

Surname, initial(s) of the author(s), year. Full title of the conference paper. In: Surname, initial(s) of the editor(s), ed. or organization name, Full name of the conference. Place of the conference, date. Place of publishing: publisher.

Brown, J., 2005. "Evaluating surveys of transparent governance". In: UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs), 6th Global forum on reinventing government: towards participatory and transparent governance. Seoul, Republic of Korea 24-27 May 2005. New York: United Nations.

Bachelor and master's thesis, doctoral dissertations

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title: subtitle. Master's thesis. Place of publishing: publisher.

Richmond, J., 2005. *Customer expectations in the world of electronic banking: a case study of the Bank of Britain*. Ph. D. Anglia Ruskin University.

Webpages

Surname, initial(s) of the author(s). (year of publishing). Title: subtitle [online]. Place of publishing: publisher (publisher in the traditional sense, or an organization responsible for webpage maintenance). Available at: URL [date of access].

Holland, M., (1996). Harvard System [online]. Poole: Bournemouth University. Available at: <http://www.bournemouth.ac.uk/service-depts/lis/LIS_Pub/harvardsyst.html> [6. 12. 1996]

KONTAKT PODACI AUTORA/AUTORICA

Marija Batinić

JU Dom zdravlja Gornji Vakuf –
Uskoplje – Centar za mentalno zdravlje
Gornji Vakuf – Uskoplje,
Bosna i Hercegovina
marijaabat@gmail.com

Nihada Bećirović

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nihada.becirovic@ff.unsa.ba

Sanita Delić

Međunarodna francuska škola CIFS
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sanita.delic@live.com

Zana Ekiz

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
zana.ekiz@ff.unsa.ba

Nina Hadžiahmetović

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nina.hadziahmetovic@ff.unsa.ba

Merima Handanović

Bosansko narodno pozorište
Zenica, Bosna i Hercegovina
merima.handanovic.ns@gmail.com

Martin Henzelman

Institut za slavistiku Univerziteta
u Greifswaldu, Njemačka
Greifswald, Njemačka
martin.henzelmann@uni-greifswald.de

Azra Hodžić-Čavkić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
azra.e.hodzic@gmail.com

Jovana Kostić

Filološko-umetnički fakultet
Univerziteta u Kragujevcu
Kragujevac, Republika Srbija
jovana.kostic95@hotmail.com

Nedžad Leko

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nedžad.leko@ff.unsa.ba

Nedim Livnjak

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nedim.livnjak@ff.unsa.ba

Amela Ljevo-Ovčina

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amela.ljevo-ovcina@ff.unsa.ba

Amela Šehović

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amela.ami.sehovic@gmail.com

Melisa Okičić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
melisa.okicic@ff.unsa.ba

Sandra Zlotrg

Udruženje za jezik i kulturu “Lingvisti”
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sandra.zlotrg@gmail.com

